

55320

2001 AUG 09

196

KÜLGAZDASÁG

7-12j

A tartalomról:

LÁNYI KAMILLA: Globalizáció az élelmiszer-gazdaságban

GÁCS JÁNOS – HÁRS ÁGNES – HÜTTL ANTÓNIA: Bérkonvergencia EU-csatlakozás előtt és után: gazdasági összefüggések, tapasztalatok és lehetséges fejlődési pályák

ANTALÓCZY KATALIN: Magyarországi működőtőke-export – nemzetközi kitekintésben

IFJ. SIMON GYÖRGY: A svéd modell és az európai integráció

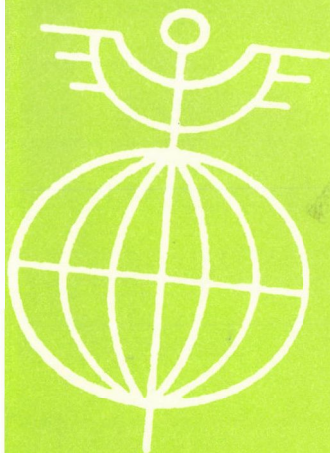
EURÓPAI UNIÓ: ANGYAL ZOLTÁN: A közös monetáris politika szervezeti háttere a Gazdasági és Monetáris Unióban

MEHIB Rt.: Startvonalon a 100 millió eurós délkelet-európai újjáépítési hitel (Szakács Tibor)

JOGI MELLÉKLET: DR. MILASSIN LÁSZLÓ: Az adatbázisokra vonatkozó jogvédelemről szóló közösségi irányelv, sui generis jogvédelem

XLV. évfolyam
2001/7-8

KOPINT-DATORG Konjunktúra Kutatási Alapítvány

A KOPINT-DATORG Konjunktúra Kutatási Alapítvány folyóirata

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:

Antal László, Csaba László, Deák János, Dunai Imre, Erdély Zs. Gábor, Iványi György, Kertész Pál, Kopátsy Sándor, Köves András (elnök), Kulcsár Péter, Laki Mihály, Nagy András, Rába András, Schweitzer Iván (főszerkesztő), Surányi György, Széles Gábor, Tardos Márton, Tóth Tamás, Törzsök Éva, Vályi György, Vértés András.

A SZERKESZTŐSÉG: Schweitzer Iván (főszerkesztő), Landau Edit (rovatvezető), Rózsás Erika (szerkesztőségi titkár).

KÜLSŐ MUNKATÁRSAK: Csaba László, dr. Juhász Jánosné (Jogi melléklet), Szamuely László, Vince Péter.

**A szerkesztőség címe: 1081 Budapest, Csokonai utca 3.
Telefon: 210-1550, 210-1551, 210-1553, 210-1554, 210-1555
25-87 vagy 24-97 mellék**

TARTALOM

Lányi Kamilla: Globalizáció az élelmiszer-gazdaságban	4
Gács János – Hárs Ágnes – Hüttl Antónia: Bérkonvergencia EU-csatlakozás előtt és után: gazdasági összefüggések, tapasztalatok és lehetséges fejlődési pályák	22
Antalóczy Katalin: Magyarországi működőtőke-export – nemzetközi kitekintésben	61
Ifj. Simon György: A svéd modell és az európai integráció	83

EURÓPAI UNIÓ

Angyal Zoltán: A közös monetáris politika szervezeti háttere a Gazdasági és Monetáris Unióban	100
---	-----

MEHIB Rt.: Startvonalon a 100 millió eurós délkelet-európai újjáépítési hitel (Szakács Tibor)	115
---	-----

Brief Summary of the Articles	117
--------------------------------------	-----

JOGI MELLÉKLET

Dr. Milassin László: Az adatbázisokra vonatkozó jogvédelemről szóló közösségi irányelv, sui generis jogvédelem	97
--	----

E számunk megjelenéséhez támogatást nyújtott
a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete
és a „Budapest Bank az oktatásért és a magyar pénzügyi kultúráért” alapítvány.

A szerkesztésért felel: Schweitzer Iván. A szerkesztőség címe: 1081 Budapest, Csokonai utca 3. Telefon: 210-1550, 210-1551, 210-1552, 210-1553, 210-1554, 210-1555/2587 vagy 2497 mellék. Levélcím: 1389 Budapest, Postafiók 123. Kiadja a Kopint-Datorg Konjunktúra Kutatási Alapítvány, 1081 Budapest, Csokonai utca 3. Telefon: 303-9578. A kiadásért felel: Köves András, a Kuratórium elnöke. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR), 1900 Budapest, Orczy tér 1. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj 1 évre: 7200 Ft, fél évre: 3600 Ft, egyes szám ára: 600 Ft.

Megjelenik havonta. HU ISSN 0324-4202

Tördelés: Király és Társai Kkt.

Cégvezető: Király Ildikó

Készült az ETO-Print Nyomdaipari Kft.-ben

Felelős vezető: Balogh Mihály

Július-augusztusi számunk

világgazdasági változásokkal, köztük hazánk gazdasága és a nemzetközi folyamatok kapcsolatával foglalkozó írásokat tartalmaz. – A fő trend, a globalizáció viták kereszt-tüzében áll, miközben a részletek kutatása, elemzése terén a társadalomtudománynak még nagy adóssága van. A közgazdasági vizsgálatokban új terület feltárásának kezdeti lépéseit teszi meg szerzőnk, amikor a globalizációs folyamatnak az élelmiszer-gazdaságban mutatkozó jellemzőit, a nemzetközi munkamegosztásra, az agrárpolitikára, az intézményekre való hatásait vázolja fel. – Miközben a hazai közvélemény talán legerősebb várákózása az EU-csatlakozással szemben a bérek felzárkózása az európai színvonalra, az EU-ban a belépni kívánó országokkal szemben időnként olyan szélsőséges követelmény is elhangzik, hogy a felzárkózást (vagy annak nagy részét) már a csatlakozás előtt teljesítsék. Szerzőink átfogó tanulmányukban széles elméleti megalapozással, nemzetközi tapasztalatok feldolgozásával vizsgálják a konvergenciafolyamat lehetséges pályáit. Arra a következtetésre jutnak, hogy a hazai bérek felzárkózása EU-csatlakozás, gyors gazdasági növekedés és expanzív béralakulás mellett is roppant hosszú folyamat lesz. Megítélésük szerint a jelenlegi mintegy 70 százalékos hátrányból a következő húsz évben is csak 15 százalékot tudunk majd ledolgozni. – Széles körű áttekintést nyújt a nemzetközi tőkeáramlás elmúlt évtizedben felgyorsult folyamatáról és ebben helyezi el a magyar tőkekivitel fellendülését következő cikkünk szerzője. Különösen nagy figyelmet szentel az összevetésben az EU felzárkózó (periférikus) országainak, valamint a közép-és kelet-európai országoknak, és bemutatja a magyar tőkeexport jellemzőit is. – A svéd modell, a jóléti állam a hazai rendszerváltás idején igen nagy vonzerővel bírt, noha már a nyolcvanas években világos volt megreformálásának szükségessége, amely a kilencvenes években, az EU-csatlakozással összefonódva meg is történt. Cikkünk szerzője a számok tükrében követi nyomon az ország gazdasági fejlődését, egészen a 60-as évekre visszatekintve. – Az EU tizenkét tagállamának részvételével létrehozott Gazdasági és Monetáris Unió szervezeti háttérében meghatározó a Központi Bankok Európai rendszerének és az Európai Központi Banknak a létrehozása. A szervezet és a működés kialakítása szerteágazó felépítést és szabályrendszert tett szükségessé – erről ad összefoglaló tájékoztatást cikkünk.

A szerkesztő

Globalizáció az élelmiszer-gazdaságban

LÁNYI KAMILLA

*A globális struktúrák elterjedése az élelmiszer-gazdaságban, különösen a mezőgazdaságban meglehetősen új jelenség. Előzményei közül ebben a cikkben először arról lesz szó, hogy miként változott meg a nemzetközi munkamegosztás az élelmiszer-termelésben, következésképp a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek világkereskedelmében, majd az agrárpolitika alapjául szolgáló elméleteknek, nemzetközi követelményeknek és velük együtt magának az agrárpolitikának az átalakulásáról lesz szó. A globalizálódó struktúrák közül a kereskedelem és az élelmiszeripar transznacionális cégeinek szerepét vizsgáljuk. Ezután három példa következik: egy fejlődő országbeli globális vállalat felemelkedéséé és hanyatlásáé, az Amerikai Egyesült Államoké, ahol a globalizálódást alátámasztó új formák a legmélyebben hatoltak be a mezőgazdasági alaptermelésbe, végül az Európai Unióé, ahol erős ellentét feszül az élelmiszeripar és a kereskedelem roppant sikeres transznacionálisainak globalizálódása és a mezőgazdaság európai struktúrája között, leginkább az utóbbi rovására.**

Az alábbi – sokszorosan töredékes – összefoglalás sajnálatos módon vissza fogja tükrözni nemcsak a szerző ismereteinek, hanem a viszonylag könnyen hozzáférhető irodalmi forrásoknak a hézagait is. Számos jel arra mutat, hogy az élelmiszer-gazdaságban, különösen a mezőgazdaságban végbemenő átalakulás részleteit – legalábbis Európában – a szociológusok részletesebben dolgozták fel eddig, mint a közgazdák. Az első közgazdasági publikációk még csak most kezdenek megjelenni.

Az élelmiszer-gazdaság globalizálásának sajátosságai

Általános helyzetkép

Az, amit a szakirodalom a többi ágazatával párhuzamosan az élelmiszerszektor globalizációjaként ír le, a legutóbbi évekig többnyire nem volt más, mint az élelmiszer-feldolgozás és az élelmiszer-kereskedelem multinacionális, majd transznacionális vállalala-

* A jelen cikk első változata a Miniszterelnöki Hivatal és a KOPINT-DATORG Rt. közti szerződés keretében készült 2000 nyarán. Átdolgozását a KOPINT-DATORG Konjunktúra Kutatási Alapítvány támogatta. A kézirat nem tekinthető valamely jól elgondolt kutatás eléggé rendezett végeredményének, hanem csak első beszámolóknak egy viszonylag gyors tájékozódást célzó anyaggyűjtés alapján. Hiányoznak a szokásos jegyzetek és hivatkozások is, ezeket a végén található irodalomjegyzék csak részben tudja pótolni. A szerző köszönetét nyilvánítja Fertő Imrének, aki rendelkezésére bocsátotta az Egyesült Államok mezőgazdasága újabb keletű iparosításáról szóló cikkgyűjteményének legtanulságosabb darabjait. A folyamat igen egzakttá összefoglalása Fertő [2000] cikkében olvasható.

Lányi Kamilla, a KOPINT-DATORG Rt. Tudományos kutatója.

tainak körében végbemenő és már ismert folyamatok folytatódása. A globális struktúrák elterjedése az élelmiszerszektorban, az élelmiszer-gazdaság integrálásának kezdetei e struktúrákba, későbbi keletű. E jelenségek a legnagyobb mértékben továbbra is a feldolgozó és kereskedelmi ágazatban, kisebb mértékben a mezőgazdaság bemenőit (input) előállító ágazatokban figyelhetők meg. Magának a mezőgazdasági termelésnek a bevonása a rendszerbe kétféle módon indult el. Az első esetben ugyanaz az integrátor (a legtöbbször multinacionális cég) vagy az integrátorok valamilyen kooperációja fogja közre a mezőgazdasági üzemeket mind az input, mind az output oldaláról, egyértelműen meghatározva tevékenységüket és jövedelmüket; ez a teljesen specializált, többnyire – de nem feltétlenül – iparszerű mezőgazdasági ágakra jellemző. Ilyen például a broiler, tojás, újabban: sertés, néhány zöldség- és gyümölcsféle, apró tengeri rák (*shrimp*) termelése. Ez a módszer kiterjed a fejlődő országokra is. A másik fő folyamatban maguk a mezőgazdasági terméket előállító üzemek válnak hasonlatosakká a többi ágazat nagyvállalataihoz: főként a pénzügyi irányítás, piaci viselkedés, a kockázatsökkentés tőzsdei módszerei tekintetében. Ez a tendencia csak az Amerikai Egyesült Államokban, a legutóbbi néhány évben kezdett kibontakozni. A nagy ültetvényeken művelt kultúrák (kávé, kakaó, gyapot, kaucsuk stb.) tekintetében a legtöbb változást a nemzetközi piacokon tapasztalhatjuk.

Az európai típusú élelmiszer-gazdaságban a feldolgozók, disztribútorok és kiskereskedelmi hálózatok multi- és transznacionalizálódása a leglátványosabb jelenség, sokszor megelőzve a konkurens amerikai cégeket. A feldolgozók és kereskedők közti versenyharc (a termeltetés kihelyezése, az integrátori funkciók és az úgynevezett élelmiszer-árrés elosztása körül) egyelőre nem csillapodik. Ez és az agrártámogatás (támogatásleépítés) mértéke körüli több évtizedes huzavona erős differenciálódással jár az agrártermelők jövedelmét és társadalmi helyzetét illetően. (Szinte hihetetlen, hogy 1990-ben Franciaországban a 40–49 éves gazdálkodó férfiak 18 százaléka volt még nőtlen, a legtöbbször azért, mert nem kaptak feleséget.)

Általában is megállapítható, hogy az új fejlődési irányok (pontosabban: az agrárátalakulást irányító cégek) nemcsak nem kedveznek a kisebb (családi) gazdaságoknak, hanem határozottan előnyben részesítik a nagy, nagyobb és még nagyobb mezőgazdasági vállalkozásokat. (A legutóbbi megelőző század vég szociáldemokrata teoretikusának, *Karl Kautskynak* a neve megint szerepel a hivatkozott szerzők között.) Ez a törekvés különösen kifejezett az Egyesült Államokban, ahol a nyolcvanas évek második felében szinte kivétel nélkül sikerült felszámolni a kisebb farmokat; erősen érzékelhető a fejlődő régiókban; Európában és Japánban azonban eddig nem sikerült hivatalos kormánypolitika (uniós politika) rangjára emelkednie. Mindezt erősítik a földpiac kilengései és a földvagyon növekvő jelentősége a nem feltétlenül mezőgazdasági jellegű (például pénzügyi) cégek befektetéseiben. Különösen veszélyeztetettekké válnak a létfenntartásra berendezkedő népcsoportok a világ minden részében. Velük szemben akár a XVI–XVII. századi Angliából ismert bekerítés politikája is alkalmazható (lásd például a chilei erdőtelepítéseket).

Eközben két tényezőt feltétlenül figyelembe kell venni, amelyeket a tárggyal foglalkozó szerzők majdnem egyhangúan fontosnak tartanak. Az egyik: az élelmiszer-gazdaságban a termelési, feldolgozási, kereskedelmi lánc minden pontján elégtelennek tartják az akkumulációképződést és a tőkeellátottságot. (Úgy tűnik azonban, hogy minél közelebb kerülünk a fogyasztóhoz, annál könnyebb egy nemzetközi cégnek vagy cégcsoportnak javítania a helyzetén az öt megelőzők rovására.) A másik: nem szűnik (néhányak szerint éleződik) a feszültség aközött, hogy agrártúltermelés jelei mutatkoznak mindenütt a fejlett ipari országokban, és aközött, hogy az emberek nem jutnak elégséges élelemhez a fejlődő országokban. (Az ott lakóknak legalább egyötöde éheznek, és bár ez az arány javult a háború óta, az éhezők száma növekedett az elmúlt évtizedben. A fejlett világ alultápláltjai ezekben a statisztikákban nem szerepelnek.)

A nemzetközi árukereskedelemnek ma 10 százaléknál kisebb részét teszi ki a mezőgazdasági termékek külkereskedelme, a hatvanas évek elején a részesedése még 25 százalék volt. Ezen belül a legfejlettebb országok súlya ma nagyobb, vagyis az elmúlt időszakban növekvő volt a fejlődőkéhez képest.

A fejlődő országok, különösen Afrika, Ázsia és Latin-Amerika szegény országai számára a hetvenes évek a megállíthatatlan eladósodás és egyre növekvő fizetési-mérleg-hiány időszakát hozták. Legkésőbb a nyolcvanas években mindegyik rákényszerült arra, hogy az IMF és a Világbank kölcsönei fejében elfogadja a strukturális átalakítás valamiféle programját. A programok először is tartalmazzák a makrogazdasági stabilizálás követelményeit (a belső piaci kereslet korlátozását, a kínálatot is szűkítő hitelrestrikciót, a hazai valuta leértékelését) és a külkereskedelem (főként az import) liberalizálását. A programok explicit módon is tartalmazzák az importhelyettesítő termelésnek és beruházásoknak mint politikának – különösen az iparban, azon belül a helyi nyersanyagokat feldolgozó iparban – a megállítást, azzal a céllal, hogy e helyett a nyersanyagok – adott esetben mezőgazdasági nyersanyagok – kivitelének expanzióját támogassák. Ez a politika ritkán volt sikeres – ha az adósságszolgálat teljesítésén mérjük –, mert ha egy-két nyersanyag termelése egész országcsoporthoz tartozott, nekik azonban ez a nyersanyag volt (maradt) a fő exporttermékük (kávé, kakaó, tea, banán, cukornád, olajnövény, gyapot, szizál, kaucsuk), akkor az esetleg növekvő kínálatuk hatására felvevő piacuk még akkor is alig bővült, ha a termékük ára mértéktelenül esett. Erről szokás mondani, hogy az adott termékek keresletének árrugalmassága nagyon kicsi. (Ezt a fejlett országok lassú gazdasági növekedésének, alkalmanként protekcionizmusának szokás tulajdonítani.) Az érdekelt országok így kivételük szintjének fenntartása végett folytonos (vagy többszöri erőteljes) leértékelésre kényszerültek, a célból pedig, hogy piacreszesedésüket megtartsák, leértékelési versenybe kezdtek. Ezzel a folyamattal párhuzamosan a kínálat és az árak stabilizálását célzó nemzetközi termékegyezmények is felszámolódnak. (A kor uralkodó nézeteinek megfelelően ezek akadályozzák a szabad kereskedelmet, állami beavatkozást kívánnak, és így a GATT is kifejezetten ellenezte őket.)

Mindenesetre, akár sikeres volt ez az új irányzat egy-egy országban, akár kudarcot vallott, megtisztította az utat egy új nemzetközi munkamegosztás előtt (az élelmiszer-gazdaságban), amelynek két fő vonása a következő: az élelmiszerek közül a legszegényebbek által is fogyasztott olcsó tömegtermékek (gabonafélék) majdnem kizárólagos termelői az északi félteke fejlett ipari országai; a csak jómódúak számára készülő (luxus) élelmiszerek termelése pedig fokozódó mértékben helyeződik ki a fogyasztóktól távol eső szegény országokba. Ennek az átalakulásnak a fő kezdeményezői és közvetítői a transznacionális cégek, amelyek integrátorokként, illetve beruházókként a nagy tőkeigényű és kis munkaigényű technológiákat fejlesztik és terjesztik a magas munkabérű országokban (eközben csak sporadikusan és kismértékben zavarja őket a fejlett országok agrártámogató és piacvédő politikája); a különleges és általában nagyobb munkaigényű élelmiszerek gyártását pedig, ha lehet, a szegény országokban szervezik meg, ahol – ha van ilyen egyáltalán – a törvényben előírt minimális munkabért fizetik nőknek, férfiaknak egyaránt. A multinacionálisok tehát eredendően külkereskedelmi célból helyezték ki termelésüket a fejlődő országokba.

A munkamegosztás eltolódásának egy másik (egyelőre alig látható, inkább csak reménybeli) vonala: magas fehérjetermtartalmú élelmiszerek, állati termékek kivitele a fejlett országokból a fejlődők jómódú városi fogyasztói számára. Ennek az az alapja, hogy

bár a fejlett országok fogyasztói kereslete sokkal gyorsabban növekedett, mint a fejlődőké, a fejlődőkben is kialakult egy húst és luxuscikkeket fogyasztó réteg.

Mindezeknek a folyamatoknak eredményeként az élelmiszerek világkereskedelmében az úgynevezett tömegtermékek részaránya 50 százalékról 32 százalékra csökkent, a feldolgozott termékeké pedig ugyanennyivel nagyobb lett.

Eközben az önellátás, illetve élelmezési biztonság politikája is átértékelődött: a fejlődő országok eléggé nagy része választotta (volt kénytelen választani) az alapvető élelmiszer (rizs vagy más gabonaféle) rendszeres importját, általában a fejlett ipari országokból. Ebben gyakran része volt annak, hogy a korábbi élelmiszersegélyek következtében – főként a nagyvárosokban – megváltoztak az étkezési szokások (rizs helyett elterjedt a búzaliszt és a kenyér), de része volt a sokmillió nagyváros kialakulásának (az iparosítás és a mezőgazdaság diszkriminációja folytán), a talajerózióknak és a természeti környezet másfajta hanyatlásának is.

A globalizálódás folyamatai gyakorlatilag az inputokat szállító (szolgáltató), az outputokat felvevő, feldolgozó, értékesítő szektorok átrendeződése után érték utol az elsődleges mezőgazdasági termelést, amelyben ezeket a többi szektor (helyenként az állam) által irányított folyamatoknak lehet nevezni, ezért beszélhetünk globalizálásról vagy globális integrációról.

A sorrend okai többfélék. Maga a mezőgazdasági termelés még egy-egy országon belül is többféle korszakból eredő és változatos technológiával megy végbe, amelyek közül csak némelyik kapcsolható be a nemzetközi agribusiness rendszerébe. Ugyanúgy a termelésnek igen változatos társadalmi és üzemi struktúrái lelhetők föl még egy-egy országon vagy régióon belül is, és ezek adott állapotukban gyakran nem, vagy csak erőteljes átalakítás után integrálhatók, aminek a költsége igen nagy lehet. Az a vállalkozási forma, amely a globális pénz- és tőkepiacok rendjében a legkönnyebben adaptálható, a tőkepiacokhoz kapcsolódó, általuk ellenőrzött mezőgazdasági nagyvállalat, még csak most van megszületőben. Másfajta nehézséget okoz, hogy a mezőgazdasági termelés még a legfejlettebb országokban is többé-kevésbé helyhez kötött, a ma értékteremtők közé sorolt tevékenységeknek csak szolgáltatásokból álló vagy az információs technikáknak köszönhető anyagmentes kivitelezése itt nem fordul elő (ez csak azt jelenti, hogy a távirányítás és a teljes automatizálás eddig nem érte utol a mezőgazdaságot). Végezetül pedig a mezőgazdaság még mindig nem szakítható el az élelmezéstől: a mostani korszak nem látszik közelebb hozni az emberek élelmét és fizetőképes keresletüket az ipar által vagy ipari módon előállított élelmiszerek iránt.

A világ mezőgazdaságával szemben támasztott fő globalizációs követelmény a nyolcvanas évek közepére, végére fogalmazódott meg, és nagyjából úgy szól, hogy minden ország agrártermelésének (a nemzetközi piacok által értékelhető részének) bele kell simulnia „a termékpályák globális integrációjába”. Ez azt jelenti, hogy a mezőgazdasági termékeket (nyersanyagokat) ipari módon, nagyméretű gazdaságokban (üzemekben) kell előállítani, és ezt a folyamatot az agribusiness értékesítési (marketing) és feldolgozási láncai kell, hogy integrálják. Ez a séma felel meg az új „rezsimnek”, amelynek fő jellemzői: deregulált nemzetközi tőkeáramlás, liberalizált külkereskedelem, a piacvédelem és támogatások eltörlése a nemzetközi verseny által érintett szektorokban.

A mezőgazdaságnak a globális agribusinessbe legjobban integrált vagy integrálható ága a legfejlettebb országok gabona- és takarmánytermelése, továbbá a helyben termelt vagy nagy mennyiségű importált takarmányon alapuló állattenyésztése. A világ rizstermelésének legnagyobb része kimaradt ebből a folyamatból, hiszen Kelet-Ázsiában és a csendes-óceáni medencében a rizs mind ez ideig kisüzemi termék volt, nemcsak a mezőgazdasági termelésben, hanem a feldolgozásban (hántolásban) és kereskedelemben is, nem kell hozzá ugyanis nagy beruházás, bonyolult technológia, és a termékpályának

sincs sok csomópontja (a hántolt rizst legfontosabb élelmiszerként egyszerűen főve fogyasztják).

A rizs jó példa arra, hogy miféle átalakulást indíthat el már az is, ha az adott ország kénytelen kismértékben megnyitni a belső piacát külföldi kereskedők előtt. Az említett régióban a rizst teljes önellátás céljával, voltaképpen a hadigazdálkodásban kialakult módon, az állam (monopolhelyzetben lévő szövetkezet) ügynökségeinek közbejöttével termelték, vásárolták fel, terítették a kereskedelembe. A rendszer igen drága, a rizs (termelői) ára igen magas (Japánban a legnagyobb). Japánban is, Dél-Koreában is a nemzetközi nyomásra adandó válaszként racionalizálni kezdték a rizstermelést: akciót indítottak annak érdekében, hogy szakképzettebb, fiatalabb gazdák, korszerűbb technológiával, termelékenyebben állítsák elő a rizst; e célból módosítani kellett a földtulajdonra és földhasználatra vonatkozó törvénykezést, és új vállalkozási formákat kellett engedélyezni a mezőgazdaságban (szerződéses, megbízásos gazdálkodás). Ezek nyilvánvalóan az első lépések, amelyeket eddig nem annyira a globális integráció irányában, hanem a globális struktúrák nyomására, vagy inkább védekezésül tettek meg az adott országok.

Az agrárpolitika kiindulópontjai

A leírás változó módjai

Az elmúlt fél évszázad kezdetén az agrárpolitika fő jelszava az élelmezési biztonság (önellátás a fő élelmiszerekből) és a kirívó falusi szegénység (fejlett országokban a mezőgazdasági jövedelmek diszparitásának) megszüntetése volt.

Az élelmezési biztonságot a második világháború tapasztalatai – például a német blokádnál Anglia körül, helyenként éhínséggel fenyegető háborús pusztítás a kontinensen, később a hidegháború okozta veszélyérzet – ugrasztották ki a fő helyek egyikére a fejlett országokban, a fejlődőkben pedig bizonytalan, gyakran háborús viszonyok azután, hogy a volt gyarmatok önálló országokká váltak, különösen pedig a lakosság minden korábbit meghaladó növekedése. A fejlődő országok egy részétől (Afrika és néhány kisebb régió kivételével) az úgynevezett zöld forradalmak (erős állami beavatkozással és nemzetközi segítekkel véghezvitt strukturális és technológiai átalakítás a mezőgazdaságban) már több évtizeddel ezelőtt eltávolították a súlyos élelmiszerhiány veszélyét. Az Amerikai Egyesült Államok, ugyanúgy, mint más stratégiai nyersanyagokból, kézben tartotta a világ gabonakészleteinek nagy részét, 1975–1980-ig búzából például a felét, bár sokak szerint ezzel lefelé nyomta a világpiaci árakat, és fejlesztési támogatásként vagy hiány idején kedvezményesen, máskor élelmiszersegély formájában dobta piacra készleteit. A fejlődő országok legfontosabb mezőgazdasági nyersanyagainak (kávé, kakaó, cukor, olajnövények, gyapot, kaucsuk) kereskedelmét nemzetközi egyezmények próbálták szabályozni. A fejlődéstudomány és a nemzetközi szervezetek által támogatott fejlesztéspolitika a legszegényebb országok számára az agráriumot és benne az agrárnépességet jelölte meg elsődleges fejlesztési pólusként. Ennek inkább az ellenkezője következett be. Különösen a változatos (szocialista vagy más) jelszavakkal működő fejlesztési diktatúrák a parasztok vagy/és az agrárexport kemény megadóztatásával igyekeztek megszerezni az (importhelyettesítő) iparosításukhoz és a szociális kiadásaihoz (támogatott élelmiszerárak a városokban lakók számára) szükséges költségvetési bevételt.

A fejlett ipari és közepesen fejlett országok körülményeit vizsgáló közgazdászok megállapították, hogy a mezőgazdasági termékek reálára több mint kétszáz év óta csökkenő irányzatot mutat; és hogy a mezőgazdasági termelők túlnyomó részének jövedel-

me nem éri el a többi szektorban dolgozókéét, s emellett még rendkívül instabil is. (Az angolszász irodalomban ez a két jelenség kapta a „farmprobléma” nevet.) *Theodore Schultz* 1945-ből származó definíciója szerint a farmprobléma lényege „a legtöbb mezőgazdasági termelő alacsony bevétele és a mezőgazdaságból származó jövedelem nagyfokú instabilitása”.

A fejlett ipari országok mindegyikében az agrárpolitika rendkívül bonyolult és kifinomult intézményeit teremtette meg az állam és az érdekeltek képviselői, amelyeknek fő politikai céljuk az volt, hogy (ésszerű földhasználat, műszaki fejlesztés és alkalmas piacszerveződés útján) elérjék az ellátás biztonságát (változatos, jó minőségű kínálat, szélsőséges áringadozások nélkül), és a mezőgazdasági termelők jövedelmét méltányos színvonalra emeljék (ugyancsak az erőteljes ingadozások kiküszöbölésével). Az Amerikai Egyesült Államokban, amely a világ legnagyobb mezőgazdasági exportőre volt (ma is az), nem az önellátás, hanem a kiegyenlített és ugyanakkor rugalmas világpiaci kínálat fenntartása volt az egyik fő cél. Mindegyik rendszer jellemző vonása az volt, hogy nemcsak a kiépítése, hanem a működtetése és fenntartása is meglehetősen nagy költségvetési kiadásokkal járt (a legkisebb mértékben Kanadában, Ausztráliában és Új-Zélandon).

A fenti rendszerek közül kiemelkedik az Európai Gazdasági Közösségé, amelyet minden idők legsikeresebb agrárpolitikájának tekinthetünk. Az 1957. évi Római Szerződés értelmében ez az agrárpolitika három alapelv – magas színvonalú ellátás, közösségi preferencia, jövedelemgarancia – körül szerveződött. Különlegessége abban állt, hogy az igen szigorú piacszabályozás ellenére a belső mezőgazdasági áraknak a piacon, a kereslet és a kínálat találkozásának helyén, a termelők és feldolgozók, kereskedők alkujai eredményeképpen kellett kialakulniuk. Az árszínvonal szabályozása pedig a Közösség határain (vámok, lefölözések, exportszubszidiák útján) összpontosult; a termelők jövedelme az egyéni vagy csoportos alkuban elért ártól függött; a belső piaci támogatás túlnyomó része pedig (főként kezdetben) hozzáértő fiatal termelők családi gazdaságainak megszervezését és korszerű, jól felszerelt piacok, értékesítési csatornák kiépítését szolgálta. A rendszer legérzékenyebb eleme a Közösségnek az az abszolút kötelezettsége volt, hogy hiány esetén megnyitja a határokat a behozatal, főlősleg esetén a kivitel előtt, és ha ez nem elég, előre meghirdetett intervenciók árán vásárolja fel a fölösleget, majd gondoskodik a raktározásáról és eltávolításáról, vagyis kivonja a piacról. Kezdetben az EGK a világ legnagyobb élelmiszer-importőre volt (ma is az), a hetvenes évek közepére már majdnem minden fontos termékből elérte az önellátást, a végére pedig a világ második legnagyobb mezőgazdasági exportőre lett (feldolgozott élelmiszerből ma a legnagyobb). Mindez különösen labilis világpiaci körülmények között következett be, amikor a legtöbb ország maga is önellátásra törekedett a legfontosabb élelmiszerekből (Finnorszáig és Szaúd-Arábiáig bezárólag), a szocialista országok (például a Szovjetunió és Kína) és a fejlődők egy része pedig egészen hektikus módon jelentkezett a világpiacon, hol kisebb-nagyobb kínálattal, hol egészen kiugró kereslettel.

Az OECD apparátusában és szakértőinek körében már a hatvanas évek második felében az a felfogás vált uralkodóvá, mely szerint az agrárgazdaságot ugyanolyan szempontok szerint kell vizsgálni (ugyanolyan ágazatnak kell tekinteni), mint a többi, el kell érni, hogy a termelési tényezők ugyanolyan hatékonysági mérce szerint legyenek lekötve benne, mint más ágazatokban, következésképp ki kell tenni a nemzetközi versenynek. E szerint a támogatásnak, ha van, ezeket a célokat kell szolgálnia. Időközben az agrárgazdaságtant is utolérték az új politikai gazdaságtani áramlatok, a modellalkotók többé nem a piaci, hanem a kormányzati tökéletlenségeket kezdték vizsgálni. Úgy találták, hogy az agrártámogatásra fordított pénz nagy része pazarló, nem hatékony

kiadás, elosztása pedig járadékvadász nyomásgyakorló csoportoknak kedvez. Legké-sőbb a nyolcvanas évek második felében az angol, az amerikai és a nemzetközi szerve-zetekhez közel álló közgazdászok egyetértettek abban, hogy ha mindenütt megszűnné-nek az agrártámogatások, akkor emelkednék a mezőgazdasági termékek világpiaci árszintje, kisebbek volnának az áringadozások, növekednék a világkereskedelem, csök-kennének az adóterhek, és új növekedés indulna meg a mezőgazdasági termelésben. Ez a felfogás fokozatosan uralkodóvá vált a nemzetközi szervezetekben: az IMF már a nyolcvanas évek elején fellépett egy-egy kormány árstabilizáló (készletező) politikája ellen; 1986-ban teljes mértékben elfogadta a Világbank, a GATT pedig az agrártámo-gatások leépítését fölvetve az Uruguayi Forduló napirendi pontjai közé; 1991-től szá-mítható a FAO csatlakozása ehhez mint főáramhoz, és legalább részlegesen az UNCTAD-é.

Létezik ennek a történetnek egy érthetőbb és logikusabb változata is. E szerint a fejlett országok élelmiszerpiaca eléggé hamar telítődött a háború után. Az egyre nagyobb élelmi-szer-termelést csak az export növelésével lehetett és lehet ma is fenntartani. Amikor a transznacionális korporációk éppen a nagy hozzáadott értéket tartalmazó feldolgozást kezdték kihelyezni az alacsony bérű országokba, a fejlett országok agrárszektorának (a jövedelmeknek) a fenntartása egyre több (költségvetési) támogatást igényelt (volna). Ezt két tényezőcsoport is akadályozta: a költségvetési politika megengedett eszközeinek kor-látózása a nemzetközi szervezetek (OECD, IMF, GATT) által, továbbá a tőke- és pénzpi-acnak a költségvetési politikát illető reakciói; az állam jövedelmeinek – jövedelemszerző képességének – erőteljes (bár csak viszonylagos) megcsappanása azáltal, hogy a transz-na-cionális vállalatok és a tőkepiaci cégek nemzetközi tevékenységük útján minimalizálni tudják adó- és bérköltségeiket (járulékbefizetésüket), hozzájárulásukat a kutatáshoz, kör-nyezetvédelemhez, oktatáshoz, kulturális és jóléti intézmények fenntartásához. Ily módon – és ennek következtében – az állami költekezés iránti igények nagymértékben megnöve-kedtek, a forrásai pedig kezdtek kiapadni.

Hozzátehetnénk, hogy elmúlt az az idő, amikor az élelmiszer-gazdaság inputjait előállító, outputjait feldolgozó kereskedelmi és szolgáltató vállalatok érdekelték voltak abban, hogy az általuk integrált mezőgazdasági üzemek évről évre előre tervezhető, egyenletes keresletet támaszkodnak szállításaik, szolgáltatásaik iránt, vagy a fogyasztók hazai (közös piaci) forrásból egyenletes mennyiségű, minőségű élelmiszerhez jussanak, kevésbé ingadozó áron. A termelésingadozásokat, pénzügyi és árkockázatokat a transz-nacionális cégek nemzetközi hálózataikban és a pénzpiacon egyenlítik ki. Így ami az-előtt az agrártámogatásból származó külső megtakarítás volt (amely az agribusiness nem mezőgazdasági cégeinél jelentkezett), elvesztette ezt a szerepét, és az újabb agrár-közgazdasági (agrárpolitikai) modellekben holtteher-vesztésként jelenik meg.

Ebben a felfogásban az agrártámogatás európai modelljének a fő jellemzője az, hogy abban az ártámogatás és a jövedelemtámogatás össze van kapcsolva ugyanazok-ban az intézményekben, a jövő követelménye pedig a kettő teljes szétválasztása volna úgy, hogy az ártámogatást mint piacvédő (protekcionista) eszközt minél előbb le kelle-ne építeni, a jövedelemtámogatást pedig terméktől, piactól, mennyiségtől függetlenül, célzott módon, alanyi jogosultság alapján, a szociális támogatásokhoz hasonló módon kellene kiutalni az igényjogosultaknak.

A történetnek ez a változata, ha hozzávesszük a nemzetközi munkamegosztás em-lített megváltozását, választ ad arra, hogy miként és miért vált annyira fontossá az úgy-nevezett kereskedelmi akadályok lebontása (nemcsak vámok, kvóták, hanem termelői és exporttámogatások leépítése, de még exportadóké is, szigorú egészségügyi szabályok eltörlése) éppen az élelmiszer-gazdaságban, és mind a fejlett, mind a fejlődő országok-ban. Megértjük azt is, hogy miért vált egyszeriben az ételmezési biztonság – a mező-

gazdasági termelés fenntartása vagy fejlesztése abból a célból, hogy egy ország vagy régió lakosai háború, embargó, másutt bekövetkező természeti csapás, szélsőséges áringadozás idején is hozzájussanak az alapvető élelmiszerekhez – vörös posztóvá a nemzetközi szervezetek és agrárközgazdák körében, olyannyira, hogy az ellenkezés kiterjed a biztonsági és ütközőkészletekre is.

A fordulat – nem a támogatások összege vagy mértéke, hanem az alapelv és a módszer tekintetében – a GATT 1986-ban kezdődő és majdnem tíz éven át tartó Uruguayi Fordulója keretében ment végbe.

Nemzetközi szervezetek

A GATT a nyolcvanas évek közepéig a mezőgazdasági termékekkel kapcsolatban is a behozatali vámok, kvóták és más mennyiségi akadályok leépítésére, vagyis a kereskedelem liberalizálására törekedett ugyanúgy, mint a többi árut illetően. Ez volt az úgynevezett Tokiói Forduló fő témája. A tizenöt évvel ezelőtt bekövetkezett paradigmaváltást és az attól várt változásokat a Világbank 1986. évi World Development Reportja írta le a legrészletesebben. Ez volt az Uruguayi Forduló programja.

Az új program célja: „kifejleszteni a világ hatékonyabb mezőgazdasági rendszerét” mind a fejlett, mind a fejlődő országok javára. Ez úgy értendő, hogy a mezőgazdasági technológia fejlődésének köszönhetően a mezőgazdaság kibocsátása növelhető, ha a világ piacai nyitottabbak és kompetitívebbek lesznek. Következésképp a vámok, mennyiségi és más nem vámjellegű (minőségi, egészségügyi stb.) akadályok fokozatos leépítésén túlmenően meg kell szüntetni a kiviteli adókat (vámokat), a belső fogyasztás és a kivitel szubvencionálását, különösen pedig a hazai mezőgazdaság protekcióját (támogatását), vagyis módosítani kell a tagországok mezőgazdasági programjait (agrárpolitikáját). Mint olvasható, nincs szó a kereskedelem teljes liberalizálásáról (vagyis minden vám eltörléséről), és még arról sem, hogy például az EGK vagy az USA minden agrártámogatást megszüntessen, de „a tagországoknak hajlandóknak kell lenniük tárgyalni ár- és jövedelemtámogató programjaikról, és arról, hogy ezeknek mi a hatásuk a termelésre, a fogyasztásra, kivitelükre és behozatalukra, a világpiaci árakra”. És még egyszer: tárgyalniuk kell arról, hogy „az egyes hazai intézkedések milyen hatással vannak arra a piacra, amely a többiek rendelkezésére áll”.

A Világbank és a GATT programja nem a termelés mennyiségét kívánja növelni, hanem a kereskedelmet és a vele szemben álló (fizetőképes) keresletet, amihez vállalni kell az országokon belüli és a nemzetközi munkamegosztás további átrendeződését. Mint olvasható, „csak ha nőnek a jövedelmek, lehet megszüntetni a krónikus alultápláltságot”; az önellátás (például Indiában vagy Indonéziában, ahol már elérték) nem feltétlenül kívánatos, mert ezáltal elvesznek a kereskedelem lehetséges előnyei; élelmiszersegélynek csak éhínség esetén volna helye; az országok szüntessék meg preferenciális kereskedelmi kapcsolataikat; nem az áringadozásokat kell kivédeni, hanem azok káros következményeit, elvégre a piac minden szereplője megválaszthatja, hogy mekkora biztonságra van szüksége, és mekkora kockázatot hajlandó vállalni.

A Világbank (és a GATT) erőteljesen lebeszélte a fejlődő országok kormányait arról, hogy jó termék esetén ütközőkészleteket képezzenek, amelyeket rossz termék idején értékesítenének (attól függetlenül, hogy a készleteket a belföldi piac ellátására vagy kivitelre akarnak használni). A következő javaslatokat állították szembe ezzel: élelmiszer (gabona) helyett pénzkészletet kell félretenni, mert az olcsóbb, vagy/és a (nagyobb) tőzsdéken kötött határidős és opciós ügyletekkel kell a készleteket (a főleg értékesítését) helyettesíteni. A pénztartalék származhat költségvetési többletből (ez ritkán áll rendelkezésre) vagy a Nemzetközi Valutaalap e célra elkülönített kölcsönéből.

A kölcsönt nagyon kevesen vették igénybe, mert csak jól viselkedő kormányok kérhették, és a kölcsön fejében olyan feltételeket kellett volna teljesíteniük, amelyeket igyekeztek kikerülni. A határidős és opciós ügyletekkel kapcsolatban (azon kívül, hogy a kormányok többsége nehezen találhatott volna alkalmas ügynököt) az elemzők megjegyezték, hogy ezeken veszíteni is lehet, továbbá nem feltétlenül a fizikai piacon végződnek, különösen nem úgy, hogy eltűntetnék az adott ország hiányát vagy fölöslegét.

Ennek az egész nagy átalakításnak a legnyomatékosabban hangsúlyozott indoka az, hogy „a termelőkapacitások növekedése és a hazai, valamint a nemzetközi kereslet igen lassú bővülése elkerülhetetlenül arra vezet, hogy a protekció költsége egyre nagyobb legyen”.

Az Uruguayi Forduló majdnem tíz éven át tartott. A fejlődő országok vámjaik és mennyiségi korlátozásaiak eléggé nagy részéről mondtak le, miközben agrárpiacaik vámvédelme még mindig nagyobb valamivel, mint a fejlett ipari országoké. Az Európai Unió vámosította a lefőlözéseit, miáltal a világpiaci áringadozások közvetlenül megjelennek az importtermékek bekerülési árában. Mind az Európai Unió, mind az Egyesült Államok jó néhány évi haladékot nyert belső agrárpolitikájának (támogatáspolitikájának) GATT-konform, illetve WTO-konform átalakítására. A valóságban azonban 1984–1985-től kezdve mind a két régió megkezdte ezt a műveletet, és időközben, vagy éppen a WTO-tárgyalások lezárultával, alapvető fordulatot hajtott végre mind a politika céljai, mind eszközei tekintetében.

A legújabb számítások szerint a mezőgazdasági vámok és exportszubszidiák további 40 százalékos csökkentése (a megnyitásra váró Millenniumi Forduló alkalmából) évi 60 milliárd dollárral növelné a világ reáljövedelmét. 60 milliárd dollár a mai tőkepiacon emlegetettekhez képest roppant kicsiny összeg: a New York-i tőzsdén forgó részvények tulajdonosai egy nap alatt többet nyerhetnek ennél. A különbség az, hogy az előbbi tiszta készpénz, amely bármire fordítható, és ezért tulajdonosának ennél nagyobb gazdagodását idézheti elő. Miközben, ha mindenki egyszerre akarná realizálni az összesen 60 milliárd dollárt kitevő tőzsdei nyereséget, egy nap alatt többet veszíthetne ennél. De nem csak erről a 60 milliárdról van szó. Akinek elég ereje van ahhoz, hogy belépjen a teljesen megnyíló piacokra, számíthat arra, hogy az ott keletkező jövedelmeknek nagyobb része folyik be hozzá, sőt akár a sokszorosa annak, mint amekkora az arra a piacra jutó hipotetikus jövedelemnövekedés.

Pontosan erről volt szó, amikor a Világbank közgazdái a mások rendelkezésére álló piac milyenségéről beszéltek (írtak).

Globalizálódó struktúrák az élelmiszer-gazdaságban

Marketing és kereskedelem

Érdekes, hogy az élelmiszer-gazdasággal foglalkozó könyvek és az agrárgazdaságtan kurrens folyóiratai a legutóbbi években önállóan nem foglalkoznak a mezőgazdasági nyersanyagok (nemzetközi) kereskedelmével. Már legalább három évtizede került be a köztudatba, hogy például a gabonafélék világkereskedelmét összesen hat cég bonyolítja. A szórványos utalásokból két vonásukat figyelhettük meg azóta. Az egyik: az általános liberalizálás, dereguláció közepette ezek a nagy nemzetközi cégek meglehetősen szoros kapcsolatban maradtak eredeti székhelyük állami szerveivel (az Európai Unióban az uniós adminisztrációval), az agrártámogatási programok, segélyprogramok ugyanis mind olyanok, amelyek megkövetelik ezt az együttműködést és koordinációt, külföldi partnereik egy része pedig változatlanul állami vagy félállami felvásárló és

marketingügynökség. (Megjegyzendő, hogy a GATT-, illetve WTO-egyezmények eddig nem zárták ki ilyenek működését.) A másik vonásuk: árpolitikájukban és árkockázataik kiegyenlítésében fokozottan támaszkodnak a tőzsdékre (főként a határidős és opciós piacokra). Ez azt is jelenti, hogy kitűnően alkalmazkodtak a piacok szélsőséges áringadozásaihoz, amelyeket továbbra is majdnem mindenütt a mezőgazdasági termelőknek, illetve az adófizetőknek kell lenyelniük. A vonatkozó irodalom az előbbieket helyett inkább arról szól, hogy a mezőgazdasági és a fogyasztói ártámogatások eltörlése esetén a mezőgazdasági termelők ugyanúgy védekezhetnek az ár- és egyéb kockázatok ellen, mint a nagyvállalatok (tőzsde, biztosítás), az élelmiszerek áringadozásának pedig nem kell megjelennie a bérekben, hiszen az ipari országok háztartási kiadásai között egyre kisebb hányadot tesz ki az élelmiszer-vásárlás (17–23 százalék).

Az élelmiszer-nyersanyagok és feldolgozott élelmiszerek marketingjével foglalkozó kutatások sokkal inkább a feldolgozott élelmiszerekkel foglalkoznak, a kétféle folyamat legfőbb közös vonásaként a konténerizációt mutatva be. Érdekes új jelenség az, hogy ebben az ágazatban a közvetlen külföldi beruházás (FDI) általában nem követi, hanem megelőzi az exportot, illetve az exportpromóció egyik legfontosabb eszközévé vált mindkét fő formájában: amikor az exportőr maga teremti meg az importáló országban az importáló, elosztó, értékesítő céget (hálózatot); amikor feldolgozó céget (leányvállalatot) létesít a másik országban.

Ha a transznacionális cég kiskereskedelmi láncot, áruházakat vásárol, illetve szervez, ezeket lehetőleg minél nagyobb mértékben a saját vállalatcsoportjából látja el áruval. Ezeknek az akcióknak növekvő része fejlődő országokban megy végbe, az illető országok jómódú vagy csak jobb módú vásárlóira alapozva, ezzel egy időben lebeszélve az adott országok politikusait arról, hogy saját nyersanyagaik (például zöldség, gyümölcs) helyi feldolgozásával akarjanak betörni a világpiacra. (A fő érv: a szűkösen rendelkezésre álló tőke és tanult munkaerő bármely más ágazatban jobban hasznosítható.)

Közepesen fejlett vagy újonnan iparosodó országok élelmiszer-feldolgozó iparának ebbéli kísérletei irányították a kutatók figyelmét az élelmiszerlánc egyes részeiben megfigyelhető (gazdasági) hatalmi viszonyokra és az ebből eredő járadékokra. A nemzetközi piacokra kerülő feldolgozott élelmiszer fogyasztói ára a termelői árnak sokszor tízszerese, hússzorosa, és bár ennek az árrésnek tetemes részét teszik ki a szállítási és más költségek, adók, vámok, egyes csomópontokban feltűnően nagy összegeket (*mark up* költségeket) lehet megfigyelni, amelyek például nagyobbak, ha az exportáló termelők viszonylag kicsik. Ez voltaképpen már a kiinduló ország külkereskedelmi cégénél bekövetkezik. A gazdasági hatalom kihasználásának legszélsőségesebb esetei manapság a nagy (országos, nemzetközi) kereskedelmi láncok (beszerző társulásaik) és a nekik értékesítő cégek (többnyire élelmiszer-ipari cégek) között váltak általánossá világszerte. Azt még nem lehet tudni, hogy mi ennek a fő oka: az-e, hogy alig növekvő fogyasztói kereslet mellett a termelőkapacitások az egész lánc minden szakaszán nagyobbak a kellenél, vagy az-e, hogy a kereskedelmi láncok kényelmesebb helyzetben vannak a finanszírozást illetően (ha másért nem, mert azonnali, rendszeres készpénzbevételük van).

Érdemes még megjegyezni, hogy ugyanúgy, mint más ipari ágazatokban, az élelmiszer-kereskedelemben is megjelentek a kereskedő cég márkáját viselő termékek. Növekszik annak gyakorisága, hogy az élelmiszer-kereskedelmi (áruházi) lánc nyers terméket (zöldséget, gyümölcsöt) közvetlenül a termelőtől vásárol. Ennek nagy termelőnek (integrátornak) kell lennie, aki többféle terméket, lehetőleg a szezon egész időszakaiban, eléggé nagy számú árusító helyre képes szállítani.

Az irodalom általában azokat a cégeket (csoportokat) nevezi multinacionálisoknak, amelyek az anyaországával azonos vagy ahhoz hasonló tevékenységet folytató vállalkozásokat (leányvállalatokat) hoznak létre más országokban. A transznacionális csoportok vagy konglomerátumok termékfajtáikat vagy/és termelési fázisaikat, az igénybevett vagy nyújtott szolgáltatásaikat osztják meg több országra kiterjedő hálózataikban.

A hatvanas években csak néhány multinacionális volt az élelmiszeriparban, olyanok, mint a Coca-Cola, Európában pedig csak kettő, a Nestlé és az Unilever. Egy másik, ugyancsak ipari tevékenységet folytató típusba sorolhatjuk azokat a nyersanyag-termeltetőket, amelyek elsődleges feldolgozást is végeznek. Ilyen például az Eridania – Béghin Say a cukoriparban. Az alapvető élelmiszer-nyersanyagok nemzetközi kereskedő cégei közül néhány, például a Cargill, részt vesz az ipari feldolgozásban. A nagy- és kiskereskedelem multinacionálisainak beszerző központjai saját márkanévük alatt állítanak vagy inkább állítatnak elő élelmi cikkeket. Külön csoportot képeznek azok a cégek, melyek franchise formában vendéglátó-ipari és közétkeztető üzemeket működtetnek, például a McDonald's, vagy a repülőjáratokat, kórházakat ellátó egységek. Az agribusinesshez a nem élelmiszer-ipari multinacionálisoknak további három csoportja csatlakozik: a mezőgazdasági bemenők előállítói (vetőmag, műtrágya és egyéb vegyszer, gépek, berendezések és a hozzájuk tartozó szolgáltatások), a szállítók és a pénzügyi cégek (bankok, biztosítók).

Ezeket tradicionális típusoknak nevezhetjük, többségük megvolt már a hatvanas években is. Ami egy-két évtizeddel később újként jelent meg körükben, az az ipari és a pénzügyi stratégiájuk (belső ellentmondásokkal és sikeres párosításokkal leírható) ketőssége.

A belőlük és a körülöttük kialakuló vállalatcsoportok (felvásárlás és fúzió, együttműködés és hálózatképzés útján) a kilencvenes évekre a korábbiaktól lényegesen különböző alakzatokat képeznek: az anyavállalat vagy központ cégek portfólióját gyűjti össze (a vállalatok úgynevezett piacán), megpróbálva összeegyeztetni az előbbi kétféle (ipari, illetve kereskedelmi és pénzügyi) logikát. Az ily módon fellépő vállalatcsoportok által meghatározott piacot sokan oligopol piacként írják le, de ez a leírás nem egészen pontos: egy-egy vállalatcsoport azonos ágazatba tartozó tevékenységei többnyire nem eredményeznek azonos vagy a többiekét teljesen helyettesítő áru kínálatot, hanem egy-egy technológiai lánc teljes kiépítésén és tökéletes kontrollján alapulnak. A megragadható versenyelőnyök és a versenyformák is mások, mint amit megszoktunk a közönséges oligopol piacokon.

Ugyanezek a tulajdonságok jellemzőek a más ágazatbeli multinacionálisokra, amikor transznacionálisakká és úgynevezett globális cégekké válnak. Ami az agribusinesshez tartozókat megkülönbözteti tőlük, abból fakad, hogy mint már említettük, ezek egyelőre a mezőgazdasági termeléshez kapcsolódnak, az pedig mindig adott helyhez kötött, és vagy nem nagy a választék a helyek között, vagy ha igen, a helyi körülmények oly nagy mértékben különbözhetnek (a fizikai és pénzügyi infrastruktúra, műveltségi szint, egészségügy, szabályozási környezet, szokások tekintetében), hogy az ott található (termeltethető) nyersanyag mintha egészen más volna (a költségek, a logisztika, a személyes kontaktusok és a finanszírozás szempontjából). Általában is megállapítható, hogy a globalizálódó élelmiszer-feldolgozás és a kereskedelem számára a mezőgazdaság, úgy, ahogy van, problematikus területnek számít. Ezért a korábban kizárólagosan erőltetett gépesítésen és vegyszerezésen alapuló technológiák folytatásaként, részben helyettesítéseként, részben pedig a termelési körülmények túlságosan nagy változatosságának kiküszöbölése végett, a nemzetközi cégek az egyre mélyebbre ható,

különbféle biológiai beavatkozásokat pártolják (vitaminok, gyógyszerek, hormonok, génmanipuláció), amit biotechnológiának neveznek.

Ugyanennek az újítási láncnak a másik oldala a szezonális kiküszöbölése különféle módszerekkel tartósított élelmiszerek által, és a természetes színek, ízek pótlása (felerősítése) az ugyancsak multinacionális vegyipari cégek által (Höchst, Hoffmann la Roche) előállított adalékanyagokkal. Ami ugyanezeknek a cégeknek a termék- és marketingstratégiáját illeti, ritkán terjesztik el az egész világon ugyanazt a terméket (a Coca-Colához vagy a Kellogg gabonapelyheihez hasonlóan), de a specifikus helyi élelmiszereket sem igyekeznek utánozni, hanem olyan terméket konstruálnak, amely néhány tulajdonságát vagy összetevőjét tekintve hasonlít valamelyik lokális termékre (például egzotikus ételre), és azt hozzák divatba a multinacionális kereskedelmi láncokon keresztül.

Ily módon a száz legnagyobb multinacionális, illetve transznacionális cég a kilencvenes években már a világon forgalomba kerülő élelmiszerek negyven százalékának termelése és értékesítése fölött rendelkezett.

Említésre érdemes, hogy az élelmiszeripar 100 legnagyobb multinacionális cége közül 1974-ben csak 37 volt európai eredetű (székhelyű), 1994-ben már 43. Ezalatt az egyesült államokbeliek száma 32-ről 28-ra csökkent, a japánoké 7-ről 20-ra növekedett. Az európaiak előretörése nagyrészt igen aktív vállalatfelvásárlási és fúziós vállalkozásuknak köszönhető, ami az Egyesült Államokban a nyolcvanas évek közepéig gyakran a trösztellenes törvényekbe ütközött volna. Ugyanakkor még viszonylag ritka eset, hogy valamely pénzügyi csoport szerezzon ellenőrzést a legnagyobb élelmiszer-gazdasági cégek felett. Ez a folyamat az Egyesült Államokban kezdődött meg azzal, hogy a KKR csoport megvette először a legnagyobb tejipari csoportot, a Borden-t, utána 1982-ben a Beatrice Foods következett, és 1989-ben az RJR Nabisco. Ez utóbbi 1994. évi adatok szerint a világon a nyolcadik, az Egyesült Államokban a hatodik legnagyobb volt.

Három példa a globalizálódásra: a fejlődő világban, az Egyesült Államokban, Európában

Globális vállalat egy fejlődő régióban

Az „újonnan agráriparosodó” (vagyis nem *NIC*, hanem *NAC*) országok (például Thaiföld, Chile) helyi eredetű multinacionális vállalatai az elmúlt egy-két évtizedben ugyanúgy transznacionálisokká váltak vagy válnak (az angol nyelvű irodalomban *footloose* vagy *stateless* társaságoknak hívják őket), mint nyugat-európai társaik. Kitűnő példa erre a thaiföldi CP Group, amely a hatvanas években kezdett állati takarmányt előállítani és értékesíteni, és hogy ezt az üzletágat kiszélesítse, vertikálisan integrált broilertenyésztést indított el először Thaiföldön (ez volt az anyaország), majd ezt a tevékenységet kiterjesztette egyrészt feldolgozásra, nagy- és kiskereskedelmi értékesítésre, másrészt a régió többi országára. Olyannyira, hogy miközben tevékenységeinek és befektetéseinek palettája számos más ágazatával bővült, Japán legnagyobb broilerellátójaként a kilencvenes évek közepétől már nem Thaiföldről, hanem az olcsóbb kínai leágazásról exportálta a csirkét Japánba, eléggé súlyos gondot okozva a thaiföldieknek. Ugyanez a cég szervezte meg az apró rák (*shrimp*) intenzív tenyésztését a szárazföldön (mesterséges medencékben) az egész délkelet-ázsiai régióban (meglehetősen környezeti károkat okozva ezzel), és terjesztette el ezt a (nem nagyon drága) luxuscikket az egész világon, minek folytán a harmadik világ első globális vállalatává vált. Azáltal, hogy a konglomerátum a kutatástól, tanácsadástól, az összes inputtól az összes

output feldolgozásáig és eladásáig a termelési-értékesítési lánc minden láncszemét ellenőrzi, a folyamat minden csomópontján profitra tesz szert (kiemelkedően akkor, amikor takarmányt értékesít a termelőknek, és amikor nagy hozzáadott értékkel bíró terméket exportálja). Ha a profit ezáltal növelhető, a cég saját tulajdonú tenyésztő üzemében állítja elő a rákót, vagy közös vállalkozásban, melynek ő a többségi tulajdonosa. Próbálkozott szövetkezetnek nevezett alakulatok szervezésével is, ami arra volt jó, hogy ötöd-, tizedáron jusson földhöz. Másutt (Indonéziában például) nagy területen sok kis farmot (medencét) létesített, falut épített melléjük, és felfogadott farmerokat telepített beléjük (körülbelül a tanyás béres státusában). A cég százezer munkásának többsége 1995-ben napi 2,50 dollárért dolgozott. Fontos tudni, hogy ez az ágazat rendkívül kutatásigényes (minél intenzívebb a tenyésztés, annál több és súlyosabb betegség fenyegeti teljes kipusztulással), és ennek a cégnek sikerült a kutatási eredmények terjesztését is az üzlet szolgáltatába állítania (egybekötnie mozgó laboratóriumok kiküldését és az ingyenes tanácsadást a minőség-ellenőrzéssel, a lehalászás ütemezésével és takarmány-újdonságok ajánlásával).

A CP Group voltaképpen egyetlen vonásában különbözik a többi hasonló transznacionálistól: más cégekkel ellentétben neki sikerült beépülnie a japán nagykereskedők, a *szogo sosák* hálózatába.

Figyelemre méltó ténynek tarthatjuk azt, hogy az 1997–1998. évi ázsiai válság idején ez a társaság is nagymértékű karcsúsítására kényszerült: először is el kellett adnia az élelmiszer-gazdaságon kívüli részlegeit, ugyanakkor meg kellett válnia egyesült államokbeli befektetéseitől és a kínaiak nagy részétől, később az amerikaiakba beépülő kiskereskedelmi láncaitól is. Így ez a különleges konglomerátum, státusát illetően viszszaesorolódott az élelmiszer-gazdaság többi transznacionálisá közé.

Amennyire meg lehet állapítani, (talán csak ideiglenes) hanyatlásának fő oka az, hogy nem integrálódott bele eléggé a pénz- és tőkepiacokba, folyó finanszírozásának majdnem kizárólagos forrása bank- és kereskedelmi hitel volt.

Amerikai Egyesült Államok

Az agrárgazdaság új technológiájának és új üzemi, majd vállalkozási formáinak kitalálásában, bevezetésében, majd elterjesztésében a XIX. század óta mindenkor az Egyesült Államok járt az élen. Itt született meg az agribusiness fogalma (1955), és maig innen indulnak ki a legnagyobb agrárpiaaci cégek: a Philip Morris a viláagső, őt követi a Cargill, negyedik a Pepsico, hatodik a Coca-Cola, hetedik a Conagra, és így tovább, az első húsból tizenkettő (az 1994. évi forgalom nagysága szerint).

A globalizálódó élelmiszer-gazdaságban az Egyesült Államoknak és cégeinek a különlegessége abban áll, hogy ez a folyamat itt terjed ki a leginkább és a legszélesebb körben az elsődleges mezőgazdasági termelésre, ideértve a mezőgazdasági tevékenység direkt megszervezését és irányítását más tulajdonos földjén, vagy akár a földbirtok bekebelezését a szervező, irányító cég (integrátor) által. Ennek a folyamatnak kétféle nagy hatású előzményére kell emlékeztetni. Az egyik: a közép- és dél-amerikai ültetvényes kultúrák (például banán) kifejlesztése azóta felbontott vagy felszámolt észak-amerikai cégek által (például United Fruit). A másik: a két oldalról – input és output – kiinduló vertikális integráció is az Egyesült Államokban született meg, és itt fordult elő először, hogy ugyanaz a cég valósította meg a kettőt (például a broilertenyésztésben).

A mai utódokról a következőket lehet tudni.

Az ültetvényes típusú vállalkozások feléledtek vagy vegyes vállalatként fennmaradtak (lásd például Chiquita), megszervezvén a teljes feldolgozási és értékesítési láncot. A NAFTA létrehozásával Mexikónak módosítania kellett alkotmányát, hogy helyet

csináljon a nagybirtoknak és a külföldi földtulajdonosoknak. Az Egyesült Államok és Kanada között is rendkívüli fejlődésnek indultak a határon átnyúló integrációk.

A számos ágazatra kiterjedő és egyre szorosabb integrációk (hús, tej, zöldség, gyümölcs, gabonafélék) keretében az integrátorok kifejlesztették az úgynevezett termelés előtti szerződések rendszerét, amelyben a farmer, akár ő a földtulajdonos, akár nem, mind az input, mind az output oldalán ugyanannak a szervezetnek kötelezi el magát, miközben termelési döntéseinek árkockázatát teljes egészében vállalnia kell. (A szakirodalom szerint korábban az állami támogatás összege a föld értékét – árát – növelte. Feltehető, hogy a mostani rendszerben a farmernak osztoznia kell a támogatáson az integrátorral.)

Az integrációnak a technológiai folyamat minden fázisára és minden elemére kiterjedő formáit a mezőgazdaság iparosodásának vagy iparosításának nevezi, és erősen népszerűsíti a szakirodalom. Ennek keretében újfajta termelési rendszerek keletkeznek, amelyekben „minden lépést rendszerbe kell integrálni”. Újabban ezek a formák terjednek a sertésstenyésztésben.

Eközben megváltozik a korábban beszerzésnek, termelésnek, értékesítésnek nevezett folyamat közgazdasági tartalma, a velük foglalkozók gazdasági viszonyrendszere is. Maga a technológia – a róla való tudás, információ – megszűnik közjósággá lenni, amelyet – esetleg állami támogatással – tanfolyamokon vagy kiadványokból lehetne elsajátítani, helyett magántulajdonná válik. Megszűnik a nyilvánosan kialakult vagy meghirdetett, úgynevezett nyílt piaci ár is. A beszerzés, termelés, értékesítés koordinációja úgynevezett „megállapodásos koordinációvá” alakul, amelynek fő formája a szerződés vagy/és a tulajdon (tulajdonrészesedés). A legszorosabb integrációs formákban (ilyen a sertésstenyésztés) teljesen eltűnik az ár (bérmunkadíj jellegű kompenzáció lép a helyébe), de ahol nem, ott is megszűnik gazdálkodási döntések alapja lenni.

A biotechnológia előretörésével a vegyipari és gyógyszeripari transznacionálisok kutatólaboratóriumokat és vetőmagtermelő cégeket vásárolnak fel földestől, miközben a kutatási eredményeket (és azoknak minden részletét külön-külön) szabadalmaztatják. A hormonadagolás, génmanipuláció némelykor elég nagy költségcsökkenést eredményez az elsődleges mezőgazdasági termelésben. Ezen a megtakarításon – vagy nagy részén – azután osztoznak a résztvevők.

Vannak farmok – különösen a legnagyobbak –, amelyeknek a tulajdonosa (menedzsmentje) nem kötelezi el magát ilyen nagy mértékben egyetlen szállító, szolgáltató vagy kereskedelmi cégnek sem. Ők termékeik minőségénél, technikai, gazdálkodási és üzleti szakértelmükénél fogva megengedhetik maguknak, hogy önállóak (*free rider*) maradjanak.

Az Egyesült Államok Kongresszusa több mint ötven év után 1985-ben olyan mezőgazdasági törvényt (*Farm Act*) fogadott el, amelyben szakított a *New Deal* támogatási elveivel. Ettől kezdve az agrártámogatás új formáinak többek között alkalmazhatóknak kellett lenniük mind a szorosan integrált, mind az önálló termelők csoportjában. Mellőzve az első évtized átmeneti eszközeit, csak azt érdemes megjegyezni, hogy az 1995-ben (2002-ig tartó érvénnyel) bevezetett új rendszer (*FAIR Act*) megszüntette az árakhoz és a termésmennyiséghez kötött jövedelemtámogatást, szabad döntést biztosít a vetésterület felhasználásában (kivéve a zöldséget és a gyümölcsöt), de még tartalmaz árstabilizáló elemeket, és folytatja a piacraviteli (marketing) támogatások politikáját. Két biztos pillére van a rendszernek: majdnem teljesen megszabadítja az államot a készletezés terhéért, és megszünteti a tejtermelő ágazat támogatását. Azokban az ágazatokban, amelyekben a farmerek egy része szorosan integrált, másik része önálló (gabonafélék, szója, földimogyoró), az önállóknak árkockázataikat a tőzsdén kell kiengyenlíteniük, egyéb kockázataikat biztosítók útján, egyébként pedig át kell állniuk a

mezőgazdasági vállalat finanszírozásának és a gazdálkodás pénzügyi irányításának (*corporate governance*) az ipari és más ágazatokban terjedő módszereire. A szakirodalomban olvasható vélemények szerint a támogatás leépítése kedvez az iparszerű termelés terjedésének (és a kevésbé tőkeerős gazdaságok kiválásának a mezőgazdasági termelésből), mert csak a nagy cégek (integrátorok) tudnak előnyös feltételekkel hozzáférni a tőkepiachoz, és magukra vállalni annak a finanszírozásnak egy részét, amelyet korábban az állami támogatás tett lehetővé (például vételi garanciákkal).

Ez az átrendeződés a korábbi vidéki körzetek elnéptelenedését vonja maga után, minek folytán a közszolgáltatások megdrágulnak, a farmerek közösségi intézményei felbomlanak. Az egész folyamat pedig az exportra termelő óriásvállalatoknak (a vállalati koncentrációnak) kedvez, és összefonódásuknak a pénzügyi cégekkel a mezőgazdaságban is.

A fejlődésnek ezek a specifikumai teszik érthetővé, hogy éppen 1985-től kezdve az Amerikai Egyesült Államok erőteljesen támogatta az IMF, a Világbank és a GATT új programját, amely a mezőgazdasági és élelmezési termékekre nézve nemcsak piacuknak a megnyitását, hanem agrárpolitikájuk (többek között támogatási politikájuk) leépítését követelte a tagállamoktól, akármilyen lesz ennek a következménye gazdaságukra és társadalmukra nézve.

Nyugat-Európa (Európai Unió)

Ha csak a globalizálódás szemszögéből tekintjük, akkor az európai élelmiszer-gazdaság egyes részeinek fejlődését divergálónak és nagyon egyenetlennek látjuk. Vegyük sorra őket!

Mint már láttuk, a nagy európai élelmiszer-ipari cégek viszonylag korán kezdett koncentrációjukkal, fúzióikkal, vállalatfelvásárlásaikkal a kilencvenes évekre megelőzték az amerikaiakat. Stratégiájuk fontos vonása volt az, hogy növekedésükkel és terjeszkedésükkel párhuzamosan főlegesenek ítélt tevékenységeiket felszámolták, részlegeiket eladták. Sikerük egyik összetevője az volt, hogy kezdettől fogva valóságos transznacionális aktorokként jelenhettek meg, amihez az Európai Közösség egységes belső piaca még nem teljesen kifejlett formájában is kitűnő teretpnt nyújtott. Vannak utalások arra vonatkozóan, hogy e cégek többsége saját pénzügyi forrásaiból finanszírozta növekedését, ami többek között annak köszönhető, hogy a tulajdonosok elsőbbségének elve a vállalat értéknövekedésének, készpénzvagyónának, nyereségének kisajátításában viszonylag későn terjedt el Európában.

A legnagyobb európai transznacionálisok brit, holland, francia, olasz, belga eredetűek. Német cég alig található közöttük. A németek inkább a kiskereskedelmi üzletláncokat növelték nagyra, és terjesztették ki más országokra (a kilencvenes években volt szocialista országokra), és mint tapasztaljuk, ezek kíméletlenül igyekeznek maximális sápot húzni az előbb említett élelmiszer-termelők és -feldolgozók termékeinek forgalombahozatalából.

Az európai vállalatfejlődés kitűnő példája a nálunk is jelen lévő francia Danone. Eredetileg BSN néven, üvegipari konglomerátumként vált ismertté. Üvegpalackot is gyártott, amikor a menedzsmentnek az az ötlete támadt, hogy a cég a palackokat esetleg a belevalóval együtt is forgalmazhatná. Először az Evian ásványvizet feldolgozó cégben szereztek részesedést, majd fokozatosan számos élelmiszer-ipari ágazatban: 1987 és 1995 között 118 alapítást, felvásárlást, fúziót kezdeményeztek, részleg beolvasztást, leadását vitték végbe. Ezzel az aktivitásukkal a kilencedik helyet vívták ki maguknak a világ élelmiszer-ipari cégei között. A Danone csoportnak Európán kívül az Egyesült Államokban, Délkelet-Ázsiában, Kínában, Új-Zélandon is több vállalata van.

Viszonylag kevésbé felderített terület az élelmiszer-gazdaságnak az a maradéka, amelyet nem, vagy nem teljesen fednek le a multi- és transznacionális érdekeltségek. Ezek a lokálisnak vagy regionálisnak nevezett vállalkozások helyenként – de korántsem mindenütt – valamilyen tradicionális termék vagy technológia alapján hálózatokba szerveződnek, helyi élelmiszerpiacokat vagy úgynevezett agráripari, agrárélelmészési körzeteket képeznek. A legjobb példák erre, ugyanúgy, mint egyéb iparágakban, Olaszországban találhatók, ahol négy megye termelői szakosodtak a parmezán termelésére és forgalmazására a tehéntartástól (15 ezer kis és közepes tejgazdaság) a gyártáson át (800 sajtüzem, főként szövetkezeti) egészen az exportig.

Azokban az országokban, amelyekben a szövetkezetek kereskedelmi, feldolgozó és termelésintegráló szerepe erős, továbbá az elmúlt évtizedekben sikerült bekapcsolódniuk valamelyik korszerű forgótőke-finanszírozási rendszerbe, az általuk integrált ágazatokban (főként zöldség, gyümölcs) a viszonylag kis és közepes méretű mezőgazdasági üzemek még többé-kevésbé működőképesek. Meg kell jegyezni, hogy ezek a szövetkezetek is egyre jobban távolodnak a rochdale-i elvektől, egyre inkább többlépcsős, hierarchikus szervezettű társaságok, és igen erős szelekciót folytatnak a legalsó szint és annak tagsága körében.

Az összes elméleti modell-magyarázattal ellentétben a MacSharry-féle reformok (az ár- és a jövedelempolitika részleges szétválasztása, 1992) az Unió mezőgazdaságában a korábbinál erőteljesebb polarizálódást idéztek elő. Ennek egyik társadalmi következménye az, hogy például Franciaországban a kisgazdaságok tulajdonosai, visszavévén maguknak a rég elhagyott „paraszt” elnevezést, önálló érdekképviselőbe tömörülnek, a nagyüzemek termelőinek (ezek főként gabonatermelők) pedig ugyancsak külön érdekképviselőtük támadt. A Német Szövetségi Köztársaságból ilyen politikai szembenállásról nincs hír, de az tudvalévő, hogy a keleti tartományokban a privatizációs szervezet eleve 800–1000 hektáros gazdaságokat hozott létre. Eközben eléggé ködös fejtegetések olvashatók arról, hogy eredetileg az Unió mezőgazdaságának társadalmi és szervezeti alapját képező termelői csoportosulások szerepét növelni kell, vagy arról, hogy az egy- vagy többszemélyes társaság vagy vállalat formájában működő mezőgazdasági üzemet is családi gazdaságnak lehet tekinteni. (Ennek racionális előzménye az volt, hogy a családi gazdaságot egyszemélyes társasággá lehetett átalakítani abból a célból, hogy az üzemi vagyont el lehessen különíteni a háztartás vagyonától.)

Elég nagy irodalma van a nyugat-európai részmunkaidős mezőgazdálkodásnak. Talán érdemes tudni, hogy ezen az eléggé nagy csoporton belül van egy kelet-európai típusú réteg is, amelynek a tagjai úgy úzik ezt, hogy másfajta kereső tevékenységük nincs (például munkanélküliek). Természetesen nagy számban föllelhetők azok a családok, amelyek kedvtelésből vagy más jövedelmük (például nyugdíj) kiegészítése végett a saját használatukra termelnek élelmiszert.

Amint láttuk, az élelmiszer-gazdasági rendszer globális integrációja az európai eredetű transznacionális korporációk szintjén annyira sikeres lett, ezek a cégek annyira versenyképesek, hogy – némi malíciát megengedve – sokszor úgy tűnik, az állami és az uniós politika irányítói legszívesebben hozzájuk idomítanak – magyarul: amerikanizálnak – az egész európai élelmiszer-gazdaságot. Ami nem jelent kevesebbet, mint Európa vidéki közösségeinek (falvainak) felszámolását. Föltehető, hogy ez, akár igen nagy pénzforrásokat szánva rá, még mindig túlságosan kockázatosnak tűnnék más politikusok szemében. (Természetesen vannak a területfejlesztő és területrendező szakemberek között is, akik hajlamosak a falvak visszafejlesztésére vagy legalább arra, hogy hagyni kell visszafejlődni azt, ami nem fejlődik magától.) Így a politikusok tanácstalansága eléggé nagynak látszik.

Az Unió agrárminiszterei 1997. novemberi luxemburgi állásfoglalásukban igyekeztek megfogalmazni „a mezőgazdaság európai modelljét”, amelyet „gazdasági tényezőként mint multifunkcionálisat” jellemeznek, hozzátéve, hogy „Az Unió el van szánva arra, hogy a jelenlegi európai mezőgazdasági modellt fejlessze továbbra is, és ezúton törekedjék belső és külső versenyképességének javítására”. Ezt a jelszót, „a multifunkcionális, fenntartható és versenyképes mezőgazdaságét” az Európai Tanács berlini határozata is megerősítette. Valószínűleg nem túloznak azok az elemzők, akik nem érzékelik egy valószínű program lehetőségét ezekben a jelszavakban (vagy akik úgy vélik, hogy ez kevés az agrártámogatások, különösen például az exporttámogatás megalapozásához). Az Agenda 2000 agrárfejezete ennél valamivel többet mond, de egyelőre abból sem kerekedik ki olyan modell, amelyben az élelmiszer-gazdaság globálisan integrált része szerves egészet tudna képezni a többivel, különösen a mezőgazdasággal: egyelőre inkább úgy tűnik, hogy az egyik inkább versenyképes, a másik inkább európai, bár európaiságának fénye egyre halványabb.

Irodalom

- Abdelmalek, Ali Ait* [2000]: L'exploitation familiale agricole: entre permanence et évolution. Approche ethno-sociologique. *Économie rurale*, 255–256. sz., január–április, 40–52. o.
- Agenda 2000 [1997]: For a stronger and wider Union. (97) COM.
- Bonnen, James T. – Hedley, Douglas, D. – Schweikhardt, David B.* [1997]: Agriculture and the changing nation-state: Implications for policy and political economy. *American Journal of Agricultural Economics*, 79. k., 5. sz., 1419–1428. o.
- Brangeon, Jean-Louis – Jégouzo, Guenhaël – Roze, Bernard* [1995]: Une pauvreté toujours présente en agriculture. INRA Sciences sociales, Recherches en économie et sociologie rurales. 5. sz., október.
- Burmeister, Larry L.* [2000]: Dismantling statist East-Asian agricultures? Global pressures and national responses. *World Development*, 28. k., 3. sz., 443–455. o.
- Coulbois, Pierre – Jung, Jacques* [1994]: Aménagement du territoire: une méthode. Les exemples de l'Allemagne, de l'Autriche et de la Suisse. Notes et études documentaires, No. 4993 1994–8, La documentation Française, Párizs.
- Coyle, William – Gehlhar, Mark – Hertel, Thomas W. – Wang Zhi – Yu Wusheng* [1998]: Understanding the determinants of structural change in world food markets. *American Journal of Agricultural Economics*, 80. k., 5. sz., 1051–1061. o.
- FAO [1990]: The State of Food and Agriculture. World and regional reviews. Structural adjustment and agriculture. Róma.
- FAO [1991]: The State of Food and Agriculture, 1990. Róma.
- FAO [1992]: The State of Food and Agriculture, 1991. Róma.
- FAO [1995]: The State of Food and Agriculture, 1995. Róma.
- FAO [1996]: The State of Food and Agriculture, 1996. Róma.
- FAO [1997]: The State of Food and Agriculture, 1997. Róma.
- Fertő Imre* [2000]: Iparosodás a mezőgazdaságban. In: *Kovács Teréz* (szerk.): Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia, 87–94. o. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs.
- Fertő Imre – Éder Tamás* (szerk.) [1998]: Az agrárpolitika gazdaságtana. Válogatott tanulmányok. Századvég Kiadó, Budapest.
- Gardner, Bruce L.* [1992]: A farmprobléma változó gazdasági perspektívái. In: *Fertő – Éder* [1998], 15–77. o.
- Gherzi, Gérard – Malassis, Louis* [2000]: Sociétés et économie alimentaire. *Économie rurale*, 255–256. sz., január–április, 54–59. o.
- Glais Michel* [1996]: Les entreprises de grande taille face au droit communautaire de la concurrence. Application au cas des multinationales de l'agro-alimentaire. *Économie rurale*, 231. sz., január–február, 47–55. o.

- Goss, Jasper – Buch, David – Rickson, Roy E. [2000]: Agri-food restructuring and Third World transnationals: Thailand, the CP Group and the global shrimp industry. *World Development*, 28. k., 3. sz., 513–530. o.
- Halmai Péter [1996]: Reform vagy kiigazítás? Az Európai Unió közös agrárpolitikája a kilencvenes években. *Európa Fórum*, 6. évf., 4. sz., december, 67–87. o.
- d'Hauteville, François [2000]: La grande distribution alimentaire: la recherche est-elle en phase avec l'histoire? *Économie rurale*, 255–256. sz., január–április, 72–85. o.
- Hertel, Thomas W. – Martin, Will [2000]: Liberalising agriculture and manufactures in a Millennium Round: Implications for developing countries. *The World Economy*, 23. k., 4. sz., 455–469. o.
- Johnson, Gale D. [2000]: Population, food, and knowledge. *The American Economic Review*, 90. k., 1. sz., március, 1–14. o.
- Kaplan, David – Kaplinsky, Raphael [1999]: Trade and industrial policy on an uneven playing field: The case of the deciduous fruit canning industry in South Africa. *World Development*, 27. k., 10. sz., 1787–1801. o.
- Kindleberger, Charles P. [1969]: American Business Abroad: Six Lectures on Direct Investment. Yale University Press, New Haven.
- Manegold, Dirk [2000]: Das „Europäische Modell der Landwirtschaft“ – Ein neues Leitbild? *Agrarwirtschaft*, 1. füzet, AgroOnline.
- OECD [1965]: Agriculture and Economic Growth. A report by a group of experts. Párizs.
- Paarlberg, Robert [2000]: The global food fight. *Foreign Affairs*, 79. k., 3. sz., május–június, 24–38. o.
- Perez, Roland [1996]: Les stratégies des firmes multinationales alimentaires. *Économie rurale*, 231. sz., január–február, 21–28. o.
- Ruttan, Vernon [1998]: Does food aid have a future? *American Journal of Agricultural Economics*, 80. k., 8. sz., 572–574. o.
- Solana-Rosillo, Juan B. – Abbott, Philip C. [1998]: International entry mode decisions by agribusiness firms: Distribution and market power. *American Journal of Agricultural Economics*, 80. k., 5. sz., 1080–1086. o.
- Szabó Márton [2000]: Külföldi érdekeltségű vállalatok a magyar élelmiszeriparban és hatásuk az EU-csatlakozásra. Agrárgazdasági Tanulmányok, 12. sz., AKII, Budapest.
- Tangermann, Stefan [1999]: Die nächste WTO-Runde: Herausforderung und Chance für die EU-Agrarwirtschaft. *Agrarwirtschaft*, 2. füzet, AgroOnline.
- Thompson, Susan J. – Cowan, Tadlock J. [2000]: Globalizing agro-food systems in Asia: Introduction. *World Development*, 28. k., 3. sz., 401–407. o.
- Tozanli, Selma [1996]: L'évolution des structures des groupes agro-industriels multinationaux pendant le dernier quart du XXe siècle. *Économie rurale*, 231. sz., január–február, 29–38. o.
- Tweeten, Luther [1997]: Agricultural industrialization: For better or worse? Előadás az Agricultural industrialization: What's in it for Wisconsin? c. fórumon. (Madison, Wisconsin, november 11.)
- Vieille, Jean-Noël [1996]: Analyse des performances des leaders mondiaux de l'agro-alimentaire. *Économie rurale*, 231. sz., január/február, 39–46. o.
- Ward, Neil – Almás, Reidar [1997]: Explaining change in the international agro-food system. *Review of International Political Economy*, 4. évf., 4. sz., tél, 611–629. o.
- Wille, Martin [1999]: Auf der Suche nach dem europäischen Modell. *Agrarwirtschaft*, 6. füzet, AgroOnline.
- Winters, Alan L. [1989–1990]: A mezőgazdasági támogatás úgynevezett „nem gazdasági” célkitűzései. In: Fertő – Éder [1998], 113–148. o.
- The World Bank [1986]: World Development Report, 1986. Washington, D.C.

Bérkonvergencia EU-csatlakozás előtt és után: gazdasági összefüggések, tapasztalatok és lehetséges fejlődési pályák

GÁCS JÁNOS – HÁRS ÁGNES – HÜTTL ANTÓNIA

*A cikk értelmezni igyekszik azt a követelést, amelyet a legutóbbi időkben a csatlakozni kívánó országokkal szemben több oldalról is megfogalmaztak, miszerint bérszínvonalukkal adott mértékben már azelőtt fel kell zárkózniuk az uniós átlaghoz, mielőtt az EU-ba belépnének. A szerzők kimutatják, hogy az ilyen jellegű bérkonvergenciának lényegében nem létezik elméleti megalapozása, s hogy az elmaradottabb, később csatlakozott ún. kohéziós országok esetében a bérek felzárkózása a belépés után is csak vontatottan valósult meg. A hazai munkabérek ma az EU-átlagtól, sőt több kelet- és közép-európai ország béreitől is jelentősen elmaradtak, ugyanakkor ez az elmaradás is fontos tényezője a magyar termékek versenyképességének. A cikk felvázolja a magyar bérek lehetséges konvergenciapályáit, s ebből kiderül, hogy a hazai bérek európai felzárkózása viszonylag gyors gazdasági növekedés és expanzív beralakulás mellett is igen hosszú folyamat lesz.**

Az EU tagjelöltjei nem először tapasztalhatják, hogy a csatlakozási tárgyalások során az EU-tagországok különféle képviselői (kormánypolitikusok, pártok, nemzeti vagy EU-parlamentari képviselők, szakszervezetek stb.) meglepő felfedezéseket tesznek a tagjelöltekről, és ennek alapján sajátos követeléseket terjesztenek elő a csatlakozás feltételeként. Noha ezeket a környezetvédelemre, atomerőművekre, mezőgazdaságra, a munkabérekre és a munkaerő áramlására stb. vonatkozó követeléseket általában nem a csatlakozási tárgyalások keretében vezetik elő, kétségtelen, hogy a politika, a tömegtájékoztatás és a közvélemény áttételein keresztül hatással lehetnek a csatlakozási tárgyalások menetére és a tárgyalásokat követő ratifikációs folyamatra.

Az utóbbi két esztendőben egyes EU-tagországokban elkezdték összekapcsolni egymással az EU-szinthez való bérkonvergencia kérdését és az EU-csatlakozás várható idő-

* A cikk egy, a KOPINT-DATORG Rt.-nél megjelent hosszabb tanulmányra épül, amely többek között három országtanulmányt is tartalmaz (Görögországról, Írországról és Portugáliáról). A tanulmány a Gazdasági Minisztérium megrendelésére készült. A műhelytanulmány első változatát a KOPINT-DATORG Rt.-ben 2001 februárjában szervezett szemináriumon megvitattuk. A szerzők köszönettel tartoznak a vita résztvevőinek, akik észrevételeikkel, bíráló megjegyzéseikkel segítették a javított változat (Gács és szerzőtársai, 2001) és a cikk elkészítését. Természetesen minden, a cikkben esetlegesen előforduló hibáért a szerzők a felelősek.

Gács János, a Nemzetközi Alkalmazott Rendszerelemző Intézet (IIASA), Laxenburg, Ausztria projektvezetője és a Kopint-Datorg Rt. kutatója.

Hárs Ágnes, a Kopint-Datorg Rt. kutatója.

Hüttl Antónia, a Kopint-Datorg Rt. kutatója.

pontját. Jörg Haider, a kormányon levő osztrák Szabadságpárt (akkor hivatalos, ma már csak nem hivatalos) vezetője 2000 februárjában azt nyilatkozta, hogy az Ausztriával szomszédos tagjelölteket csak akkor lehet felvenni az EU-ba, ha azok bérszintje eléri/megközelíti az osztrák bérszínvonalat. Noha Haider ezt a nyilatkozatát utóbb tagadta, de egyik vezetőtársa, Hilmar Kabas ugyanazon év márciusában szintén előterjesztette a követelést, már precízebb formában, miszerint amíg a tagjelölt országokban az egy főre jutó GDP az EU átlagának 75 százalékát és a bérek az átlag 70 százalékát nem érik el, addig nem lehet szó az EU kibővítéséről. A hagyományosan szocialista érzelmű osztrák szakszervezeti szövetség vezetői e téren nem vitatkoznak a jobboldali populistá Szabadságpárttal, és hasonló követeléseket tettek közzé fizetett újsághirdetéseikben.

Hogy az EU tagországaiban ilyen szélsőséges álláspontokat egyre gyakrabban fogalmaznak meg, az két dologra világít rá: egyrészt a nyugat-európai intézményekben és a polgárok körében kétségtelenül meglévő aggodalomra (amelyet egyes politikai szervezetek igyekeznek élesen megfogalmazni, sokszor saját belpolitikai céljaikra felhasználni), másrészt a bérszint-konvergencia kérdése körüli nagyfokú fogalmi, illetve közgazdasági homályra.

E cikk a fogalmi és közgazdasági homály eloszlításában kíván segítséget nyújtani. Négy kérdésre keressük a választ: (1) Értelmes, illetve értelmezhető-e a bérkonvergencia fogalma? (2) Megvalósult-e a bérkonvergencia az EU elmaradottabb gazdaságaiban (a kohéziós országokban) az unióhoz való csatlakozás előtt és azt követően, és ha igen, mik voltak annak a mozgatóerői? (3) Milyen a magyar bérek helyzete az EU-bérkonvergencia szempontjából? (4) Milyen előrejelzést vagy jóslatot lehet adni a magyar béreknek az EU átlagához való felzárkózásáról viszonylag gyors csatlakozás, illetve a csatlakozás elmaradása esetén? A cikk részei nagyjából a fenti kérdések sorrendjében követik egymást, kiegészülve egy, a fogalmi tisztázást szolgáló fejezettel.

Konvergencia és felzárkózás – Elméleti keretek

A bérek, keresetek, bérköltség országok közötti relatív alakulását a közgazdasági elmélet viszonylag szerényen tárgyalja, részben mert ezeket a gazdasági változókat nagyon sokban helyi és időleges tényezők határozzák meg, részben pedig mert körükben az összehasonlító mérésnek komoly korlátai vannak. Mindazonáltal az elmélet két területe, a nemzetközi kereskedelem elmélete és a növekedésemélet is ad némi eligazítást.

A *nemzetközi kereskedelem elméletének* egyik legismertebb fejezete a tényezőárak kiegyenlítődésének tétele. A *Hekscher* és *Ohlin* nevéhez fűződő alapmodellben először *Stolper* és *Samuelson* fogalmazta meg ezt a tételt: e szerint két egymással kereskedő, különböző tényezőellátottságú gazdaságban, megfelelő feltételek esetén, a külkerkedelem hatására nem csupán a kereskedelem tárgyát képező két jószág árai egyenlítődnek ki, hanem a tényezőárak – a reálbérek és a tőke hozadéka – is. Ennek megfelelően a korábban munkaerőben gazdag, de tőkében szegény gazdaságban a munkaerő ára növekedni, a tőkéé pedig csökkenni fog, s előbb-utóbb hasonló szintre emelkedik/süllyed, mint amekkorák a tényezőárak a munkaerőben szegény, de tőkében gazdagabb országban voltak. A többféle változatban is ismert tétel alapvető korlátja, hogy nagyon erős feltevéseken alapul.¹ Minden bizonnyal e feltételek nem teljesülésének (illetve a modell

¹ Az általános korlátok a következők: tökéletes verseny minden piacon, mindkét ország hozzáfér ugyanahhoz a technológiához és mindkét árut termeli is, nincsenek kereskedelmi korlátok és szállítási költségek, a skáláhozadékon konstans, s az iparágak tényezőintenzitásukat tekintve különböznek egymástól (lásd például: *Kenen*, 1989). Noha a fenti feltevések már önmagukban is irreálisak, *Ferenczi* [2000a] helyesen emeli ki, hogy a munkaerő-áramlás lehetőségével kibővített modell, mivel a tőke mobilitásának lehetetlenségét fenntartja, továbbra is nehezen alkalmazható a mai magyar viszonyokra.

túlzottan egyszerű szerkezetének) tudható be, hogy a valóságos világgazdaságban az egymással hosszú ideje kereskedő országok között a tényezőárak, így a relatív bérek, egymással nem egyenlítődték ki.

Mivel a bérek kiegyenlítését állító tétel egyik fontos feltétele, hogy kereskedelmet akadályozó korlátok és szállítási költségek ne létezzenek, mindenképp indokolt annak vizsgálata, hogy az Európai Unió keretein belül vajon megvalósult-e a bérek kiegyenlítődése, illetve konvergenciája, hiszen az európai integráció egymást követő szakaszai éppen e korlátok és költségek fokozatos csökkentésére irányultak.

A meglepően kevés elemzésből két vizsgálat eredményeire hívjuk fel a figyelmet. *Piacentini* [1992] hat EU-tagország: Dánia, az Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Nyugat-Németország és Olaszország nemzeti számláinak adatait elemezte az 1982–1988-as időszakra. A vizsgálat a feldolgozóipar és öt fő ágazata egy főre jutó bruttó bérköltségére terjedt ki, mely adatokat a szerző folyó valutaárfolyamon tett összehasonlíthatóvá. A tanulmány arra az eredményre jutott, hogy egyetlen országot, az Egyesült Királyságot kivéve az országok közötti bérköltségkülönbségek csökkennek. A felzárkózás különösen erősen mutatkozott meg Olaszország esetében, amely a 80-as évek elején és ebben az országcsoportban lemaradónak számított.

Van Mourik [1994] öt országra végzett vizsgálatot (Belgiumra, Franciaországra, Hollandiára, Nyugat-Németországra és Olaszországra), viszont jóval hosszabb időszakra (1964–1989), több (12) és tagoltabb feldolgozóipari iparágra, folyó valutaárfolyamon és vásárlóerő-paritáson is, háromféle bérmutató felhasználásával. Eredményei azt mutatják, hogy az adott időszakban az EU-n belül a bérköltségek konvergenciája megvalósult, különösen, ha a béreket a vásárlóerő-paritás alapján teszi összehasonlíthatóvá. A hivatalos árfolyamokon végzett számítások sokszor nem egyértelmű tendenciája minden bizonnyal arra vezethető vissza, hogy az így számolt bérek elengedhetetlenül az egyes országok egymástól eltérő inflációs tendenciáit is tükrözik. A vásárlóerő-paritáson számolt bérkonvergenciára példa a bruttó órabérek alakulása 1965 és 1984 között, amely időszakban az öt ország feldolgozóipari béreinek relatív szórása 25 százalékról 11 százalékra csökkent. E több mint 50 százalékos csökkenés mögött a legfőbb hajtóerő az olasz bérek felzárkózása volt, illetve jóval kisebb súllyal a magas bérű országok (Belgium, Hollandia és Nyugat-Németország) bérelőnyének mérséklődése. További érdekes eredmény, hogy az öt EFTA-országra elvégzett hasonló számítás az EU-nál nagyobb konvergenciát mutat: a relatív szórás jóval nagyobb értékről, 47 százalékról 14 százalékra esett vissza 1964 és 1989 között.

A *növekedésmélelet* hagyományosan neoklasszikus alapokon nyugszik. Legegyszerűbb formájában a makroszintű kibocsátás vagy aggregált jövedelem termelése a szűkös rendelkezésre álló termelési tényezők (a tőke és munka) terjedelmétől és minőségétől, valamint a termelési függvény jellegétől és a műszaki fejlődés ütemétől függ. A termelési tényezők – elsősorban a tőke – csökkenő hozadékának feltételezéséből következik a *reálkonvergencia* hipotézise: megfelelő intézményi feltételek fennállása esetén a szegényebb országok, mivel nagyobb tőkejövédelmet ígérnek, egyre inkább magukhoz vonzzák a szabad tőkét, és ennek eredményeként növekedésük meghaladja a gazdagabb országokét. Ez hosszabb távon az egy főre jutó jövedelem konvergenciájában mutatkozik meg, s így a szegényebb államok utolérlik a gazdagabbakat.² A valóságos folyamatok elemzése azonban többnyire azt mutatja, hogy a reálkonvergenciának ez a durva sémája (az úgynevezett *abszolút konvergencia*) nem teljesül. Többek között ennek a tapasztalatnak a hatására vezették be a növekedésméleletbe a *feltételes konvergencia* fogalmát, amelynek értelmében ugyan minden ország egy hosszú távú stabil

² E témával kapcsolatban lásd például *Barro és Sala-i-Martin* [1995] összefoglaló művét.

növekedési pálya felé közelít (konvergál), de nem feltétlen ugyanahhoz, és az egymástól eltérő hosszú távú növekedési pályákat az adott országok strukturális sajátosságai határozzák meg. Ezek a sajátosságok általában a lakosság növekedési rátájával, a humán tőke nagyságával és termelésével, a politikai rendszer stabilitásával stb. kapcsolatosak. Az így kialakított modellek már jóval kielégítőbb módon magyarázzák a hosszú távú növekedés eltéréseit az országok egy széles csoportjában, mint az abszolút konvergenciát feltételező elmélet. És végül érdemes megemlíteni a *konvergenciaklubok* létezésének feltételezését. A kutatók azt találták, hogy a konvergenciahipotézis legegyszerűbben olyan országok körében teljesül, amelyek strukturális sajátosságai egymáshoz hasonlóak és kiindul egy főre jutó jövedelmük is egymáshoz közel esik. Ennek megfelelően az abszolút konvergenciára épülő számítások (illetve a csak kevés feltételt alkalmazó feltételes konvergenciamodellek) az OECD-országok körében általában kiváló eredményeket hoztak.³ Ennek megfelelően, az olyan országok csoportját, amelyekben a strukturális feltételek és az egy főre jutó jövedelem is egymáshoz közel esik, *konvergenciaklubnak* nevezik.

Amikor a magyar gazdaság fejlett piacgazdaságokhoz való felzárkózásáról gondolkodunk, a fenti fogalmak segítenek az eligazodásban. Magyarország történelmi-földrajzi adottságai, az elmúlt évtizedben a piacgazdaság intézményeinek kiépítése során mutatott fejlődése, valamint az Európai Unióhoz való közeledése arra enged következtetni, hogy esetlegesen a magyar gazdaságot előbb-utóbb a fejlett országok „konvergenciaklubjához” lehet majd számítani. Ez azt jelenti, hogy a konvergencia többé-kevésbé abszolút formájában fog megmutatkozni, vagyis a magyar gazdaság nem a saját hosszú távú növekedési pályájához, hanem egy közös növekedési pályához fog felzárkózni. Ez a feltevés módszertani szempontból a jövőbeli folyamatok előrejelzését segíti. A magyar gazdaság saját növekedési pályáját ugyanis a közelmúlt gazdasági átmenet fejlődési tapasztalatai alapján igen nehéz megbecsülni,⁴ annak ellenére, hogy a közelmúltban erre a szakirodalomban történtek elnagyolt számítások.⁵ A „konvergenciaklub” feltevése alapján azonban azzal számolhatunk, hogy a magyar gazdaság fejlődése különösebb sajátos igazodás nélkül egyenes vonalúan, valamilyen, az EU átlagát meghaladó ütemben fog felzárkózni az EU fejlettségi szintjéhez. Azt is feltehetjük, hogy ez a felzárkózási folyamat a kevésbé fejlett, ún. kohéziós EU-tagországokban az elmúlt évtizedekben tapasztalt növekedéshez fog hasonlítani. Cikkünk egy további részében ezért vizsgáljuk a GDP és a bérek konvergenciáját a négy ún. kohéziós ország (Görögország, Írország, Portugália és Spanyolország) hosszú távú tapasztalatai alapján.

Amennyiben nem csupán nagyon hosszú távra tekintünk, és nem ragaszkodunk ahhoz, hogy a bérek és bérköltségek alakulása mindenképpen a reálkonvergencia és a gazdasági integráció elméletéhez illeszkedjen, akkor a béralakulás szokásos középtávú tényezőit kell számba venni. Piacgazdaságban legáltalánosabb formában a béreket a *növekedési folyamat*, a *piaci verseny* és az azzal kapcsolatos erőviszonyok, valamint egyes *nem piaci körülmények* határozzák meg. A *növekedési folyamat* legfontosabb jellemzője a teljes termelékenység alakulása, illetve, mivel ennek mérése elég problematikus, a munkatermelékenység növekedése. De a növekedési folyamat része a strukturális változás az egyes szektorok, munkakategóriák, képzettségi kategóriák stb. között is. A *piaci viszonyok* alatt elsősorban a termék- és munkapiacok keresleti-kínálati tényezőit, így a konjunktúra alakulását s a foglalkoztatottak alkuerejét befolyásoló tényező-

³ Lásd például Baumol [1986] számítását.

⁴ Ezzel kapcsolatban lásd a különböző elemzéseket Gács János (szerk.) [1999] kötetben öt csatlakozni kívánó ország (Csehország, Magyarország, Lengyelország, Szlovákia és Szlovénia) lehetséges növekedési pályájáról.

⁵ Lásd Fischer és szerzőtársai [1997, 1998a, 1998b].

ket (elsősorban a munkanélküliség nagyságát) szokás érteni. A *nem piaci tényezők* között a munkapiaci alkufolyamatok szervezeti formáit s az adórendszer sajátosságait szokták felsorolni.

A fent felsorolt háromfajta tényező gyakorlati megjelenésére és egymáshoz viszonyított súlyára mutatnak példát a kohéziós országok fejlődését vizsgáló makrogazdasági modelles család, a HERMIN, munkabéregyenletei (*Bradley és szerzőtársai, 1995*). Ezek a kereskedelem tárgyát előállító szektorokban a nominális bérrel alakulását magyarázzák, s Írország esetében magyarázó változóként a kibocsátás árindexét, az ún. „adóéket” (vagyis a munkáltató által kifizetett bruttó bér és a munkavállaló által hazavitt, fogyasztásra fordítható bér különbségét jelző faktort), a munkanélküliség nagyságát és a munkatermelékenység alakulását szerepeltetik, míg Portugália és Spanyolország esetében a fogyasztói árat, a munkanélküliséget és a termelékenység növekedését.

Mielőtt rátérnénk a felzárkózó kohéziós országok tapasztalatainak elemzésére, röviden áttekintjük a bérkonvergencia értelmezéséhez szükséges fogalmakat.

Fogalmak

Statisztikai kiadványokban, adattárházakban tallózva a munkaügyi statisztika a bér, kereset és más hasonló elnevezésű mutatók igen gazdag választékát kínálja. A sokszor áttekinthetetlenül kusza statisztikák özöne részben arra vezethető vissza, hogy meglehetősen szerteágazó felhasználói igények jelentkeznek a munkaügyi adatok iránt, másrészt arra, hogy a témában csak vontatottan haladnak a nemzetközi szervezetek által koordinált módszertani egyeztetések. A konszenzus megtalálását az is akadályozza, hogy nincsenek igazán jól bevált technikák a munkaügyi folyamatok statisztikai megfigyelésére.

Munkajövedelem a munkaadó és a munkavállaló szemszögéből

A munkajövedelmek körének, terjedelmének két végpontja többé-kevésbé egyértelmű: az egyik a tőke, azaz a vállalkozó munkaadó, a másik a munkavállaló szemszögéből nézi a termelési tevékenység mint output, a munkaráfordítás mint input és a munkavégzés ellenértékének a viszonyát.

– A tőketulajdonos vállalkozót az érdekli, hogy – mindent beleszámítva – mennyibe kerül a munkaerő alkalmazása.⁶ Számára szinte közömbös, hogy a kifizetett összeget a munkavállaló kapja-e meg, vagy azt az államnak kell befizetni adóként és társadalombiztosítási hozzájárulásként. A munkaadó részéről a munkaerő alkalmazásával kapcsolatos költségek közé tartoznak olyan kiadások is, mint a munkásszállások, a munkahelyi öltözők fenntartása, a munkaruhák beszerzése, bár ezt az üzleti és a statisztikai kimutatások rendszerint a termelőfelhasználás között számolják el. Ha helyben nem talál megfelelő munkaerőt, és ezért a munkásokat naponta a más településekről odaszállítani kényszerül, az is a munkaerő alkalmazásával kapcsolatos kiadásait növeli. Ezt a legszélesebben értelmezett munkajövedelmet nevezik *munkaerőköltségnek* (labour costs).

– A másik végpont a munkavállaló számára mérvadó munkajövedelem fogalom. A munkavállaló nem érzi a pénzberrel azonos értékűnek a bér után fizetett adót vagy a kötelező társadalombiztosítási befizetéseket még akkor sem, ha azok a fizetési listáján megjelennek, és többnyire tisztában van azzal, hogy azok ellenében rászorultság esetén

⁶ Pontosabban fogalmazva, a munkaadó nem a munkaerőköltség minimalizálásában, hanem a megtermelt új értékből a tőkének jutó hozam növelésében érdekelt. Célfüggvényét a *[(hozzáadott érték – munkaerőköltség)/befektetett tőke]* mutató maximalizálása fejezi ki.

milyen pénzbeli és természetbeni juttatásokra számíthat. Eltérően a munkaadó nézőpontjától, az sem közömbös a munkavállaló számára, hogy a díjazást pénzben vagy természetben kapja, valamint az sem, hogy a munkavégzés ellenében kapott összegre mint rendszeres jövedelemre számíthat, vagy csak eseti jellegű, rendszertelen bevételi lehetőségéről van szó. Munkavállalási döntéseit elsősorban az a pénzösszeg motiválja, amelyre a munkavégzés ellenértékeként rendszeresen (hetente, havonta) számíthat, ezt viszonyítja a környezetében tapasztalt jövedelmekhez.⁷ A munkavállaló számára a nettó, személyi jövedelemadó nélkül számított jövedelem a fontos. Miután nem lehet pontosan azonosítani, hogy az éves adóelszámolás után fennmaradó jövedelemből mennyi származik a munkavégzésből, ehelyett a rendszeresen levont adóelőleg után fennmaradó összeget veszi számításba. Bár a munkaügyi statisztikák szóhasználata nem egyértelmű, erre a kategóriára többnyire az „earnings” elnevezés használatát ajánlják, ez magyar fordításban talán leginkább a *fizetésnek* feleltethető meg.

Egyéb munkajövedelem-fogalmak

A két szélső eset mellett több egyéb munkajövedelem fogalom alakítható ki. A nemzeti számlákban megjelenő *munkavállalói jövedelem*, amellett, hogy elsősorban a termelés oldaláról határozza meg a jövedelmeket, igyekszik figyelembe venni a fogyasztói hasznosság elvét is. A munkavállalói jövedelemben beletartozik mindaz az összeg, amelyet a munkavállaló a munkavégzés ellenértékeként pénzben vagy természetben megkap, és amely elköltése neki vagy családjának növeli a fogyasztói hasznosságát. A pénzbeli munkajövedelmen kívül ilyenek a természetben kapott járandóságok (személyautó-használat, üdülési és sportlehetőségek, munkahelyi étkeztetés, óvoda, bölcsőde fenntartásához adott munkaadói támogatás) vagy a csak meghatározott célra igénybe vehető juttatások (kiküldetés idejére folyósított ellátások, ösztöndíj stb.). Ez az az összeg, amely a bruttó hazai termék, a GDP jövedelem-összetevőkre bontásakor a munkaerő díjazásának tudható be, és egyben ez az összeg, amelyet a nemzeti számlák a háztartások munkából származó jövedelmének számolnak el. A munkavállalói jövedelem tartalmában valamivel szűkebb, mint a munkaerőköltség. A *munkavállalói jövedelem* két nagy résztétele a *bérek és keresetek*, valamint a *társadalombiztosítási hozzájárulások és járulékok*, függetlenül attól, hogy azt a munkavállaló maga vagy nevében a munkaadó fizeti-e be.

A nemzeti számlák hangsúlyozottan a termelés oldaláról mérik a gazdaságot. Így a munkavállalói jövedelem is elsősorban a termelést és az abból származó munkajövedelmet kapcsolja össze. A nemzeti számlák eltekintenek attól, hogy előfordulhat, hogy a termelésben keletkező munkajövedelem csak egy későbbi időszakban járul hozzá a fogyasztói hasznosság növeléséhez: a társadalombiztosítási hozzájárulást például mindenki inkább kötelező kiadásnak tekinti, és nem a javadalmazás részének. A társadalombiztosítási hozzájárulásokkal és járulékokkal kapcsolatban az is mérlegelendő, hogy az mennyiben jelenti kizárólagos forrását a pénzbeli és természetbeni társadalmi juttatásoknak. Vannak olyan országok, amelyek a jóléti juttatásokat nem a bérekkel arányos társadalombiztosítási befizetésekéből, hanem adóbevételekből fedezik. Amennyiben az adóbevételek között nem a bérekkel arányos jövedelemadók, hanem más adónemek,

⁷ Pontosabban fogalmazva, a munkavállaló az egységnyi munkainputra jutó fizetés, azaz a [*fizetés/munkainput*] függvény maximalizálásában érdekelt.

például a termékadók dominálnak, úgy látszólag alacsonyabb munkavállalói jövedelem is képes azonos hasznosságot biztosítani.⁸

A lakossági rétegek, csoportok társadalmi helyzetének vizsgálatához a termelésben elszámolt költségek helyett relevánsabb információ az *adott periódusban realizált munkajövedelem*. Ebben a szemléletben a kifizetett táppénz, munkanélküli-segély vagy a nyugdíj a munkajövedelem részét képezi még akkor is, ha ennek fedezete a termelésben esetleg évekkel korábban képződött. Hasonlóképpen az is feltételezhető, hogy a természetben kapott munkajövedelem nem nyújt ugyanakkora hasznosságot, mint a szabadon, tetszés szerint felhasználható pénzjövedelem, ezért van létjogosultsága olyan mutatónak is, amely kizárólag a *pénzbeli munkajövedelmet* veszi figyelembe.

Különböző munkajövedelem-adatokhoz juthatunk attól függően is, hogyan húzzuk meg a munkavállalók körét. Elméleti szempontból feltétlenül különbséget kell tenni a *fizetett alkalmazottak és a tulajdonos munkavállalók* között. Klasszikus értelemben vett munkajövedelemben a fizetett alkalmazottak részesülnek, a tulajdonos munkavállalók (önalkalmazottak) javadalmaszásában keverednek a munkavégzés ellenértékéeként kapott díjazás a tőke hozamával.⁹

Elemzési célra a munkajövedelmek összege önmagában nem sokat mond. A térbeli és időbeli összehasonlításokhoz átlagokat, arányokat kell képeznünk. A munkajövedelmet viszonyíthatjuk egyfelől az előállított termelési outputhoz, másfelől a munkaidőben kifejezett munkainputhoz. Külön gondot jelent, hogyan lehet a különböző munkajövedelem fogalmakkal összeillő, ugyanazon tevékenységi vagy munkavállalói körre vonatkozó viszonyítási alapokat képezni.¹⁰ Minden esetben fontos, hogy az adatok minél homogénebb ágazatokra, illetve szakmákra vonatkozzanak, hogy az eredményeket ne torzítsa a tőkeigényesség, illetve a munkaminőség összetételének hatása. Nemzetközi összehasonlításokban az aggregációnak a kimutatott munkajövedelmekre gyakorolt torzító hatását úgy szűrhetjük ki, ha egy kiválasztott referenciaország ágazati termelési, illetve szakmák szerinti létszámaival súlyozva végezzük a számításokat.

Az elmúlt évtizedben jelentősen javult a munkajövedelem mint termelési költség típusú mutató elérhetősége. A termelést halmozódásmentesen a hozzáadott érték fejezi ki, és a munkavállalói jövedelem az ezzel összeillő munkaköltség-kategória. Tekintettel arra, hogy a munkavállalói jövedelem jórészt lefedi a teljes munkaerőköltséget (az 1996-os magyar munkaerőköltség-felvétel szerint a munkavállalói jövedelem tette ki a munkaerőköltség 96,9 százalékát), a munkaerőköltség helyettesíthető a munkavállalói jövedelem mutatójával. Munkavállalóijövedelem-adatok Magyarországon évente készülnek a nemzeti számlák összeállításakor, az adatok 60 ágazatra idősorban is rendelkezésre állnak. A nemzeti számlák területén az elmúlt években végbement módszertani harmonizáció garانتálja, hogy az adatok tartalma nemzetközi szinten is messzemenően egységes legyen. Az adatforrás hátránya ugyanakkor, hogy csak viszonylag összevont ágazati szinten publikálják, ezért a termelés technológiai különbözőségei (a tőke/munka összetétel eltérései) torzítják az eredményeket.

⁸ Kérdés persze, hogy a magasabb termékadók mennyiben emelik meg a fogyasztói árakat, és ezen keresztül csökkentik az egységnyi munkavállalói jövedelemmel elérhető fogyasztói hasznosságot.

⁹ A nemzeti számlákban az önalkalmazottak termelésből származó jövedelmét „vegyes jövedelemnek” nevezik, és külön soron számolják el. A fizetett alkalmazottak díjazása homogénebb fogalom, ezért alkalmazhatóbb különféle összehasonlítások céljára.

¹⁰ Ahogy már említettük, a tőketulajdonos a tőke egységére jutó hozam nagyságában érdekelt. Tekintettel arra, hogy a tőkeállomány értékére igazán jó statisztikák sehol a világon nem készülnek, a tőkehozam/tőke mutatót helyettesíthetjük a tőkehozam/termelés mutatóval. Kellően részletes ágazati bontás mellett ugyanis feltételezhetjük, hogy egy ágazaton belül a viszonylag homogén technológia következtében közel azonos az egyes vállalkozások tőkeigényessége, azaz hasonlóak a tőke/termelés arányok.

A munkaerő-mobilitás vizsgálatához talán a szakmák szerinti nettó átlagfizetés a leginkább alkalmas mutató: a munkavállaló nem az országos vagy akár az ágazati átlagbért hasonlítja más országokra jellemző átlagokhoz, hanem a szakmája sajátos helyzetét értékeli. Jövedelmi megfontolásokból akkor érdemes munkahelyet változtatni, ha az azonos képzettségű munkát máshol jobban megfizetik. A mobil korban és egészségi állapotban lévő munkavállalók döntésében főleg a rövid távon elérhető jövedelem játszik szerepet, és kevésbé az a körülmény, hogy milyen a fogadó ország társadalombiztosítási rendszere. Pontosabban a vásárlóerő-paritáson mért nettó jövedelemnövekmény a mérvadó, ez mutatja a munkahelyváltás által elérhető életszínvonal növekményét. Célszerű kifejezetten a lakossági fogyasztásra vonatkozó vásárlóerő-arányokat¹¹ figyelembe venni, és nem a teljes GDP paritását. Az ingázó migráns munkavállalók esetében azonban, mivel a jövedelem nagy részét a küldő országban fogyasztják el, valószínűleg a banki árfolyamon számolt jövedelemkülönbség a fontos.

GDP- és bérkonvergencia a kohéziós országokban

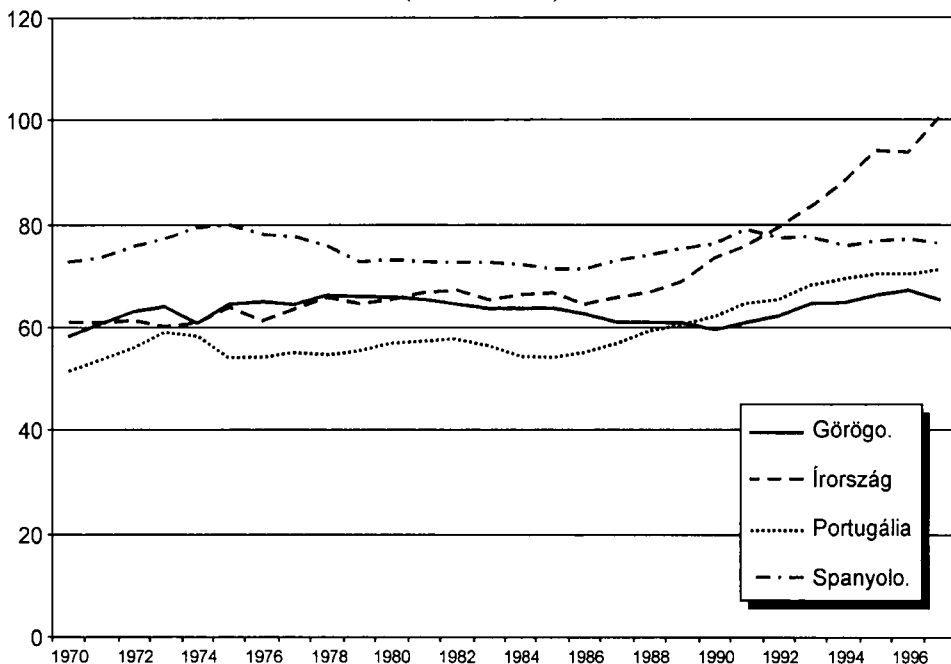
Magyarország és a többi kelet-európai tagjelölt számára a leginkább releváns tapasztalatot a négy kohéziós tagország (Görögország, Írország, Portugália és Spanyolország) szolgáltatja, hiszen ők is kibővítés útján kerültek az EU-ba, valamint belépésük idején és a legtöbbjük azóta is az EU szegényebb tagországai közé tartozott és tartozik. Számos körülmény kétségtelenül korlátozza a kohéziós országok tapasztalatainak alkalmazhatóságát a kelet- és közép-európai csatlakozni kívánó országokra, így Magyarországra vonatkozóan is. Míg ez utóbbiak jóval gyorsabb ütemben és radikálisabban nyitották meg határaikat az EU felé az áruk és a tőke áramlása számára, mint a kohéziós országok csatlakozásukat megelőzően, ugyanakkor a csatlakozás várható időpontjában a kelet-európai országok a gazdasági fejlődés jóval alacsonyabb szintjét fogják elérni, mint amilyen szintet Írország, Görögország, Spanyolország és Portugália ért el az akkori EU-átlaghoz képest. Mindezek mellett is megállapítható, hogy a magyar gazdaság számára számos szempontból a leginkább hasznosítható tanulságokat a kohéziós országok tapasztalatai adják.

A négy ország hosszú távú fejlődését vizsgálva a következő kérdések vetődnek fel: Megvalósult-e az egy főre jutó fejlettség tekintetében a konvergencia, s ha igen, akkor milyen ütemben és szakaszok szerint? Mennyiben tartott lépést ezzel a konvergenciával a bérek növekedése? Milyen változást hozott az utolérési folyamatban az EU-tagság? Ezekre a kérdésekre igyekszünk választ adni ebben a részben.

Az 1. ábra az egy főre jutó GDP fejlődését mutatja vásárlóerő-paritáson a négy gazdaságban az 1970 óta tartó közel három évtized során. Az utolérési tendencia ugyan érzékelhető, de nem teljesen meggyőző: míg Írország és Portugália jelentős hátrányt (40, illetve 20 százalékpontot) hozott be, Görögország és Spanyolország közeledése a mai 15 tagú unió tagjaiból képzett csoport átlagához jelentéktelen volt.

¹¹ A magyar lakossági fogyasztási kiadások vásárlóereje magasabb, mint a GDP egészen mért vásárlóerő-arány. Ugyanakkor a magyar beruházások vásárlóereje lényegesen alacsonyabb az átlagosnál. Ebből következően a lakossági fogyasztás árfolyamával mérve az EU-ban elérhető magasabb bérek valamivel kevésbé vonzóknak tűnnek, mintha azt a GDP-felhasználás összes tétele alapján számítjuk.

**Az egy főre jutó GDP konvergenciája
a kohéziós országokban az EU-15 átlagához vásárlóerő-paritáson
(EU-15 = 100)**

Forrás: OECD [1988, 1996, 1999a, 1999b], az OECD honlapja és saját számítások.

A 2. ábra az egy munkavállalóra jutó munkavállalói jövedelem alakulását mutatja.¹² Az ábra szerint a vizsgált időszakban a szegényebb EU-tagok a bérköltségek tekintetében többé-kevésbé egy felzárkózó pályát követtek. A tendencia ismét egyértelmű Írország esetében, míg kevésbé ilyen határozott Portugáliát, Spanyolországot és Görögországot tekintve. Spanyolország esetében azonban látható, hogy 1976 óta valójában nincs is mit behozni, hiszen elérte az uniós átlagot (pontosabban a később belépő három gazdag EFTA-országgal együtt számolt átlagot).

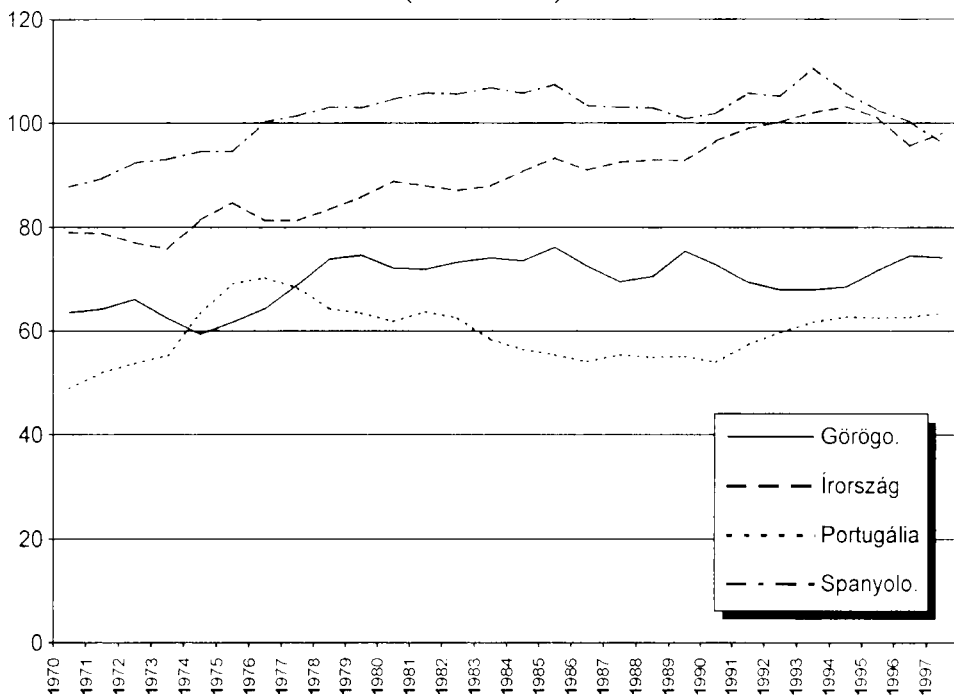
A szakirodalomban két további olyan bérmutatót találtunk, amelyek hosszú időszakra, összehasonlítható formában és az országok egy kellően nagy csoportjára állnak rendelkezésre, s így alkalmasak a bérkonvergencia vizsgálatára. A U.S. Department of Labor [2000] publikációja tartalmaz idősorokat a *feldolgozóipari ágazatok termelésben foglalkoztatott dolgozóinak közvetlen órabérére és teljes órabérére*, mely utóbbi a közvetlen órabért, valamint a munkáltató által fizetett társadalombiztosítási hozzájárulást és egyéb munkával kapcsolatos adókat tartalmazza. A közvetlen órabér mindenképpen olyan kategória, amely a dolgozó életszínvonalát befolyásolja, noha nem tekinthető

¹² A felhasznált aggregált jövedelemadatok a nemzeti számlák költségblokkjából származnak (lásd a fenti fogalmi rész magyarázatát), és ezeket az egész nemzetgazdaságban foglalkoztatott fizetett munkavállalók és alkalmazottak (wage earners and salaried employees) számával osztottuk el. Ez a képzett bérráta-adat egyfajta bruttó bért jelez, tehát az alkalmazott munkavállalók bérköltségét reprezentálja. Adathiány miatt a bérek esetében is a GDP-re vonatkozó vásárlóerő-paritási árfolyamot kellett alkalmaznunk.

nettó bérnek, hiszen a dolgozót terhelő társadalombiztosítási befizetések és adók ebből kerülnek később levonásra. De mindenesetre inkább a dolgozó érdekeit érintő bérkategória, mint a teljes órabér, amely egyéb, a munkáltatót terhelő tételeket is tartalmaz, s ezért az közelebb áll a teljes bérköltséghez, noha annál viszont szűkebb kategória (lásd: U.S. Department of Labor [2000]). Mindkét bérkategóriára a folyó dolláros adatokat vásárlóerő-paritások mutatókra számítottuk át.

2. ábra

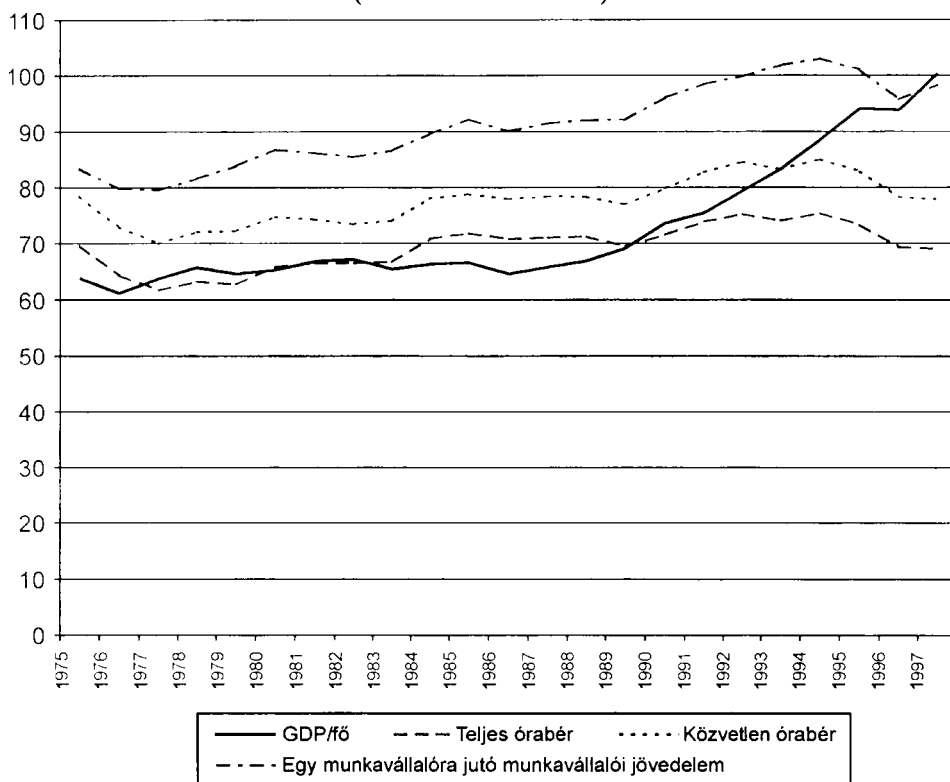
Az egy munkavállalóra jutó munkavállalói jövedelem konvergenciája a kohéziós országokban az EU-15 átlagához, vásárlóerő-paritáson (EU-15 = 100)

Forrás: OECD [1988, 1996, 1999a, 1999b], az OECD honlapja és saját számítások.

A 3. ábrán Írország példáján mutatjuk be a két további bérmutató alakulását, összehasonlítva az egy főre jutó GDP-re és a munkavállalói jövedelemre kapott korábbi eredményeinkkel. Ezen az ábrán, mint a többi kohéziós ország esetében is, fontos megfigyelés, hogy szoros együttmozgás tapasztalható a három különböző béradat konvergenciája között. Általános és meglepő szabályosság, hogy az egész gazdaságra vonatkozó béradat, az egy munkavállalóra jutó (évi) jövedelem közelebb áll az EU-átlaghoz, mint az órabéradatok, mégpedig mind a négy országra és az időszak egészére vonatkozóan. Mivel az éves jövedelem és az órabér összehasonlítása meglehetősen veszélyes kísérlet lenne (különösen, ha nem ismerjük az egyes országokban jellemzően ledolgozott éves óraszámot, illetve a bruttónak tekinthető jövedelemadat összetevőinek nagyságát és változását), valamint mivel a két adat eltérő ágazati körre vonatkozik, erre a feltűnő sajátosságra ezen a helyen nem kísérelünk meg magyarázatot adni.

Írország: GDP- és különböző bérkonvergenciák, vásárlóerő-paritáson
(EU-15 = 100 százalék)

Forrás: OECD [1999b], U.S. Department of Labor [2000]), az OECD honlapja és saját számítások.

Érdemes megvizsgálni, hogy a kelet-európai kibővítés migrációs hatásai miatt aggodó osztrák és német politikusok, szakszervezetek mai, a bérek felzárkózására vonatkozó követeléseikkel vajon meg tudták volna-e akadályozni a kohéziós országok csatlakozását az EU-hoz akkor, amikor azok csatlakoztak. Egy másik érdekes kérdés, hogy az EU szegényebb országai vajon ma eleget tesznek-e a kelet-európai országokkal szemben támasztott bérkonvergencia-követelményeknek. Az 1. táblázatban az e két kérdésre adandó választ kívánjuk megalapozni. Mint látható, vásárlóerő-paritáson tekintve belépése idején egyik kohéziós ország egy főre jutó GDP-je sem volt nagyobb az EU-15 átlagának 71 százalékánál, a bérváltozók tekintetében pedig Görögország és Portugália különösen nagy lemaradást mutatott. A folyó árfolyamon összehasonlított mutatókat illetően, amint az várható, a lemaradás még tetemesebb: Portugáliában a csatlakozás idején a feldolgozóipari közvetlen órabér csupán az uniós átlag 15 százalékát érte el. A legfrissebb (1997-es) adatok szerint, ha a bérkonvergenciára vonatkozó politikusi követeléseket komolyan vennék, akkor az EU-nak rövid úton „meg kellene szabadulnia” Görögországtól és Portugáliától, hiszen ezekben az országokban még ma is igen alacsony bérekkel dolgoznak: vásárlóerő-paritáson nézve Görögországban az uniós átlag 56–74 százalékán, Portugáliában pedig 40–64 százalékán. Bizonyos béradatokat

tekintve azonban Írország és Spanyolország helye sem lenne biztos egy ilyen, a szélsőségeket el nem viselő unióban. A folyó árfolyamon vett adatok 1997-ben is jóval nagyobb béreltéréseket mutatnak, és így még inkább nevetségessé teszik a belépés feltételül ma szabott bérkonvergencia követelését.

Ahhoz, hogy a GDP-konvergencia és a bérkonvergencia összefüggéseivel kapcsolatos korábbi kérdéseinkre választ tudjunk adni, az idősorok ránézéssel való összehasonlítása nem megfelelő módszer: szükség van matematikai statisztikai, ökonometriai vizsgálatokra is. Az alábbiakban két táblázatban foglaljuk össze a korábban bemutatott adatokra támaszkodó vizsgálataink eredményeit.¹³ A 2. és 3. táblázat azt vizsgálja, hogy az egy főre jutó GDP egyszázalékos növekedése hány százalékos bérnövekedést vont maga után a kohéziós országokban, valamint a teljes unióban a teljes vizsgált időszakban, illetve annak részidőszakaiban, a három bérmutatót tekintve.

A regressziós számításoknál az alapadatok logaritmusaival első differenciáival dolgoztunk, mert az alapadatok logaritmusaiával végzett számítások nagymértékű pozitív autokorrelációt mutattak ki a reziduumok között. Megjegyezzük azonban, hogy az első differenciákból becsült lineáris regressziós együtthatók jól megközelítik az eredeti értékekből kapott hasonló együtthatókat.

1. táblázat

**Az egy főre jutó GDP és egyes bérváltozók
konvergenciája az EU-ba való belépéskor és 1997-ben, vásárlóerő-paritáson
és folyó árfolyamon számolva
(Százalékban, EU-15 = 100)**

	Belépéskor*				1997-ben			
	GDP/fő	Teljes órabér (feldolgozó- ipar)	Közvetlen órabér (feldolgozó- ipar)	Munka- vállalói jövedelem/ munka- vállaló	GDP/fő	Teljes órabér (feldolgozó- ipar)	Közvetlen órabér (feldolgozó- ipar)	Munka- vállalói jövedelem/ munka- vállaló
	Vásárlóerő-paritáson				Vásárlóerő-paritáson			
Görögország	65	51	55	70	65	56	58	74
Írország	62	70**	79**	77	100	69	78	98
Portugália	55	35	34	53	71	40	41	64
Spanyolország	71	76	75	102	76	74	72	96
	Árfolyamon				Árfolyamon			
Görögország	53	42	35	58	53	46	35	60
Írország	63	60**	53**	77	98	67	57	96
Portugália	31	20	15	30	47	27	20	42
Spanyolország	55	59	44	79	63	61	45	79

* Görögország: 1981, Írország: 1972, Portugália, Spanyolország: 1986. ** 1975-ös adat, 1972-es helyett
Forrás: OECD [1988, 1996, 1999a, 1999b], az OECD honlapja, U.S. Department of Labor [2000] és saját számítások.

¹³ A számítások elvégzésében és elemzésében Lackó Mária volt segítségünkre.

**A különböző bérmutatók növekedésének elaszticitási együtthatói
az egy főre jutó GDP növekedésére**
Kohéziós országok és EU-átlag idősoros becslése (vásárlóerő-paritáson)
Független változó: $\ln [\text{GDP}/\text{fő}(t) - \text{GDP}/\text{fő}(t-1)]$

	Görögország	Írország	Portugália	Spanyolország	EU-15 átlag
A függő változók					
$\ln [\text{mjöv}/\text{fog}(t) - \text{mjöv}/\text{fog}(t-1)]$	1,041	0,742	-0,09	0,696	0,796
	(5,62)	(4,37)	(-0,32)	(2,32)	(5,68)
Konstans			0,075 (2,15)		
aR^2	0,54	0,42	-0,038	0,15	0,56
DW	1,60	1,50	1,86	2,15	1,72
RHO		0,612 (3,85)	0,632 (4,36)	0,639 (3,52)	0,6013 (3,89)
N	27	26	26	26	26
1971–1997					
Módszer	OLSQ	OLSQ	CORC	CORC	CORC
$\ln [\text{tóbér}(t) - \text{tóbér}(t-1)]$	1,263	0,69	0,73	0,846	0,666
	(4,58)	(4,52)	(3,05)	(2,56)	(4,55)
aR^2	0,50	0,45	0,28	0,22	0,50
DW	1,99	1,92	1,71	1,91	2,26
RHO	0,452 (2,05)	0,6707 (3,8)		0,3241 (2,0)	0,497 (2,63)
N	21	21	22	21	21
1975–1997					
Módszer	CORC	CORC	OLSQ	CORC	CORC
$\ln [\text{kóbér}(t) - \text{kóbér}(t-1)]$	1,49	0,67	0,723	0,824	0,6724
	(5,46)	(4,21)	(2,77)	(2,5)	(4,33)
aR^2	0,59	0,46	0,24	0,21	0,47
DW	1,95	1,79	1,79	2,36	2,1
RHO	0,405 (2,05)	0,6496		0,498 (3,44)	0,4261 (2,10)
N	21	21	22	21	21
1975–1997					
Módszer	CORC	CORC	OLSQ	CORC	CORC

Jelmagyarázat: mjöv = munkavállalói jövedelem,
tóbér = teljes órabér,
kóbér = közvetlen órabér,
OLSQ = A legkisebb négyzetek módszere,
CORC = Cochrane-Orcutt módszer.

**A különböző bérmutatók növekedésének elaszticitási együtthatói
az egy főre jutó GDP növekedésére**

Kohéziós országok panelbecslése (vásárlóerő-paritáson)

Független változó: $\ln [\text{GDP}/\text{fő}(t) - \text{GDP}/\text{fő}(t-1)]$

	Teljes időszak	EU-belépés előtt	EU-belépés után	EU-15-re jellemző elaszticitás a 2. táblázatból
A függő változók				
$\ln [\text{mjöv}/\text{fogl}(t) - \text{mjöv}/\text{fogl}(t-1)]$	0,7111 (6,61)	0,432 (2,25)	0,7474 (6,014)	0,796
Konstans	0,0185 (1,80)	0,0645 (3,33)		
Chi ²	43,8	5,1	36,17	
N	108	41	66	
$\ln [\text{tóbér}(t) - \text{tóbér}(t-1)]$	0,7977 (6,76)	1,25 (4,52)	0,6367 (5,82)	0,666
Portugália dummy		-0,067 (-3,98)		
Chi ²	45,72	37,5	33,92	
N	88	26	62	
$\ln [\text{kóbér}(t) - \text{kóbér}(t-1)]$	0,808 (6,83)	1,135 (4,127)	0,6482 (6,132)	0,6724
Portugália dummy		-0,075 (-4,979)		
Chi ²	46,71	46,53	37,6	
N	88	26	62	

Jelmagyarázat: mjöv = munkavállalói jövedelem,
tóbér = teljes órabér,
kóbér = közvetlen órabér.

Módszer: Idősoros és keresztmetszeti panelek becslése általánosított legkisebb négyzetek módszerével, amely a paneleken belüli autokorreláció és a panelek közötti heteroszkedaszticitás jelenlétét is megengedi.

Mint a 2. táblázat mutatja, az EU-15 átlagára az jellemző, hogy az órabér-elaszticitások 0,67 értékűek, míg a munkavállalói jövedelemé 0,8. A kohéziós országok többé-kevésbé hasonló módon kapcsolták össze GDP- és bérnövekedésüket, kivéve Görögországot, amely minden bérváltozót illetően 1-nél nagyobb elaszticitást mutatott. Erre magyarázatot ad, amit máshol részletesen bemutattunk (Gács és szerzőtársai, 2001), hogy mind a politikai rendszerváltás (a diktatúra bukása) után, mind az unióba való belépést követően Görögországban a gazdaságpolitika a béreket mesterségesen, az eladósodás számlájára növelte. A táblázatban az egyik változó (a munkavállalói jövedelem) alakulása Portugália esetében furcsa eredményt mutat (zérushoz közeli koeffici-

enst), ami azzal magyarázható, hogy Portugáliában 1976-ot követően egy hosszabb időszakon át az egy főre jutó GDP (lassú) növekedését a munkavállalói jövedelem gyors csökkenése kísérte, és ez a tendencia kiegyenlítette a maradék évek „normális” együttmozgását a GDP és a jövedelemváltozó között. A becslések statisztikai illeszkedése két országot, Portugáliát és Spanyolországot kivéve megfelelő. Mivel ez a két ország lépett a legkésőbb be az EU-ba, s mivel a rendelkezésünkre álló adatok az 1986-os belépés előtti időszak rendezetlen GDP- és béralakulására utalnak, valószínűsíthető, hogy ha e két ország mögött is hosszabb EU-tagság állna, a rájuk alkalmazott becslések illeszkedése is kielégítőbb értéket mutatna. (Ezt a sejtést a 3. táblázatban bemutatott panelbecslés eredményei megerősítik.)

Érdekes kérdés, hogy vajon milyen változást hozott az EU-tagság a szegényebb EU-tagok esetében az egy főre jutó GDP és a bérnövekedés kapcsolatában? Mivel az egyes országok esetében vagy az EU-tagság előtti vagy az az utáni időszak túl rövid az ökonometria elemzés számára, ezért panelbecslést alkalmaztunk, ami a kohéziós országok hasonlósága miatt indokolt. A becslés, mely a négy országra rendelkezésre álló adatokat együtt vizsgálja, karakterisztikus eltérést hozott ki a belépés előtti és az azt követő időszak között. A két órabérváltozó esetében a belépés előtti 1-nél nagyobb elaszticitás (talán nevezhetjük túlzott bérelosztásnak is) a belépést követően mérséklődött. A munkavállalói jövedelem mutatója esetében azonban fordított tendencia jelentkezik: a belépést követően a jövedelem elaszticitása nagyobb lett, mint azelőtt volt.¹⁴

Ami a három bérváltozó viselkedésében közös, hogy azok a csatlakozás után az EU-ban szokásos normához igazodnak. Ez világosan látható, ha összehasonlítjuk a 3. táblázat utolsó két oszlopában szereplő elaszticitásokat. Ez az eredmény azt sugallja, hogy az unió növekedési és elosztási folyamatai mögött meglehetősen egységesen érvényesül egy szabály, miszerint egyszázalékos (vásárlóerő-paritáson számolt) egy főre jutó GDP-növekedés 0,65–0,8 százalékos aggregált bérnövekedést von maga után.

Az egy főre jutó GDP és a bérek kapcsolatánál nem indokolt, hogy kizárólag egyidejű összefüggést feltételezzünk, a GDP-növekedésnek elképzelhető *késleltetett hatása* is. Az ennek megfelelően konstruált regressziós számításaink azt mutatják, hogy miközben az azonos idejű GDP elaszticitása nem változik, a két évvel késleltetett GDP növekedési üteme szignifikáns pozitív hatással lép be a becsült függvénybe, ugyanakkor a becslés illeszkedése javul. Az EU-tagság után a GDP késleltetett hatása megszűnik, az összefüggés egyszerűbbé válik.

A növekedés forrásai és a bérek

Gazdasági növekedés a következő évtizedben: felzárkózás, EU-tagság esetén gyorsított ütemben

Visszaulva a korábbiakban bemutatott, a felzárkózással kapcsolatos elméleti alapokra, illetve a kohéziós országokra vonatkozó empirikus tapasztalatokra, indokolt feltételezni, hogy a magyar gazdaság az elkövetkező néhány évtizedben olyan ütemben fog növekedni, hogy ezzel az EU-átlag jövedelemszintjéhez közeledik. Ezen túlmutató állítás, hogy az EU-tagság fel fogja gyorsítani a felzárkózási folyamatot, mindenekelőtt a külkereskedelemben kerülő áruk és a termelési tényezők (elsősorban a működő tőke)

¹⁴ Nem szabad azonban elfeledkezni arról, hogy a csatlakozás előtti időszak becslése szignifikánsan pozitív konstans is tartalmaz, míg az azt követő időszaké nem. Ez annyit jelent, hogy az EU-tagság előtt a munkavállalói jövedelem kevésbé kötődött a GDP változásához, mint utána, és más tényezők is erősen befolyásolták, mégpedig egyértelműen és mereven a növekedés irányába.

szabad áramlásán keresztül, valamint a jelentős nettó közösségi támogatások segítségével. E folyamat elemzését és modellezését lásd a *Gács János* [1999] és *Boeri és Brücker* [2000] összefoglaló tanulmányokban. *Gács* [1999] GDP-re vonatkozó előrejelzéseit foglalja össze a 4. táblázat: a két scenárió abban különbözik egymástól, hogy az EU-csatlakozás nélküli pálya azt tételezi fel, hogy 2010-ig nem kerül sor az EU-ba való belépésre, míg a csatlakozási scenárió 2005-ös csatlakozással számol. Magyarország esetében mindkét növekedési pálya feltételezi, hogy a gazdasági növekedés motorját továbbra is a külkereskedelem és a külfölditőke-befektetések képezik (beleértve az országban termelt és ide visszaforgatott profitot); hogy az elégtelen hazai megtakarítások mellett a beruházások finanszírozásához szükség lesz külföldi tőke bevonására; s hogy a korábbihoz nagyságrendileg hasonló működő tőke csak EU-csatlakozás esetén áramlik az országba, mert az infrastruktúra EU-támogatással végrehajtott fejlesztésével és a beruházási kockázat csökkentése révén csak így sikerül az ország tőkevonzó képességét megőrizni (lásd *Gács*, 2000).

4. táblázat

A reál GDP növekedési ütemei: tények és előrejelzések két fejlődési scenárió¹ alapján öt csatlakozni kívánó közép-kelet-európai országra (Százalékban)

	Éves átlagos növekedési ütem			A két scenárió közti különbség, százalékpontban	
	1997–2000	2001–2004	2005–2010	2001–2004	2005–2010
<i>Lengyelország</i>					
EU-csatlakozás nélkül	5,5	5,2	5,0		
EU-csatlakozással	5,5	5,5	6,2	0,3	1,2
<i>Csehország</i>					
EU-csatlakozás nélkül	0,0	4,5	4,2		
EU-csatlakozással	0,0	5,0	5,2	0,5	1,0
<i>Szlovákia</i>					
EU-csatlakozás nélkül	3,8	4,7	3,8		
EU-csatlakozással	3,8	6,0	4,8	1,3	1,0
<i>Magyarország</i>					
EU-csatlakozás nélkül	4,3	3,8	4,0		
EU-csatlakozással	4,3	4,0	5,0	0,3	1,0
<i>Szlovénia</i>					
EU-csatlakozás nélkül	3,9	3,4	3,2		
EU-csatlakozással	3,9	5,0	5,1	1,6	1,8

¹A két scenárió:

EU-csatlakozás nélkül: nem kerül sor csatlakozásra 2010-ig,

EU-csatlakozással: csatlakozás 2005-ben.

Forrás: *Gács* [1999].

A bruttó hazai termék és a bérek előző fejezetben bemutatott makroszintű összefüggéseiből az következne, hogy amennyiben feltesszük, hogy a GDP konvergenciája előrehalad (s a továbbiakban ebből a feltételezésből indulunk ki), akkor automatikusan a bérek is előbb-utóbb közelíteni fognak az EU-ban tapasztalt átlagos szinthez (illetve

mindenekelőtt az EU alsó régiójának béreihez). Noha az előző fejezetben bemutatott ökonometria számítások ezt az egyszerű kapcsolatot sugallják, az összefüggés ennél jóval összetettebb és egyben többirányú is.

Először is a bruttó hazai termék növekedése sok tényezőtől függ, többek között a számos munkaerő-piaci fejleménytől, így áttételesen a bérek alakulásától is. Másodszor pedig a GDP növekedése nem automatikusan húzza maga után a béreket, hanem számos áttételen és bonyolult mechanizmuson keresztül fejti ki hatását, nem beszélve arról, hogy a különféle bérmutatók esetén ezek a tényezők és mechanizmusok egymástól eltérhetnek.

Bérnövekedés és a termelékenység növekedése

A gazdasági növekedés irodalma szinte átláthatatlanul nagy, és különösen az elmúlt másfél évtizedben kínált hihetetlen bőségben sokféle magyarázatot a növekedés forrásaira, a növekedést elősegítő külső feltételekre, intézményekre és gazdaságpolitikákra. Már csak terjedelmi okokból sem térhetünk ki érdemének megfelelően a növekedés irodalmára, csupán a fogalmi kereteket utalhatunk.

A gazdasági növekedés szigorú elvek szerinti modellezése hagyományosan a szűkösen rendelkezésre álló erőforrások felhasználásából indul ki. Szigorú (többnyire neoklasszikus) feltételeket alkalmazva a modell elsősorban a növekedési (termelési) függvényre épül, melynek általános alakja a következő:

$$Y = A(t) f(K, H, L),$$

ahol: Y a nemzetgazdasági szintű jövedelmet, a GDP-t képviseli, míg K a fizikai tőke, H az emberi tőke, L pedig a termelésben felhasznált egyszerű munkaerő mennyiségeit jelölik. Az $A(t)$ az ún. maradék, a termelésben felhasznált erőforrások teljes termelékenységének változása, amelyet többnyire a széles értelemben vett (tehát intézményi változásokat is magában foglaló) műszaki fejlődéssel azonosítanak. Tipikus eredmény, hogy a GDP változásából a tőke és a munka változása igen kis arányt, mintegy 30 százalékot, a humán tőkéé újabb 20-30 százalékot, míg a műszaki fejlődés vagy teljes termelékenység változása 40-50 százalékot magyaráz meg.

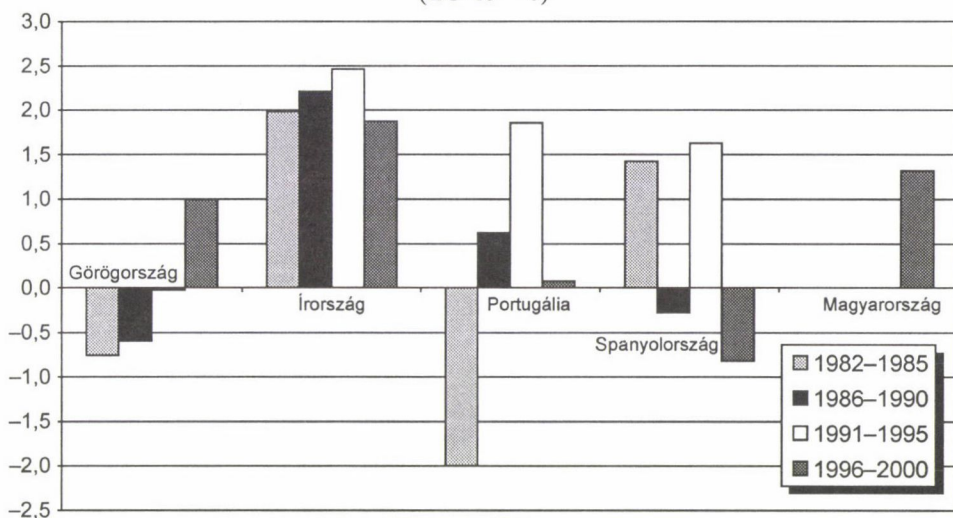
Modern gazdaságokban a növekedés elsődleges forrása a teljes (minden termelési tényezőre vonatkozó) termelékenység növekedése. Vannak ettől eltérő növekedési időszakok is; így például épp az egyik kohéziós országban, Írországbán a 90-es években a gyors növekedés a munkaerőpiacra vonzott sok addig ott egyáltalán meg nem jelenő hazai munkaerőt, ugyanakkor hazatelepülésre készített sok korábban kivándorolt ír állampolgárt is, így a növekedésnek a termelékenységgel azonos súlyú forrása lett a foglalkoztatás bővülése (Lásd Gács és szerzőtársai, 2001, függelék C).

A teljes termelékenység közvetlen mérése sajnos technikailag nem megoldott, ezért szokták azt még az összetettebb növekedési modellek esetében is közvetetten, az ún. növekedési maradék segítségével kiszámolni. A teljes termelékenység növekedésének vizsgálatát gyakorlati elemzéseknél (tehát amikor bonyolult modellek nem állnak rendelkezésre) rendszerint a munkatermelékenységgel helyettesítik. Az alábbiakban azt nézzük meg, hogy a felzárkózó szegényebb EU-tagországok (a kohéziós tagországok) gyorsuló növekedésük során vajon nagyobb termelékenységnövekedést mutattak-e, mint az uniós átlag? Ez, mint igen sok más jellemző, előrejelezheti a magyar gazdaságban az elkövetkező években várható tendenciákat. A 4. ábra a makroszintű termelékenység növekedését mutatja a kohéziós országokban az elmúlt közel két évtizedben, ötéves időszakokra csoportosítva, s az EU átlagos termelékenységváltozásához viszonyítva. Az utolsó időszakra Magyarország adatait is szerepeltetjük. Az ábra vegyes

képet jelez: Írország tartósan kiváló teljesítménye mellett Görögország lassan lendül túl az uniós átlagon, míg Portugália és Spanyolország esetében az átlag alatti és feletti teljesítményt mutató időszakokat is találunk.¹⁵ Mindent egybevetve, a felzárkózó országok összességükben és különösen a vizsgált időszak második felében olyan, az EU-átlag feletti makroszintű munkatermelékenység-növekedést mutattak, ami tőlük az elmélet szerint el is volt várható. Az utolsó évek magyar adata már egy felzárkózó országra utal, de az még így is elmarad Írország időszaki átlagaitól.

4. ábra

Az egy foglalkoztatottra jutó reál GDP évi átlagos növekedési üteme az EU-15 átlagához viszonyítva (EU-15 = 0)

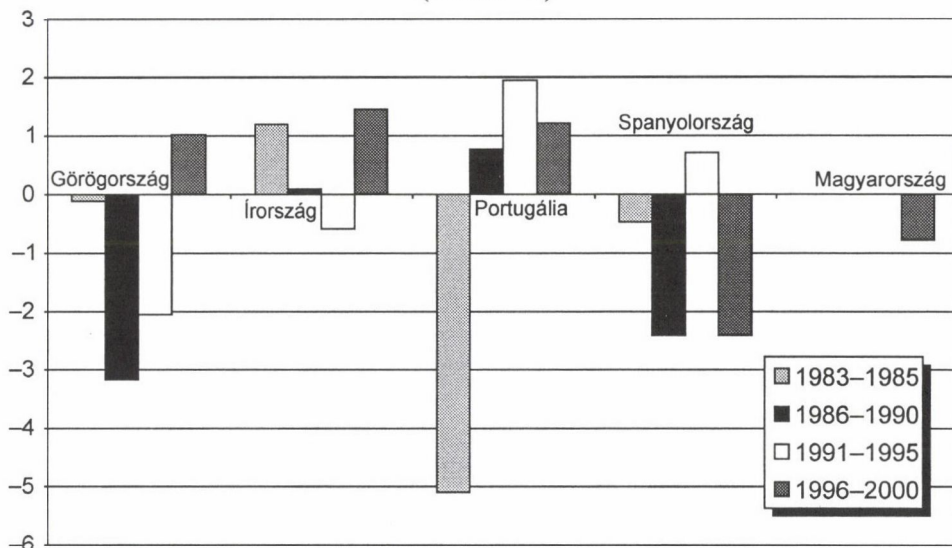
Forrás: OECD [1997, 2000] és saját számítások

A munkatermelékenység növekedésével kapcsolatban az elemzőkben rutinszerűen merül fel a kérdés, hogy azzal mennyire tartott lépést a bérek növekedése. A kérdésfeltevés valójában szigorú elméleti szempontból nem indokolt, hiszen a teljes termelékenység, vagy itt az azt helyettesítő munkatermelékenység növekedéséért nem csupán a munkát, vagyis a bérért-fizetésért foglalkoztatottakat kell javadalmazni, mivel a többlettermék a többi termelési tényező eredménye is.¹⁶ Mégis érdemes a két mutató növekedését egymás mellett vizsgálni, hiszen ha a bérek (pontosabban a reálbérek) tartósan a munkatermelékenységnél gyorsabban növekednek, az a munkának a jövedelmekből való növekvő részesedésére utal, a termelékenység növekedésétől való tartós elmaradás pedig a munka pozícióvesztését jelzi.

¹⁵ Minden valószínűség szerint az egyes országok esetében saját periodizálás lenne indokolt, hiszen a növekedési folyamat nem mindenütt ugyanolyan pályán alakult.

¹⁶ A mikroökonómia egyik alapmegállapítása, miszerint tökéletes verseny mellett a vállalatok addig bővítik termelésüket, amíg a munka határtermelékenysége meg nem egyezik a munkabérrel, csak látszólag érvényes erre az összevetésre, mert itt átlagtermelékenységről, illetve annak változásáról, valamint egy országra és nem egy vállalatra vonatkozóan teszünk fel kérdéseket.

**Az egy foglalkoztatottra jutó reálkereset éves átlagos növekedése
az üzleti szektorban az EU-15 átlagához viszonyítva
(EU-15 = 0)**

Forrás: OECD [2000] és saját számítások.

A reálkeresetek növekedését az előző ábrához hasonló szerkezetben mutatjuk be az 5. ábrán. Mint látható, itt már nem annyira egyértelmű a kép, mint a termelékenység esetében: a reálbérek a felzárkózó országokban nem mutattak meggyőző felzárkózó tendenciát, talán az egyetlen Írországot (s az utolsó évtizedben Portugáliát) leszámítva. A magyarországi reálbér-alakulás, ahol a reálbérek emelkedése elmarad a termelékenység növekedésétől, beleillik ebbe az egységes tendenciát nem mutató képbe.

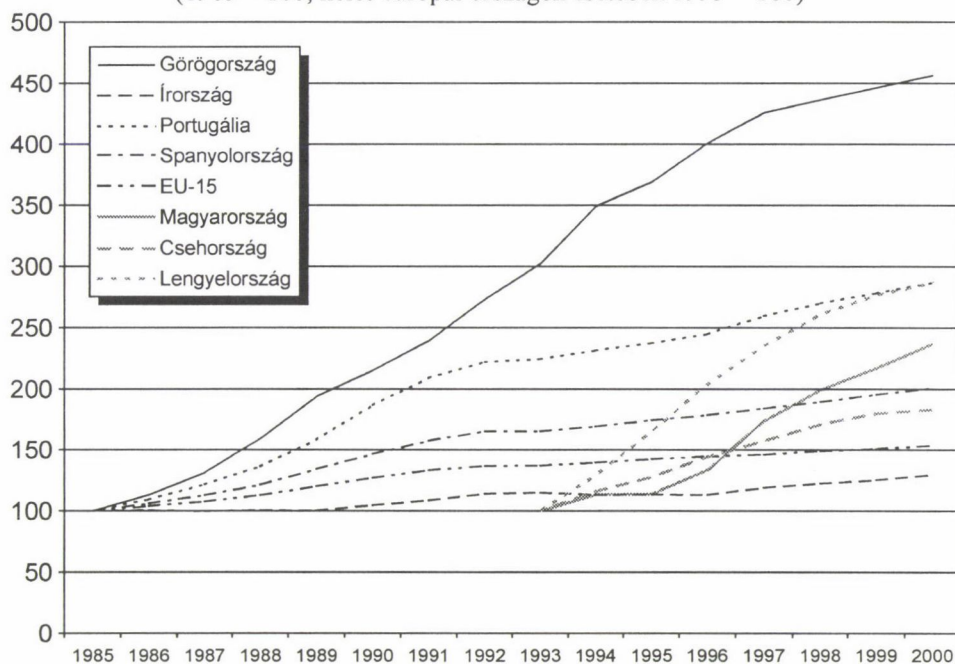
A reálbérek látszólag tendencia nélküli alakulásának természetesen az az oka, hogy nem törvényszerű a reálbéreknek a termelékenység növekedésével lépést tartani. A bérek részben a piacon, piaci erők hatására, de emellett bértárgyalásokon és állami intézkedések, a pénz- és költségvetési politika befolyása alatt változnak, és ezek együttes hatása hosszú ideig is eltérést okozhat a termelékenység és a bérek alakulása között. Ha csak a béralkura gondolunk, a munkavállalók oldala törekedhet arra, hogy a munkatermelékenység alakulását az alku során mérceként használja, de ez nem mindig egyszerű, például kiszámíthatatlanul változó infláció esetén az elsődleges cél a fogyasztói inflációval való lépéstartás. Túl magas munkanélküliség esetén a munkatermelékenység növekedésével lépést tartó reálbérek ugyanakkor tartósíthatják a magas munkanélküliséget, s ezért, ha a munkavállalói oldal nem csak az éppen alkalmazottak (az insiderek) érdekét védi, akkor nem fog ragaszkodni a termelékenység növekedésének követéséhez.

A bérpolitika alakulásának és a munka, mint termelési ráfordítás, hatékonyságának szintetikus mutatója a termékegységre jutó bérköltség (unit labour cost) (ennek értelmezéséről és más mutatókhoz való viszonyáról lásd *Oblath* [1998] átfogó tanulmányát). A közgazdasági elmélet nyomán azt váránk, hogy ez a mutató (az egy főre jutó bér és a termelékenység hányadosa) a felzárkózó országokban kevésbé nőjön vagy gyorsabban

csökkenjen, mint a gazdagabbakban. Ennek oka kissé leegyszerűsítve az, hogy a nagy munkaintenzitású ágazatok domináltak szegényebb uniós országokban a gyors teljes termelékenységnövekedésnek elsősorban a munkaráfordítások megtakarításában kell megnyilvánulnia, ezt a munkát azonban alacsony bérű ágazatokban takarítják meg, s hosszú időbe telik, amíg a felzárkózó országok is olyan kutatásigényes, magas bérű ágazatokat építenek ki, mint az EU vezető gazdaságai.

6. ábra

A nominális termékegységre jutó bérköltségek változása
(1985 = 100, kelet-európai országok esetében 1993 = 100)

Forrás: OECD [2000] és saját számítások.

A 6. ábrán az egész gazdaságra vonatkozó termékegységre jutó bérköltségmutató-nak a nominális változatát vizsgáljuk a kohéziós országokban és az EU-15 csoportban, valamint három kelet-európai országban.¹⁷ A nominális termékegységre jutó bérköltség változása az egy főre jutó nominális bérköltség növekedésének és a reáltermelékenység változásának hányadosa. Az ábra a termékegységre jutó bérköltségek egyértelmű emelkedési tendenciája mellett meglehetősen vegyes képet mutat: a leggyorsabb fajlagos bérköltség-emelkedés Görögországban, Portugáliában és Lengyelországban következett be, míg az egyik legvisszafogottabb költségnövelő épp a gazdag EU-15 csoport volt. E vegyes kép oka, hogy a vizsgált időszak egy részében egyes országokban (nem utolsósorban egyes kohéziós országokban és a kelet-európai gazdaságokban) jelentős és egy-

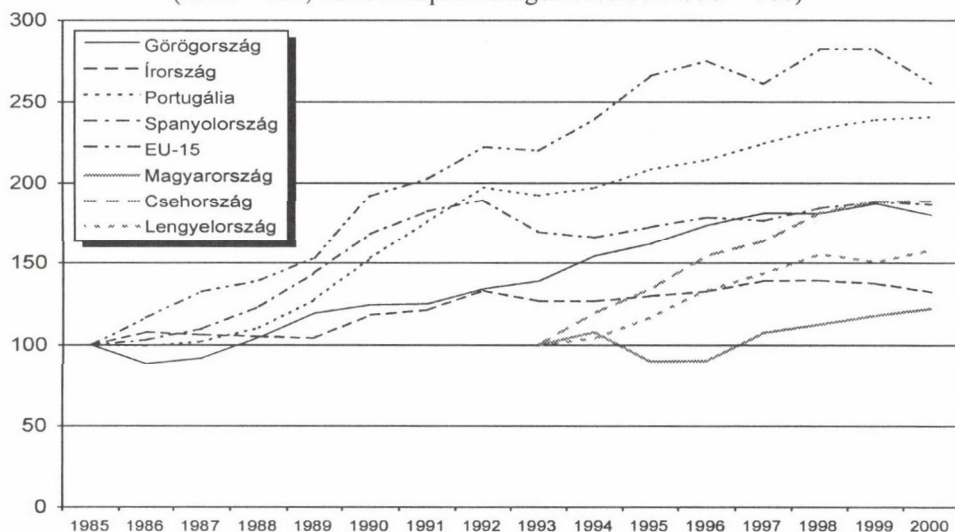
¹⁷ Az ábra a termékegységre jutó bérköltség változását és nem a szintjének alakulását mutatja. Ennek oka az, hogy e mutató szintjére nemzetközileg összehasonlítható, megbízható adatok nem állnak rendelkezésre. Ugyanakkor a felzárkózás dinamikájának elemzéséhez a termékegységre jutó bérköltség változásának vizsgálata is megfelelő.

mástól eltérő mértékű infláció volt. Az összehasonlítás megkönnyítése érdekében a nominális termékegységre jutó bérköltséget vagy a hazai inflációval vagy a nominális valutaárfolyammal szokás elosztani. Mi ez utóbbit tettük (a nominális effektív árfolyamot alkalmazva), s így jutottunk a 7. ábrán látható adatsorokhoz. A 7. ábra sokkal rendezettebb képet mutat, mint elődjei: mint azt feltételeztük, a fejlettebb országokat is tartalmazó (és itt inkább őket reprezentáló) EU-15 csoportban emelkedtek leggyorsabban a termékegységre jutó bérköltségek, míg a szegényebb, hátrányukat behozó kohéziós országok inkább kényszerültek rá a berráfordítások megtakarítására. A kohéziós országok között Írország, a kelet-európaiak között Magyarország „vitte a prímet” a fajlagos bérköltség-takarékosságban.¹⁸ És végül a 8. ábrán közöljük az alkalmazott nominális effektív árfolyamokat is, mert a három ábrának együtt van gazdaságpolitikai üzenete is: azokban az országokban, ahol magas infláció alakul ki és (részben ezzel összefüggésben) hagyják a nominális béreket a munkatermelékenység növekedéséhez képest elszaladni, a nemzetközi versenyképesség megőrzése érdekében korrekcióra van szükség, s erre a klasszikus eszköz az árfolyam-politika. Ha előrehalad az antiinflációs folyamat és egyéb okok miatt (akár a stabilizációs horgony alkalmazása vagy az eurózónához való csatlakozás célkitűzése miatt) kötöttebbé válik az árfolyamrendszer, akkor a bérek szigorú kordában tartása elsőrendű gazdaságpolitikai feladattá válik a nemzetközi versenyképesség megőrzése érdekében (vö.: Lauer, 1999).

7. ábra

A nominális termékegységre jutó bérköltségek nominális effektív árfolyammal korrigált változása

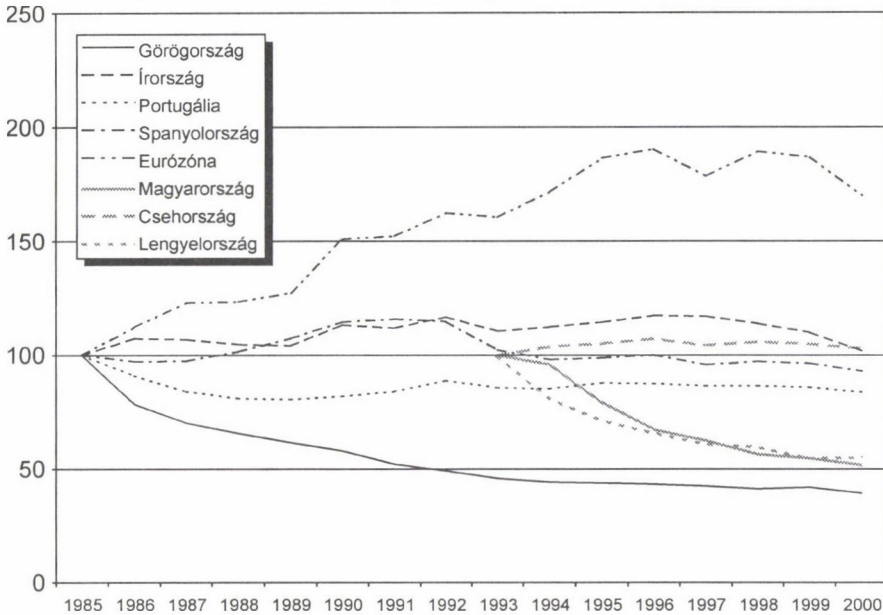
(1985 = 100, kelet-európai országok esetében 1993 = 100)

Forrás: OECD [2000] és saját számítások.

¹⁸ Ez utóbbi azonban ilyen egyértelműen csak a vizsgált, 1995–2000-es időszakra igaz, amelyre széles körben álltak összehasonlítható adatok rendelkezésünkre. Csehországban 1990-ben és 1991-ben, Lengyelországban 1990-ben, Szlovéniában pedig 1991-ben volt jelentős – 15–28 százalékos – csökkenés az *ipari termelés* deflált fajlagos bérköltségeiben. Ha az 1989–1998-as, hosszabb időszakot nézzük, akkor azt találjuk, hogy 1998-ban az ipari deflált fajlagos bérköltségek kumulált értéke az 1989. évinek 137 százalékán állt Csehországban, 98 százalékán Magyarországon, 126 százalékán Lengyelországban és 89 százalékán Szlovéniában (WIIW, 1999., 5. táblázata alapján).

Nominális effektív árfolyamok
(1985 = 100, kelet-európai országok esetében 1993 = 100)

Forrás: OECD [2000] és saját számítások.

**A magyar bérek színvonala,
közelmúltbeli fejlődése, várható növekedése és annak néhány hatása**

A cikknek ebben a részében a hazai bérek és bérköltségek (munkajövedelmek és munkaerőköltségek) összehasonlító elemzésére teszünk kísérletet.¹⁹ A korábbiakban utaltunk a bérek kettős funkciójára, miszerint az egyrészt költség, másrészt jóléti tényező. Az Európai Unióhoz való csatlakozás folyamatában Magyarország számára a bérek konvergenciája a bérköltségek oldaláról úgy fogalmazódik meg, hogy a versenyképes termelés megfelelő színvonalú (nem túl magas) bérköltségre alapozódjon. Másrészt az Európai Unió tagjaként a bérrel az uniós dokumentumokban megfogalmazott, de konkrétan nem definiált „méltányos bérhez való jog”-ot is biztosítani kell; az egységes piac körülményei között a túlságosan alacsony bér a munkaerő-kínálat csökkenése mellett nagy munkaerő-elvándorláshoz is vezethet.

Mennyire elmaradtak a magyar bérek az EU színvonalához képest?

Magyarország és néhány további csatlakozásra váró közép- és kelet-európai ország – Lengyelország, Csehország és Szlovénia – pozícióját a legközelebbi „referenciaország”, Ausztria mutatóihoz képest vizsgálja a WIIW [1999] tanulmánya. Számításai

¹⁹ Vizsgálataink során általában bruttó keresetekkel számolunk, ami az alapbérek mellett tartalmazza a túlóra- és egyéb pótlékokat, 13. és további havi fizetéseket stb. Az adatok pontos definiálására az adott helyen mindig kitérünk.

szerint 1996-ban a magyar átlagos havi bruttó keresetek (a nemzetgazdaság egészében) az osztrák szint töredékét érték el: ECU-ban mért valutaárfolyamon számítva a nemzetgazdaságban átlagosan mindössze az osztrák bérek 11,4 százalékát tették ki, míg vásárlóerő-paritáson számítva az arány már kedvezőbb, 30,8 százalék. Nem változik lényegesen a kép akkor sem, hogyha az összehasonlíthatóság szempontjából egységesebb feldolgozóiparban vizsgáljuk a havi átlagkeresetek arányát; talán csak Szlovénia esetében van számottevő eltérés, ahol a feldolgozóipar esetében az elmaradottság nagyobb-nak tűnik (lásd az 5. táblázatot).

Hasonló arányokat mutatott ki *Gács Endre* [1999] elemzése is. A feldolgozóiparban a *fizikai foglalkozásúak* egy főre jutó évi bruttó átlagkeresete 1996-ban Magyarországon az Európai Unió országai átlagának (dollarban számítva) mindössze 10,5 százalékát érte el; vásárlóerő-paritáson ugyanez 29,3 százalékot mutatott.²⁰ (Ausztria nagyjából az unió átlagát képviseli, így az unió átlagához és Ausztriához viszonyított arányok nem térnek el számottevően.)

Az OECD *Gács E.* [1999] által is használt adatforrása egységes módszerrel gyűjtött, összehasonlítható adatokat közöl az OECD országainak – így az unió 15 országának és három csatlakozásra váró kelet-európai OECD-tagországnak (Csehország, Lengyelország, Magyarország) – bruttó és nettó munkajövedelmeiről és munkaerőköltségeiről. Az alábbiakban a kiadvány tanulmányunk írása idején legfrissebb, az 1996., illetve 1997. évekre vonatkozó köteteit használjuk a munkajövedelmek elmaradottságának elemzéséhez.²¹ Hátránya ugyan a forrásul választott OECD-kiadványnak, hogy az csak a foglalkoztatottak egy részére, a feldolgozóipari fizikai foglalkoztatottakra vonatkozik, előnye viszont, hogy az adatokat összehasonlítható és egységes módon gyűjtötték össze.

5. táblázat

Átlagos havi bruttó keresetek a fejlettebb közép- és kelet-európai országokban (Százalékban, Ausztria=100, alapadatok ECU-ben)

	Átlagos havi bruttó bérek			
	a nemzetgazdaságban (1996-ban)		a feldolgozóiparban (1997-ben)	
	Valutaárfolyamon	Vásárlóerő-paritáson	Valutaárfolyamon	Vásárlóerő-paritáson
Szlovénia	35,5	63,5	27,6	47,3
Csehország	13,3	39,5	12,0	35,0
Lengyelország	12,1	30,6	11,8	28,0
Magyarország	11,4	30,8	11,7	28,7

Forrás: WIIW [1999]. A *nemzetgazdaság egészére* nemzeti statisztikák, WIFO, Wirtschaftskammer Österreich és OECD-adatok alapján WIIW-becslések. A *feldolgozóiparban* a havi bruttó bérek, keresetek nemzeti statisztikák, OECD, EUROSTAT és UNIDO adataira támaszkodó WIIW-becslések.

²⁰ Az OECD [1997b] kiadványának adatai alapján, *Gács Endre* [1999] számításai szerint. Az EU-átlagot *Gács E.* [1999] az összehasonlítható GDP nagyságával súlyozva számítja.

²¹ A kiadványok a teljes munkaidős fizikai foglalkoztatottakra vonatkozóan és egész évre kalkulálva adják meg a kereseteket. A bruttó átlagkereset tartalmazza az alaphét, túlóra- és egyéb bérpótlékokat, a kiegészítő pótlékokat, a 13. és további havi fizetéseket stb.

Fizikai foglalkozásúak évi bruttó átlagkeresete a feldolgozóiparban
(1996-ban, valutaárfolyamon, dollárban számítva)

	Átlagkeresetek (dollárban)	A magyar keresetek az egyes országok keresetszintjéhez képest (%)	Az egyes országok keresete az EU átlagában (%)	
			(súlyozott)	(súlyozatlan)
Dánia	42 975	7,0	150,5	160,0
Németország	38 264	7,9	134,0	142,5
Belgium	34 487	8,7	120,8	128,4
Luxemburg	33 763	8,9	118,2	125,7
Hollandia	33 480	9,0	117,2	124,7
Svédország	30 527	9,9	106,9	113,7
Finnország	29 835	10,1	104,5	111,1
Ausztria	27 865	10,8	97,6	103,8
Nagy-Britannia	24 900	12,1	87,2	92,7
Franciaország	23 654	12,7	82,8	88,1
Olaszország	23 172	13,0	81,1	86,3
Írország	22 639	13,3	79,3	84,3
Spanyolország	17 169	17,5	60,1	63,9
Görögország	11 680	25,8	40,9	43,5
Portugália	8 414	35,8	29,5	31,3
Szórás	9 222			
EU-átlag (súlyozott)	28560	10,5	100,0	
EU-átlag (súlyozatlan)	26855	11,2		100,0
Magyarország	3009	100	10,5	11,2

Forrás: OECD [1997b] alapján saját számítások. A GDP-nagysággal súlyozott átlag *Gács E.* [1999] becslése.
Az adatok a gyerek nélküli, egyedülálló, átlagos keresettel rendelkező dolgozókra vonatkoznak.

Amikor a bérek elmaradottságáról, a „felzárkóztatás” szükségességéről esik szó, rendszerint Magyarország (illetve a csatlakozni kívánó országok) és az Európai Unió *átlaga* közötti eltéréseket hangsúlyozzák. Az unió átlagának számítása nem egyértelmű, lehet azt súlyozottan vagy súlyozatlanul számítani, s kérdés, milyen súlyokat használunk, ha amellet döntenénk.²² A 6. és 7. táblázatban az egyes országok bruttó kereseteit – valutaárfolyamon és vásárlóerő-paritáson is – kiszámítva bemutatunk két változatot is a lehetséges átlag számítására: súlyozott átlagot (GDP szerint súlyozva) és egyszerű

²² Láttuk, *Gács E.* [1999] a GDP nagyságával súlyozva számítja ki az átlagos EU-keresetek nagyságát. Ekkor a nagyobb, erősebb és magasabb bérszínvonalú országok jelentősége felerősödik. Az EU-átlag lehetne a feldolgozóiparban foglalkoztatottak létszáma szerint súlyozott átlag is (ilyenfajta súlyokat használ például az OECD Main Economic Indicators, illetve Indicators of Industrial Activity kiadványa). Ez egybeesik a nagyobb GDP felfelé erősítő hatásával (Németország túlsúlya miatt), így az összehasonlítás konklúziója szempontjából lényegében indifferens a súlyozás módja, ám jelzi, hogy az EU-átlag mennyire nehezen értelmezhető, ambivalens kategória. A továbbiakban EU-átlagként saját számításainkban egyszerű súlyozatlan számtani átlagot veszünk abból a megfontolásból, hogy nem az EU egészének valamiféle gazdasági átlagát, hanem az egyes országok már elért lehetséges színvonalát tekintjük az összehasonlítás alapjának. Az eltérés egyébként nem jelentős, 1-2 százalékkal emeli Magyarország helyét a súlyozott átlagokban mérthez képest.

számtani átlagot. Utóbbi esetben az EU-átlag kicsit alacsonyabb, valamivel közelebb kerülnek a szegényebb országok az átlaghoz, s magasabbra a gazdagabbak (lásd a 6. és 7. táblázat utolsó két oszlopát).

7. táblázat

Fizikai foglalkozásúak évi bruttó átlagkeresete a feldolgozóiparban
(Vásárlóerő-paritáson számítva, 1996-ban)

	Átlagkeresetek (dollárban)	A magyar keresetek az egyes országok keresetszintjéhez képest (%)	Az egyes országok keresete az EU átlagában (%)	
			(súlyozott)	(súlyozatlan)
Dánia	28 993	23,2	126,6	131,2
Belgium	28 541	23,5	124,6	129,2
Németország	28 227	23,8	123,2	127,7
Hollandia	27 434	24,5	119,8	124,2
Luxemburg	26 831	25,0	117,1	121,4
Nagy-Britannia	23 650	28,4	103,2	107,0
Finnország	23 056	29,1	100,6	104,3
Írország	22 016	30,5	96,1	99,6
Olaszország	21 908	30,7	95,6	99,1
Ausztria	21 004	32,0	91,7	95,1
Svédország	20 786	32,3	90,7	94,1
Franciaország	18 451	36,4	80,5	83,5
Spanyolország	17 239	39,0	75,2	78,0
Görögország	12 739	52,7	55,6	57,7
Portugália	10 573	63,5	46,2	47,8
Szórás	5 613			
EU-súlyozott	22 909	29,3	100,0	
EU-átlag	22 097	30,4		100,0
Csehország	10 142	66,2	44,3	45,9
Lengyelország	7 902	85,0	34,5	35,8
Magyarország	6 716	100,0	29,3	30,4

Forrás: OECD [1997b] alapján saját számítások. A GDP-nagysággal súlyozott átlag *Gács E.* [1999] becslése. Az adatok a gyerek nélküli, egyedülálló, átlagos keresettel rendelkező dolgozókra vonatkoznak.

Kevésbé szokás hangsúlyozni, hogy a bérszínvonal-különbség az Európai Unió egyes tagországai között is tekintélyes lehet. A 6. és 7. táblázat adatai azt mutatják, hogy a magyar átlagkeresetek kétségtelenül jelentős mértékben elmaradnak a fejlett unióbeli országokétól, de a tagországok egy részének átlagkeresetei, ha nem is annyira, de szintén tetemes mértékben elmaradnak a tagországok egy más részének átlagkereseteitől. Így például Dánia és Portugália feldolgozóipari átlagkeresetei között a különbség igencsak tekintélyes, valutaárfolyamon utóbbi az előbbinek 20 százalékát sem éri el, és vásárlóerő-paritáson számítva is alig több mint 1/3-a.

Amennyiben a kereseteket az egyes országok árszínvonalát is figyelembe vevő vásárlóerő-paritáson hasonlítjuk össze, nem csupán Magyarország lemaradása tűnik ki-sebbsnek (bár még mindig jelentősnek), azt is látjuk, hogy az EU-tagországok közötti

eltérések is csökkennek. Ezt az összefüggést az árfolyamon és a vásárlóerő-paritáson számított átlagkeresetek szórásának egybevetése is mutatja.

A kelet-európai országok elmaradása és a felzárkózás számukra elérhető szintje tehát nem szükségképpen az EU átlagában vagy az átlagot, illetve az átlag feletti szintet jelentő Ausztria, illetve Németország munkajövedelmeinek színvonalában mérhető. Értelmesebb a fejlettségben közelebb álló, szegényebb unióbeli országok keresetszintjéhez mérni a csatlakozó országokét. Nem véletlen, hogy a felzárkózás időigényét növekedési modellekkel megbecsülő egyik legelső, sokat idézett tanulmány (Fischer és szerzőtársai, 1998a) a szegényebb három déli EU-tagország átlagának elérését igyekezett modellezni. Az Európai Unió keleti kibővítéséről az unió megbízásából készített egyik legújabb átfogó tanulmány (Boeri – Bröcker, 2000) is azt hangsúlyozza, hogy a csatlakozó országok elmaradását és a felzárkózás feladatát realisabb úgy értelmezni, mint a kevésbé fejlett unióbeli országokhoz történő közelítést. A 6. és 7. táblázatokban pont ebből a megfontolásból számítottuk ki a magyarországi évi bruttó keresetek arányát a többi ország keresetszintjéhez képest is (a táblázatok 3. és 4. oszlopa). Egyértel-

8. táblázat

Fizikai foglalkozásúak évi bruttó és nettó átlagkeresete a feldolgozóiparban (Vásárlóerő-paritáson számítva, dollárban, 1996-ban)

	Átlagkeresetek		Az egyes országok keresete az EU átlagában (%)		A magyar keresetek az egyes országok keresetszintjéhez képest (%)	
	Bruttó	Nettó	Bruttó	Nettó	Bruttó	Nettó
Dánia	28 993	16 003	131,2	107,4	23,2	29,5
Belgium	28 541	16 752	129,2	112,4	23,5	28,2
Németország	28 227	16 557	127,7	111,1	23,8	28,5
Hollandia	27 434	16 692	124,2	112,0	24,5	28,3
Luxemburg	26 831	19 892	121,4	133,5	25,0	23,8
Nagy-Britannia	23 650	17 555	107,0	117,8	28,4	26,9
Finnország	23 056	14 397	104,3	96,6	29,1	32,8
Írország	22 016	15 746	99,6	105,6	30,5	30,0
Olaszország	21 908	15 767	99,1	105,8	30,7	30,0
Ausztria	21 004	15 278	95,1	102,5	32,0	30,9
Svédország	20 786	13 772	94,1	92,4	32,3	34,3
Franciaország	18 451	13 315	83,5	89,3	36,4	35,5
Spanyolország	17 239	13 810	78,0	92,7	39,0	34,2
Görögország	12 739	10 472	57,7	70,3	52,7	45,1
Portugália	10 573	8 661	47,8	58,1	63,5	54,6
Szórás	5 613	2 776				
EU-ÁTLAG*	22 097	14 905	100,0	100,0	30,4	31,7
Csehország	10 142	7 862	45,9	52,7	66,2	60,1
Lengyelország	7 902	6 481	35,8	43,5	85,0	72,9
Magyarország	6 716	4 727	30,4	31,7	100,0	100,0

*Az EU-átlag az országok számtani átlaga.

Forrás: OECD [1997b] adatai alapján. Az adatok a gyerek nélküli, egyedülálló, átlagos keresettel rendelkező dolgozókra vonatkoznak.

műen sokkal közelebb állnak a magyar keresetek – érthetően – a portugál és a görög szinthez, és a spanyol szint elérése sem olyan távoli, mint az unió többi országáé. Természetesen speciális szempontok más elemzést is szükségessé tehetnek: a migráció lehetősége miatt például kitüntetett szerepe van a szomszéd országoknak, elsősorban Németországnak, Ausztriának és Olaszországnak.

Megvizsgáltuk végül, milyen különbség adódik, ha a keresetek bruttó vagy nettó²³ nagysága szerint mérjük a bérek arányát (lásd a 8. táblázatot). A magyarországi keresetek bruttó és nettó értéke szerint az EU átlagos keresetszintjéhez képest az elmaradás nagyjából ugyanakkora (vásárlóerő-paritáson számítva a magyar bérszint 30 százalék körül van), míg az egyes országokhoz képest számottevő az eltérés – az adó- és járulékkerhek eltérése miatt.

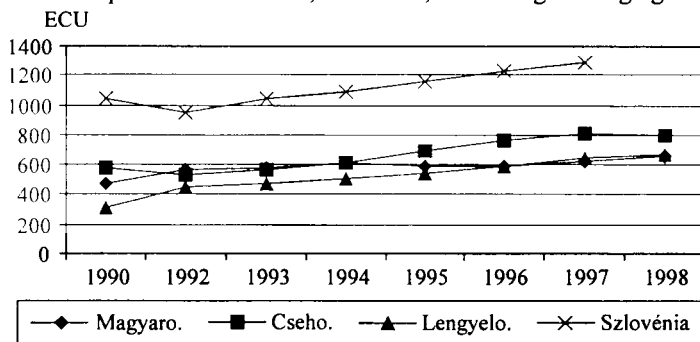
A 7. és 8. táblázatban bemutattuk Magyarország mellett a csatlakozásra váró másik két fejlettebb ország – Csehország és Lengyelország – keresetszintjeit is. Magyarország keresetszínvonalja ezekkel az országokkal összehasonlítva is alacsony volt 1996-ban, a nettó keresetek esetében az elmaradás még szembeszökőbb.

A konvergencia kelet-európai perspektívában és a hazai szektorok körében

Vajon miért olyan alacsonyak a magyar bérek – a többi élvonalhoz tartozó átalakuló országhoz képest is? Mekkora Magyarország elmaradottsága? Az egyes országok gazdasági fejlettségét átfogóan tükrözi az egy főre jutó GDP alakulása. A gazdasági fejlettséget mutató GDP alapján Magyarország elmaradottsága korántsem olyan drámai. Gács E. [1999] OECD-adatokra alapozott számítása szerint a vásárlóerő-paritáson számított egy főre jutó GDP 1996-ban Magyarországon az Európai Unió átlagának 47,4 százalékát érte el. Ugyanez az arány a kevésbé fejlett Görögországhoz vagy Portugáliához képest már 70 százalék felett van, miközben az utóbbi országok egy főre jutó GDP-je az EU átlagának kétharmadát érte el. Az egy főre jutó GDP alapján a magyar fejlettségi szint megfelel a fejlettebb csatlakozásra váró országokénak. Hogyan alakult ehhez képest az egyes átalakuló országokban a keresetek színvonal?

9. ábra

Átlagos havi bruttó keresetek a csatlakozásra váró fejlettebb országokban (Vásárlóerő-paritáson számítva, ECU-ben, a nemzetgazdaság egészére)

Forrás: WIIW-adatbázis, közli WIIW [1999].

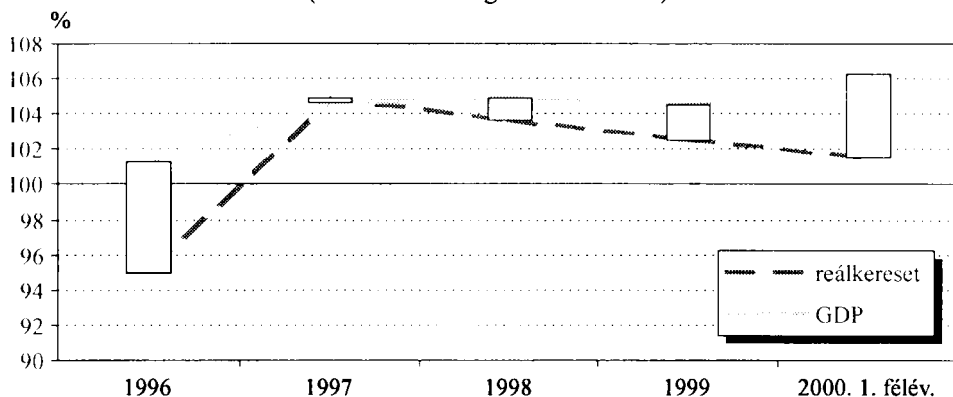
²³ A bruttó keresetek adó- és járulékfizetés után megmaradó nagysága.

A 9. ábra a WIIW adatbázisa alapján hasonlítja össze az átlagos havi bruttó keresetek²⁴ alakulását az 1990–1998 közötti időszakra és a nemzetgazdaság egészére vásárlóerő-paritáson számítva. A csatlakozásra váró országok havi bruttó átlagkereseteit vizsgálva azt látjuk, hogy az egyes országok egymáshoz viszonyított pozíciója ugyan némiképp változik, de az Európai Unió országainak szintjéhez képest – tekintve, hogy minimális a keresetnövekedés – nincs lényeges elmozdulás. A magyarországi havi bruttó keresetek átlagos színvonala az időszak elején egyes években valamelyest meghaladta a lengyel, illetve a cseh szintet, azóta alig van érzékelhető növekedés. Az utóbbi években a magyar keresetek színvonala összesimul a lengyel keresetekével, a szlovén és cseh szinttől azonban rendre elmarad.

A csatlakozásra váró fejlettebb gazdaságokban az egy főre jutó GDP és a keresetek alakulása nem mozgott együtt, többek között azért, mert az átmenet időszakában az egyes országok a keresetek alakulását eltérően érintő gazdaságpolitikát követtek. A visszaesés és a növekedés eltérő ütemben és eltérő sokkokkal ment végbe,²⁵ az eltérő növekedési pályákat eltérő módon követte a bérek alakulása.

10. ábra

A reál GDP és a reálkeresetek növekedése Magyarországon
(Az előző év megfelelő időszaka)

Megjegyzés: A reálkeresetek a nettó jövedelmekből vannak kiszámítva, és a tb-járadékküszöb figyelembevételével vannak korrigálva.

Forrás: KSH.

Ha megnézzük, hogyan alakult ezen országokban az egy főre jutó GDP és a havi átlagos bruttó kereset, mindkettő folyó ECU-árfolyamon számítva (az adatokat itt helyhiány miatt nem közöljük), akkor egyértelműen látszik, hogy a keresetek az egy főre jutó GDP alakulásától elszakadva Csehországban, de különösen Lengyelországban folyamatosan növekedtek. Magyarországon a „Bokros-csomag” hatására 1995–96-ban

²⁴ A nemzeti statisztikákból származó adatok a teljes munkaidős foglalkoztatottak részére kifizetett keresetösszeg egy főre jutó havi átlagát tartalmazzák, s ezek országonként (és évenként) valamelyest eltérő vállalati nagyságokra vonatkoznak. (A WIIW adatforrása nem definiálja pontosan az adatok tartalmát, a magyar statisztikákból azonosítva a bruttó kereset a munkavállalói járadékot, egészségügyi hozzájárulást, nyugdíjjárulékot, valamint személyijövedelem-adó fizetése előtti jövedelmet tartalmazza.)

²⁵ Nem feladatunk a gazdasági átmenet eltérő útjainak értékelése, lásd erről sok más mellett a legfrissebbekből például Kornai [2000] és Kolodko [2000] tanulmányát.

a bérek erőteljesen csökkentek, s azt követően együtt mozognak az egy főre jutó GDP-vel. Végül Szlovéniában szinte teljes szinkron valósult meg a nemzetgazdasági jövedelemmutató és a bérmutató között, bizonyos bérrestrikcióval párosulva. Magyarországon az időszak végének javuló magyar gazdasági mutatói nem érezhetőek (egyelőre) a reálkeresetek alakulásában.²⁶ A reál GDP és a hazai reálkeresetek legutóbbi években tapasztalt változását követi nyomon a 10. ábra. A GDP növekedése ellenére Magyarországon a reálkeresetek növekedési üteme rövid távon egyre kevésbé látszik követni a GDP növekedésének ütemét. Amennyiben ezt a trendet prognosztizálnánk a magyar béreknek az unió béreihez való felzárkózásához, úgy a bérek természetesen igen lassan érnek utol az unióbelieket.

Mi lehet a bérek konvergenciájának remélhető forrása, alapja? A felzárkózás motorja, mint azt már a fentiekben tárgyaltuk, elsősorban a teljes termelékenység, illetve annak jól mérhető formája: a munkatermelékenység növekedése; pontosabban a munkatermelékenységnél a fejlettebb EU-gazdaságoknál gyorsabb növekedése a felzárkózó országokban. A magyar gazdaság az átmenet időszakában sikeresebbnek tűnik a többi fejlett közép- és kelet-európai országnál a munkatermelékenység növelésében. A már idézett WIW [1999] tanulmányban például a feldolgozóipari adatok szerint 1993–1997-ben a vizsgált négy ország közül Magyarország mutatta egyértelműen a legkedvezőbb teljesítményt: ebben az időszakban a termelékenység átlagos növekedési üteme Szlovéniában és Csehországban valamivel meghaladta a 6 százalékot, Lengyelországban megközelítette a 12 százalékot, míg Magyarországon elérte a 14 százalékot.

Az Európai Unió országainak fejlődésével való összehasonlítás azt mutatja, hogy az ipari termelés egészében – és a feldolgozóiparban különösen – a magyar és lengyel fejlődés kiugróan gyorsnak volt tekinthető a termelékenység növekedésének területén. A legfrissebb adatok szerint ez a tendencia folytatódik: míg az unióban az ipari és a feldolgozóipari termelékenység is átlagosan 6–6 százalékkal emelkedett 1999-ben és 2000 első negyedében (az előző év megfelelő időszakához képest), ugyanezen időszakban Magyarországon a növekedés 19 százalék, illetve 21 százalék, Lengyelországban pedig 13 százalék, illetve 12 százalék volt. Csehország termelékenységnövekedése ugyanekkor csak valamelyest haladta meg az unió átlagát (10 százalék, illetve 8 százalék).²⁷

A közelmúlt hazai fejlődéséről számos elemzés mutatta ki, hogy a külföldi működő tőke bevonása, a multinacionális vállalatok jelenléte döntő mértékben járult hozzá a termelékenység példászerűen gyors növekedéséhez. A munkaerőpiac kilencvenes években végbement folyamatait elemző tanulmányok e mellett azt is kimutatják, hogy a külföldi tulajdonú vállalatok a termelékenységben elért eredményeikre alapozva a bérek felzárkóztatásában is élen járnak. Köllő [2000a] elemzése igazolja például, hogy a magyar és a külföldi vállalatok közötti tekintélyes bérkülönbségeknek (1998-ban a külföldi cégeknél kifizetett bérek a hazai átlag másfélszeresét érték el) kiemelkedően legfontosabb forrása a termelékenységek különbsége volt; emellett még az eltérő méret-, szakmai, nemek és életkorok szerinti összetétel befolyásolta a bérszínvonal különbségét.

Ugyanakkor a külföldi és hazai tulajdonú vállalatok bérvizsgálataihoz hasonló különbségek mutathatók ki a hazai magán- és nem magántulajdonú vállalatok között is. A közszféra egy jelentős részében természetesen nehéz a termelékenység változását értelmezni és mérni. Kézdi [1998, 2000] szerint ugyan a közszférában foglalkoztatottak arányának növekedése meghaladta a végbement relatív keresetcsökkenést, ugyanakkor a közszférában foglalkoztatottak keresete nagymértékben csökkent a versenyszféra

²⁶ Itt hangsúlyozzuk azt is, hogy az előzőekben elvégzett összehasonlítás az EU és Magyarország bérszintje között 1996–1997-re vonatkozott.

²⁷ Forrás: Indicators of Industrial Activity. OECD, 2000, No. 2.

hasonló munkavállalóihoz viszonyítva. Figyelemre méltó, hogy a különbségek a magasabb keresetű közszférabeliek esetében növekednek. A közszféra béreinek relatív csökkenése előbb-utóbb hatni fog a munkaerő-kínálatra: a konvertálható foglalkozások esetében (például jogászok, bizonyos tanár szakmák) az elvándorlás, míg más szakmákban (például orvosok) – amennyiben a feltételek nem változnak – hosszabb távon a szakmaválasztás révén valósul majd meg a kínálat alkalmazkodása az alacsony bérekkel (akarva vagy nem akarva) jelzett kereslethez. *Kézdi* elemzése felhívja a figyelmet arra is, hogy a verseny- és a közszféra munkaintenzitásának különbségében egyéni preferencialehetőségek rejlenek, ami a közszférában dolgozók számára „kellemesebb” munkafeltételeket, alacsonyabb intenzitással végzett munkát, ugyanakkor alacsonyabb bérek elérését teszi lehetővé.

Magyarország pozíciója a nettó bérek alapján

A munkabér, mint már többször hangsúlyoztuk, nem csak a versenyképesség szempontjából fontos egyik termelési tényezőnek az ára, azaz munkaerőköltség, hanem a foglalkoztatottak jövedelme is. Ezért a bruttó munkaerőköltség elemzése önmagában nézve félrevezető is lehet.²⁸ A munkaerőköltségek, illetve a bruttó keresetek és a nettó jövedelmek egymáshoz viszonyított aránya országoként nagyon eltérő.

Az adó- és járulékteherket országoként mutatja be a 9. táblázat. Az alacsony magyar munkaerőköltségeket ugyanúgy a legmagasabb csoportba tartozóan magas adó- és járulékköltségek terhelik, mint a legmagasabb jövedelmű országokban (Németországban, Belgiumban, Svédországban stb.). A többi csatlakozni kívánó ország munkaerőköltségében az adó- és járulékteher jóval szerényebbek (mind Csehországban, mind Lengyelországban 10 százalékponttal kisebbek), mint nálunk. Az Európai Unió szegényebb országaiban (különösen Görögországban, Portugáliában) pedig a terhek további közel 10 százalékponttal alacsonyabbak.

9. táblázat

100 egységnyi munkaerőköltségre jutó nettó jövedelem (1997-ben)

A nettó jövedelem feletti adó- és járulékteher szerinti csoportok					
Magas	Közepes		Alacsony		
Belgium	43,40	Finnország	51,06	Spanyolország	61,00
Németország	47,68	Franciaország	51,31	Norvégia	62,68
Magyarország	48,03	Ausztria	54,41	Görögország	64,17
Olaszország	48,52	Dánia	54,85	Luxemburg	64,83
Svédország	49,27	Lengyelország	56,10	Írország	66,08
		Hollandia	56,42	Portugália	66,09
		Csehország	57,10	UK	68,02

Forrás: OECD [1998] alapján saját számítások, vásárlóerő-paritáson összehasonlított keresetszintek.

²⁸ A kérdés gyakran felmerült a kilencvenes évek első felében. *Godfrey* [1994] 1989 és 1992 között vizsgálta a termékegységre jutó magyar munkaerőköltségek alakulását, ami akkor 26 százalékos emelkedést mutatott, és úgy tűnt, komolyan veszélyezteti a magyar áruk versenyképességét. Valójában akkor alakult ki a mai magas adó- és járulékteher-szerkezet, vagyis a magas bérterhek.

A migrációtól való nyugati félelmek egyik oka az a feltételezés, hogy az újonnan csatlakozó tagországokból beáramló olcsó külföldi munkaerő kiszorítja majd a hazai munkaerőt a rendelkezésre álló munkahelyekről (növekvő munkanélküliség), illetve lenyomja a hazai magas munkabéreket.

Elvileg nem zárható ki, hogy a jelentős bérkülönbségek migrációhoz vezetnek. A szokásos feltételezés szerint ugyanis két terület (régió, állam stb.) között a meginduló migrációs folyamatoknak (békeidőben) az aránylag jelentős bérkülönbség az egyik oka, feltéve, hogy a mobilitásnak nincsen érdemi korlátja. (Ez a bérek úgynevezett *húzóhatása*; az irodalom a kivándorlás másik fő tényezőjének a nagyarányú hazai munkanélküliség *tolóhatását* tekinti.)

A migrációs várakozások ellen fontos érv mindenekelőtt az unió történetében eddig tapasztalt tendencia: nagyon mérsékelt volt a vándorlás a tagállamok között, s mérsékelt volt az újonnan csatlakozott szegényebb államokból is a fejlettebb európai tagországokba irányuló migráció (mindenekelőtt Spanyolországból, Portugáliából, illetve Görögországból, korábban a szabad helyváltoztatás lehetővé tételekor a már tag Olaszországból). *Hárs* [1995] tanulmánya igazolja, hogy a mobilitás nem indult meg a korlátok, akadályok eltörlésének ösztönző hatására, azt sokkal inkább az egyes országok gazdasági folyamatai szabályozták. A félelem azonban minden esetben megfogalmazódott.²⁹

Érdemes megemlíteni az unión belüli legújabb tapasztalatokat is. A kutatók a német egyesítés utáni kelet- és nyugatnémet területek béreinek konvergenciáját és a mobilitást vizsgálva, arra a figyelemre méltó eredményre jutottak, hogy az államhatárok lebontása után még Berlinben is jelentős maradt a bérek eltérése – bár a helyi közlekedés a mobilitási költségeket itt a minimálisra szorítja –, másutt pedig a mobilitás meglévő, de enyhe természetes akadályai mellett az emberi tőke színvonala s a rugalmatlan munkaerő-piaci intézmények akadályozták továbbra is a bérkonvergenciát (vö.: *Boeri és Bröcker*, 2000, *Hunt* 2000). Más vizsgálatok is a migráció negatív hatásától való félelmek alaptalanságát igazolják: az osztrák és német munkaerőpiac egyes szegmenseiben, ahol a kilencvenes években nagyobb arányban jelentek meg külföldiek, a bérekre, illetve munkanélküliségre gyakorolt hatásuk nem volt kimutatható. A munkanélküliség kockázata és a külföldiek részaránya között nincsen lényeges összefüggés. A külföldiekkel szembeni *beállítottság* ugyanakkor kapcsolatban van a munkaerő-piaci státusszal: míg a *hazai munkanélküliek úgy vélik*, hogy a külföldiek foglalkoztatásának kedvezőtlen foglalkoztatottsági következménye van, ezzel szemben a foglalkoztatottak körében ilyen értékelés kevésbé tapasztalható. A kutatások arra is rámutatnak, hogy a migránsok inkább prosperáló ágazatokba áramlanak. Általában nem volt jellemző az elbocsátás és a bérek visszafogása azokban az ágazatokban, ahol növekedett a külföldiek aránya. A kérdés inkább az, mi történt volna a bérekkel és a foglalkoztatással, ha nem növekedett volna ezekben az ágazatokban a külföldiek aránya. Jó összefoglalót ad ezekről a vizsgálatokról például *Boeri és Bröcker* [2000], valamint *Winter-Ebmer és Zweimüller* [1996].

Az unióbeli mérsékelt migráció mellett a hazai tapasztalatok is az intenzív vándorlás valószínűsége ellen szólnak. A regionális mobilitást egy sor külső tényező akadályozza: a lakáshiány, az igen magas mobilitási költségek, az új lakhelyen várható jövedelem bizonytalan kilátásai. Magyarország kis mérete természetesen elvileg azt is lehetővé tenné, hogy a területi aránytalanságokat napi, esetleg heti *ingázással* lehessen kiegyenlíteni. A nem megfelelő közlekedési infrastruktúra, az utazás magas és a mun-

²⁹ A migrációval kapcsolatos kohéziós országai tapasztalatokról lásd a *Gács* és szerzőtársai [2001] függelékében található országtanulmányokat.

kanélküliek számára esetenként megfizethetetlen költségei azonban az ingázás elé komoly korlátokat állítanak (Köllő, 1997). 1999-ben és 2000-ben a közép- és nyugat-magyarországi régiókban esetenként már a termelés korlátját jelenti bizonyos (szak)munkaerő hiánya, mégsem jár sikerrel a kedvezőtlenebb munkaerő-piaci és bérhelyzetű északkeleti régiókból való átcsábítás. Az ismétlődően felröppenő hírek szerint mind az ingáztatás, mind az átköltöztetés sikertelennek bizonyult.³⁰

A belső mobilitás tehát szerény; a mobilitást a legkönnyebben konvertálható szakmák esetében az országon belül megyénként különösen tekintélyes keresetkülönbségek sem ösztönzik. Az adatok azt mutatják (OMKMK 1997-es bértarifa-felvétel), hogy mintegy 70 százalék körüli az eltérés az ország legmagasabb és legalacsonyabb jövedelmet kínáló megyéjében a fizikai munkakörök majdnem mindegyikének besorolási kategóriánkénti keresete között, de ennek hatására sem indul el jelentős munkaerő-vándorlás.

Mivel magyarázható a mobilitás hiánya? A keresetkülönbségekben megjelennek bizonyos regionális különbségek, ám régióként az ott működő vállalatok, ágazatok, vállaltípusok is egyben eltérő hatékonyságúak; emellett a munkaerő minősége, intenzívebb (hatékonyabb) munkára foghatósága, sikeres konvertálhatósága is eltérő. Kutatások azt a megfontolandó eredményt igazolták Magyarországon (is), hogy a kilencvenes évek derekára nem mutatható ki jelentősebb különbség az *azonos intenzitású és termelékenységű munkát* végző különböző ágazatokban dolgozók keresete között. A regionális különbségek is csökkentek abban az értelemben, hogy azonos (minőségű, hatékonyságú) munkaerő regionális különbségektől eltekintve nagyjából azonos kilátásokkal rendelkezne, amennyiben régióként nem különbözne a munkaerő kereslete (Köllő, 2000b). A vándorlásnak tehát – sem belföldön, sem külföldön – nem az átlagos keresetkülönbség a mozgatója, hanem az adott képzettséggel és adott intenzitással elérhető kereset.

Végül jóléti szempontból is fontos eloszlatni azt a közkeletű feltételezést, hogy a migrációt a bérkülönbségek ösztönzik. A hazai és a külföldi keresetszint különbsége ugyanis nem elegendő ösztönzője a migrációnak, azt a keresetek mint jövedelmek *jóléti* szempontú összevetése teheti relevánssá a migrálni készülő számára. Az összehasonlításhoz tehát a munkából származó jövedelem által *elérhető életszínvonalat* kell alapul venni (eltekintve itt a nem bérjellegű jövedelmektől és a nem mérhető bérjellegű jövedelmektől, noha ezek figyelembe nem vétele komoly torzítást okozhat). Ebből a szempontból fontos a bérek vásárlóerő-paritáson vett egybevetése, melyet tanulmányunkban többször is megtettünk. *Ferenczi [2000b]* hívja fel a figyelmet arra, hogy az árak összehasonlításával kapcsolatos problémáktól mentes *naturális mutatók* szerint Magyarország a bérek által jelzettnél jóval közelebb áll Ausztriához: az ezer alkalmazottra jutó televíziók vagy telefonvonalak számában csak 12 százalék, illetve 28 százalék Magyarország elmaradása, s a kábeltelevíziót használók számában le is körözte Ausztriát (1997-ben).

A bérkonvergencia scenáriói

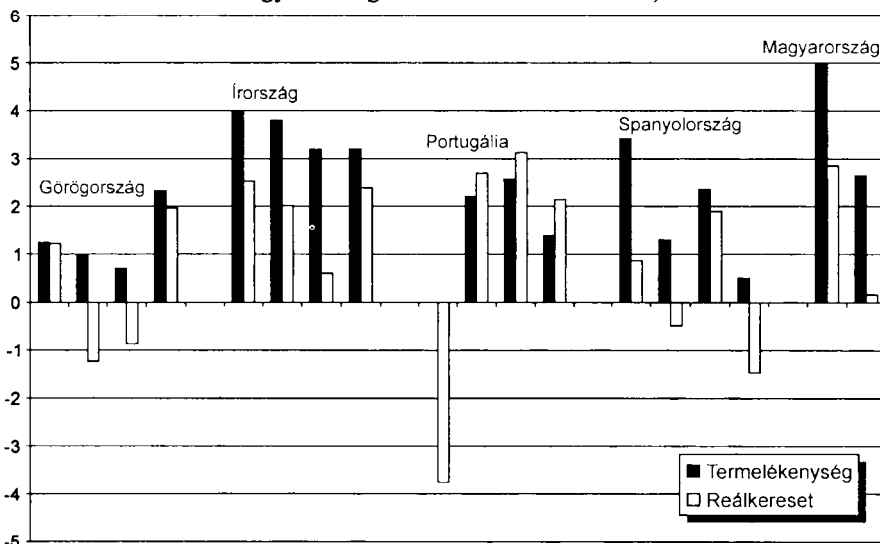
Az alábbiakban a magyarországi bérek jövőbeli alakulásának előrejelzésére teszünk kísérletet. Ehhez visszakanyarodunk cikkünk egy előző fejezetéhez, ahol rámutattunk a termelékenység növekedésének fontosságára és arra, hogy a munkatermelékenység növekedése gyakran mérce, még ha nem is kizárólagosan használják a bérek alakításánál. *A 11. ábra* azt mutatja, hogy a kohéziós országokban és Magyarországon hogyan viszonyultak egymáshoz a nemzetgazdasági szintű termelékenység és a reálkeresetek növekedése. Az adatok szerint Portugália három ötéves időszakát leszámítva (amikor

³⁰ Lásd: *Farkas József György*: Munkaerő-csábítás lakással. *Népszabadság*, 2000. okt. 10. 18. o.

többnyire enyhe többlet mutatkozott a bérnövekedés javára³¹) a szabály az volt, hogy a reálkeresetek emelkedése rendre elmaradt a munkatermelékenység növekedése mögött (az összefüggés voltaképp azt jelzi, hogy a kohéziós országokban a termékegységre jutó bérköltségek reálindexe általában csökkenést mutatott). Ez nem volt ennyire szabályszerű az egész unió átlagában, ahol egyenlő számban fordultak elő bértöbbletes és bértakarékos időszakok, és 20 év alatt így egyfajta kiegyenlítődés valósult meg (az ezzel kapcsolatos adatokat itt nem közöljük). Ha figyelembe vesszük, hogy a kohéziós országokban a vizsgált 20 évben még jelentős szerepet játszottak a munkaintenzív, tehát keresletüket illetően nagy bérköltség-rugalmasságú ágazatok, valamint azt a jelenséget, hogy az egész unióban az elmúlt két és fél évtizedben a bérek aránya csökkent a GDP-ben (lásd: Gros és Hefeker, 1999), akkor talán nem meglepő ez a jelenség. A kohéziós országok az elmúlt évtizedekben hosszabb időn át jelentős munkanélküliséggel küzdöttek,³² és ez azt jelentette, hogy a bértárgyalások során a munkavállalók képviselői nem tarthatták csupán a termelékenység növekedését szem előtt. Görögországban és Portugáliában a korai baloldali populista kalandok után kiépültek a központi béralku intézményei (ez az intézményi fejlemény Írországra is igaz), amely intézmények tervszerűn igyekeztek szolid bérpolitikát folytatni. Figyelemre méltó, hogy a visszafogott bérpolitika Írországra és Spanyolországra is jellemző, ahol pedig a tipikusan alacsony bérral dolgozó iparágak aránya a közelmúltban visszaszorult.

11. ábra

**A termelékenység és a reálkereset átlagos éves növekedése
ötéves időszakokban, százalékban
(1982–1985, 1986–1990, 1991–1995, 1996–2000,
Magyarország első időszak: 1994–1995)**

Forrás: OECD [1997, 2000] és saját számítások.

³¹ Ezek a többletek valójában az első időszakban „felhalmozott” tetemes tartalékokra építhettek. Portugália egyébként a gyarmatokról a 70-es évek közepétől beözönlött hatalmas munkaerőtöbblet miatt nehezen tekinthető tipikus felzárkózó országnak. Ezzel kapcsolatban lásd: Gács és szerzőtársai [2001] B függelékét.

³² S közöttük Spanyolország a munkanélküliség terén jó ideje „utcahosszal vezet” az EU tagállamai között.

Amikor a magyar bérfelzárkózást próbáljuk előrejelezni, úgy gondoljuk, indokolt a makroszintű munkatermelékenység növekedéséből kiindulni, még ha az sokkal kevésbé könnyen értelmezhető is, mint mondjuk a feldolgozóipari munkatermelékenység javulása.³³ A 10. táblázat néhány kiinduló adatot tartalmaz az előrejelzésünkhöz.³⁴ Az adatok egyrészt azt mutatják, hogy az elmúlt években a bruttó hazai termék növekedésének döntő része származott a termelékenység növekedéséből, és a reálbérek – akár azok bruttó, akár nettó változatát vesszük – kevésbé nőttek a termelékenységnél; valójában a 1995–1996-os évek miatt az időszak egészében csökkentek vagy stagnáltak.

10. táblázat

Néhány makrogazdasági változó alakulása Magyarországon
(Éves növekedési ütem, százalékban)

	1995	1996	1997	1998	1999	1995-1999
						Átlag
GDP	1,5	1,3	4,6	4,9	4,5	3,3
Foglalkoztatottak száma	-1,9	-0,5	0,3	1,5	3,1	0,5
Egy foglalkoztatottra jutó reál GDP	3,5	1,8	4,3	3,3	1,4	2,8
Nettó reálkereset	-12,2	-5	4,9	3,6	2,5	-1,5
Bruttó reálkereset	-8,9	-2,6	3,4	3,5	5,5	0,0

Forrás: OECD [2000], MNB [2000].

A továbbiakban folytatjuk azt a számítást, amelyet a Gács- [1999, 2000] tanulmányokban elkezdünk, s melynek néhány eredményét a 4. táblázatban közöltük. Feltesz-
szük, hogy a GDP az ott megadott ütem szerint fog nőni 2005-ig és 2010-ig. Azt köve-
tően a csatlakozási scenárióban a GDP 2020-ig is a 2005 és 2010 között kialakult
ütemben fejlődik, míg a csatlakozás nélküli scenárióban a növekedési ütem fokoza-
tan visszaesik, és 2010 és 2020 között 3,6 százalékos átlagos növekedést mutat.

Elfogadjuk az említett tanulmányokban tett feltételezést is, hogy a foglalkoztatottak
száma az ezredforduló körüli viszonylag gyors növekedés után hosszabb távon legfel-
jebb évente 0,5–1 százalékkal fog bővülni.³⁵ Ez a két támpont már „kijelöli” a termelé-
kenység növekedési pályáját. Hasonló számításokat végzünk az EU-15 csoportra is: a
GDP évi átlagos 2 százalékos növekedéséből kiindulva, a foglalkoztatottság növekedé-
sét megbecsülve (2001 és 2020 között évi átlagban mintegy 0,6 százalék) megkapjuk a
munkatermelékenység várható növekedését.

Ezután már arra a kérdésre összpontosíthatunk, hogy vajon a következő évtizedek-
ben a piac és a béralkuk folyamata (beleértve a kormányok tevékenységét) mennyi
bőrnövekedést juttat majd a foglalkoztatottaknak a termelékenység növekedéséből.
Anélkül, hogy fetisizálnánk a 11. ábra eredményeit, azok alapján feltesszük, hogy Ma-
gyarország (és bármely csatlakozni kívánó kelet-európai ország) számára *expanzív*

³³ Ugyanakkor, a feldolgozóipar kizárólagos vizsgálata ugyancsak joggal bírálható, hiszen ez a szektor a fejlett országokban az összes gazdasági teljesítménynek csak mintegy 20 százalékát adja, s maga is igen heterogén. Vö.: Lindar és Scheremet [1998].

³⁴ Tisztában vagyunk azzal, hogy még ezek az alapadatok is könnyen vitathatók, hiszen ahány forrás, annyi eltérő érték, de valahonnan mindenképpen el kell indulni.

³⁵ Ez a feltevés a hazai demográfiai trendeket tekintve túlságosan optimistának mondható. Ezek mellett azonban figyelembe veszi, hogy a munkaerőpiacról az elmúlt évtizedben kiszorult dolgozók egy része oda esetleg vissza fog térni, valamint a viszonylag korai EU-csatlakozással kapcsolatosan is jelentős, a munkaerőpiacot is érintő bevándorlásra kerülhet sor.

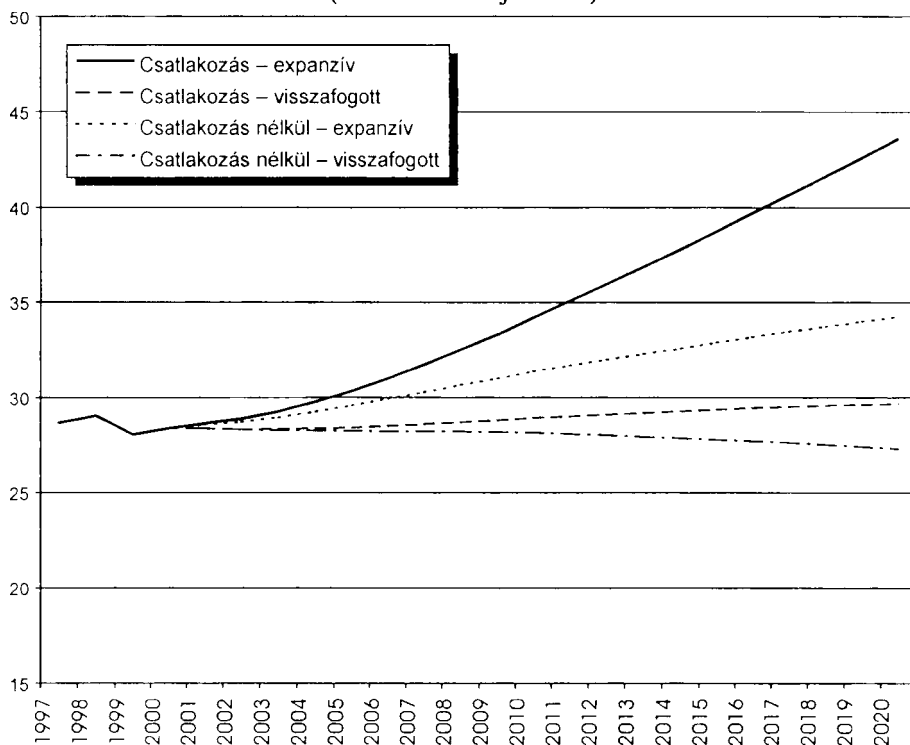
bérlpolitikát az jelentene, ha a reálbérek növekedése elérné a termelékenység növekedésének 90 százalékát, míg *visszafogott bérlpolitikáról* akkor beszélhetnénk, ha a reálbérek növekedése a termelékenység növekedésének 40 százalékát tenné ki.

Ezen a területen az EU-csatlakozási és csatlakozás nélküli pályák között annyi megkülönböztetést teszünk, hogy a csatlakozás elmaradása esetén az expanzív bérlpolitikát 80 százalékos termelékenység/bér aránnyal (tehát nem 90 százalékkal) jelöljük ki. Ennek oka, hogy úgy gondoljuk, a csatlakozás elmaradása nemcsak mennyiségi (növekedési ütemben mérhető) veszteségekhez vezet, hanem a gazdaság struktúrája, „mélysége” is más módon fog fejlődni. Témánk szempontjából itt az a fontos, hogy a képzettebb, jobban kereső munkaerőt alkalmazó iparágak jóval lassabb ütemben fognak teret nyerni a kevésbé képzett és kevésbé jól fizetett alkalmazottakkal dolgozó iparágakkal szemben, többek között azért, mert az előzőek komoly beruházást és a multinacionális cégek hálózati rendszerébe való szerves kapcsolódást kívánnak meg, ami a csatlakozás elmaradása esetén kevésbé lehetséges.

Az unió átlagára nem vázolunk fel bérkialakítási alternatívákat: az EU-15 csoportra – ugyancsak a múltbéli adatok tendenciáját továbbvetítve – feltesszük, hogy ott a termelékenység növekedés 100 százalékának megfelelő reálbéremelés valósul meg.

12. ábra

A magyar bérek konvergenciapályái alternatív csatlakozási és beralakítási feltételezések mellett
(EU-15 bérszintje = 100)

Forrás: saját számítások.

Számításainkat 1997-es vásárlóerő-paritásos, USD-ben kifejezett, bruttó béradatokból indítottuk (forrása: OECD, 1998). Az egyéb változók 1997 és 2000 közötti tény, és előrejelzett értékeit az OECD [2000] alapján vettük figyelembe, majd előrejelzést, illetve számításokat készítettünk 2020-ig. Az eredményeket a 12. ábra foglalja össze.

A különböző bérnövekedési pályák azt mutatják, hogy 2005-ös EU-csatlakozás esetén és expanzív bérnövekedést feltételezve 2020-ig Magyarország 15 százalékpontot tudna behozni az EU átlagához képest fennálló bérelmaradásból. Az eredményekből jól látható, hogy a számítások nagyon érzékenyek a bérkialakítás expanzív és visszafogott jellegét meghatározó paraméterekre. Az ábrán megfigyelhető, hogy még EU-csatlakozás (tehát gyorsabb növekedési pálya) esetén is elképzelhető olyan viszony a termelékenység és a bérek növekedése között, hogy két évtized alatt a magyar gazdaság unióhoz képesti bérelmaradása a gyors GDP-növekedés ellenére sem csökken.

A fenti szimuláció bemutatásával semmi esetre sem szeretnénk olyan benyomást kelteni, hogy a munkatermelékenység és a bérek emelkedése közötti koefficiens közvetlen gazdaságpolitikai változó lenne. Annak értéke igen sok, a reálgazdaság szerkezetében gyökerező körülménytől függ, akárcsak a foglalkoztatás struktúrájától, a munkaerőpiac intézményeitől, a vállalatok nemzetközi beágyazódásától és tulajdoni viszonyaitól, az árfolyamrendszertől stb. A kohéziós országok elmúlt évtizedes tapasztalatai is azt mutatják, hogy milyen nehéz megtalálni a kompromisszumot, ahol a bérek alakulása és általában a munkaerőpiac működése kielégíti a bérekkel szemben támasztott két követelményt, hogy a bérköltség szintje ne akadályozza az országban működő vállalatok nemzetközi versenyképességét, ugyanakkor a foglalkoztatottak méltányos módon részesüljenek az általuk is létrehozott új értékből (lásd: Gács és szerzőtársai, 2001, Függelék).

A kompromisszum megtalálásának kudarcát mutatja még egy, az unióhoz csatlakozott gazdaságilag elmaradott ország példája. Létezik ugyanis még egy a közelmúltban az EU-hoz csatlakozott gazdaság, az uniótól kiemelkedő támogatásban részesülő kohéziós ország, amelyről nem szokás külön országtanulmányokat írni. Pedig – noha egyedi sajátosságait nem szabad szem előtt tévesztetni, mégis sok tekintetben, például a bérfelzárkózás területén – igen sok tanulsággal szolgál a leendő kelet-európai EU-tagországok számára. Ez az ország a volt NDK, más kifejezéssel a *Neue Bundesländer*. Nem volt még gazdaság, amely ennyire előkészítés nélkül, egyik napról a másikra lett az unió tagja, amely ilyen gyorsan kellett, hogy átvegye az *acquis*-t, amely ilyen mértékű külső transzferekben (köztük uniós támogatásban) részesült, s ami a legfontosabb, amely ilyen gyorsasággal zárkóztatta fel a bérszínvonalát az uniós átlaghoz.

A német egyesítést követően 1990 és 1995 között a keletnémet bérek nyugatnémet márkában mérve több mint 100 százalékkal emelkedtek, annak ellenére, hogy a munka termelékenysége bár javult, továbbra is alacsony szinten volt, a munkanélküliség pedig (többek között a magas bérek miatt) robbanásszerűen megnőtt (lásd: Franz és Steiner, 1999, valamint Burda, 2000).

Az expressz gyorsasággal végrehajtott bérkonvergencia kifejezetten politikai indíttatású volt, de a nyomás nem is csak, mint közismert, a magas politika felől jött, hanem a nyugatnémet szakszervezetek így próbálták megvédeni saját territóriumukat az olcsó keleti munkaerőtől. A nyugati oldalról érkező tetemes transzferek szintén szakszervezeti támogatással jöttek, mégpedig azért, hogy a magas bérek mellett a keletnémet vállalatok a gazdálkodást fenntarthatassák. A 90-es évek első felére betervezett 100 százalékos bérkonvergencia azonban nem valósult meg, és amint a nyugati segélyeket visszafogták, egyre több vállalat igyekezett kibújni az iparági szintű kollektív megállapodások alól, mert a fennálló termelékenység mellett nem tudták fizetni a nyugati vezetésű szakszervezetek által kialakított béreket.

Mintegy másfél-két éve váratlanul, de nem minden előzmény nélkül bukkant fel a bérkonvergencia fogalma az uniós csatlakozással kapcsolatos viták témáinak sorában. Mivel a fogalommal kapcsolatos hiedelmek, külföldön éppúgy, mint belföldön befolyást gyakorolhatnak a csatlakozási tárgyalásokra, a közhangulatra és a ratifikálás kiemelésére, érdemesnek tűnt megvizsgálni a bérkonvergencia elméleti háttérét, nemzetközi empirikus tapasztalatait és a magyar kilátásokat.

A tanulmányban négy kérdésre kerestük a választ. Az *első kérdéssel* (vagyis azzal, hogy értelmes, illetve értelmezhető fogalom-e a bérkonvergencia) kapcsolatos vizsgálatok azt mutatták, hogy a közgazdasági elmélet lényegében nem ismeri a bérkonvergencia (vagyis a bérek regionális integrációk létesítése előtt vagy annak következtében felmerülő felzárkózásának) fogalmát és nem is foglalja közibe vele. A bérek kiegyenlítődése megjelenik a tényezőárak kiegyenlítődésének nevezetes tételében, amely a külkereskedelmi elmélet egyik alapvetése. Ez a tétel azonban csak igen szigorú feltételek mellett érvényesül, és nincs külön változata regionális integrációkra. Lehetséges a bérkonvergenciát a növekedésemélet keretében értelmezni (a reálkonvergencia megvalósulásához kapcsolódó jelenségként), de ennek elméleti kidolgozása még nem történt meg.

Az elméleti alapvetés hiánya lehet az egyik oka annak is, hogy a bérek uniós belüli felzárkózásáról nagyon kevés nemzetközi vizsgálat létezik. Az a két elemzés, amelyet tanulmányunkban ismertettünk, arról tanúskodik, hogy ha nem is törvényszerűen, de – elsősorban vásárlóerő-paritások adatokat tekintve – némi konvergencia megvalósult a ma gazdagabbnak számító uniós tagországok bérszínvonala között. A másik ok, ami miatt kevés elemzés született, minden bizonnyal az, hogy semelyik korábbi kibővítés esetében, a csatlakozás előtti politikai viták során nem vették elő a bérek felzárkózásának követelményét. Erről az is beszédesen tanúskodik, hogy a szegényebb tagországok bérei csatlakozásuk idején, de többük esetén a mai időpontban is olyan viszonylag alacsony szinten állt és áll, amelyet ma a kelet- és közép-európai országok esetében a csatlakozást kizáró alacsony szintként szoktak megjelölni.

A *második kérdésre* (Megvalósult-e a bérkonvergencia?) elemzéseink alapján nem kaptunk egyértelmű választ. Akár az egy főre jutó GDP-t tekintjük a kohéziós országok körében több évtized távlatában, akár a különböző bérmutatókat, egyes országok a konvergencia útját, míg mások nem egyértelmű pályát követtek. A mind a négy kohéziós országra kiterjedő ökonometria panelbecslés igazolta, hogy a bérkonvergenciát a reálkonvergencia (a gazdasági fejlettségi szintek kiegyenlítődésének) részeként lehet értelmezni, különösen az EU-csatlakozás után. A csatlakozást követően az egy főre jutó GDP és a bérmutatók növekedése egy stabil, az egész EU-ra jellemző elaszticitás szerint kapcsolódnak egymáshoz.

A *harmadik kérdésre* (Milyen a magyar bérek helyzete?) sokoldalú elemzés segítségével igyekeztünk válaszolni. Megmutattuk, hogy az EU-átlagtól való távolság vásárlóerő-paritáson számolva rendre jóval kisebb, mint a valutaárfolyamon számolt mutatók különbsége, és hogy a nettó bérek esetében a magyar bérek még kelet-európai viszonylatban is elmaradtak. A gazdasági növekedéshez képest is lassan emelkedő magyar bérekhez az elmúlt években a munkatermelékenység igen gyors növekedése társult, amelyek így együtt biztosították a magyar termékek erős költség-versenyképességét.

A *negyedik kérdésre* (Melyek a bérek felzárkózásának lehetséges pályái?) a bérek igazodásának négy változatát dolgoztuk ki olyan aggregátsági szinten, mint amilyen a tanulmány megelőző elemzései mozogtak. Az eredmények azt mutatják, hogy a következő húsz évben EU-csatlakozás, viszonylag gyors gazdasági növekedés és expan-

zív, a termelékenység növekedésével szorosan lépést tartó bérpolitika mellett is a magyar gazdaság csak mintegy 15 százalékpontot tud behozni az EU-átlagtól való mai 70 százalékos lemaradásából. Az alternatív pályák azt mutatják, hogy még EU-csatlakozás és gyors növekedés mellett is lehetséges olyan, a kohéziós országok fejlődése során időszakonként tapasztalt visszafogott beralakulás, hogy a magyar gazdaság az EU-átlagtól való bérhátrányából két évtized alatt szinte semmit sem hoz be.

A kohéziós országok tapasztalatai arra figyelmeztetnek, hogy a gazdasági fejlődés és a bérek alakulásának összefüggései igen összetettek és sokszínűek. További, az itteninél mélyebb – a műszaki fejlődés sajátosságaira, a termelés ágazati összetételére, a reálárfolyam alakulására is kiterjedő – vizsgálatokra van ahhoz szükség, hogy a magyar gazdaság növekedési pályájának és a bérek felzárkózásának összefüggéseit megérthessük.

Visszakanyarodva a bérkonvergenciával kapcsolatosan a közelmúltban hangoztatott politikai követelményekhez, röviden a következő mondható. A követelések elméleti alapja vitatható, korábbi EU-bővítések során azokat nem érvényesítették. Különösen a keletnémet példa (de a görög és a portugál fejlődés bizonyos szakaszai is) arra figyelmeztetnek, hogy legyenek akár szavazatmaximalizálásban érdekelt politikusok vagy az érdekcsoportjukért mindent megtevő szakszervezeti vezetők – az unió nyugati vagy keleti oldalán –, akik a csatlakozni kívánó országok béreinek gyorsított felzárkózáért állnak ki, követeléseik megvalósítása kockázatos. A nem szervesen, nem a gazdaság struktúrájából és ténylegesen működő intézményi kereteiből következő bérkonvergenciának nagy lehet az ára, s a bérelőny korrekciós mechanizmusokon keresztül hamar fel is morzsolódhat.

Hivatkozások

- Barro, R. – Sala-I-Martin, X. [1995]: *Economic Growth*. New York, McGraw-Hill, Inc.
- Baumol, W. [1986]: Productivity Growth, Convergence and Welfare. *American Economic Review*, 76. (December), 1072–1085.
- Boeri, Tito – Bröcker, Herbert [2000]: The Impact of Eastern Enlargement on Employment and Labour Markets in the EU Member States. Final report. European Integration Consortium, DIW, CEPR, FIEF, IAS, IGIER, Berlin–Milano.
- Bradley, J. – Modesto, L. – Sosvilla-Rivero, S. [1995]: HERMIN: A macroeconomic framework for the EU periphery. *Economic Modelling*, July.
- Burda, M. C. [2000]: East-West German Wage Convergence after Unification: Migration or Institutions? (Mimeo) Humboldt Universitaet zu Berlin.
- European Economy [1999]: Broad Economic Policy Guidelines. *European Economy*, Main edition, No. 68.
- Fazekas Károly (szerk.) [2000]: Munkaerő-piaci tükrő 2000. MTA Közgazdaságtudományi Kutató-központ, Budapest.
- Ferenczi Barnabás [2000a]: Felzárkóznak-e a bérek is Európához? In: Fazekas [2000].
- Ferenczi Barnabás [2000b]: A bérek összehasonlításának buktatói. Kézirat.
- Fischer, S. – Sahay, R. – Végh, C. A. [1997]: From Transition to Market: Evidence and Growth Prospects. In: S. Zecchini (ed.) [1997]: *Lessons from the Economic Transition: Central and Eastern Europe in the 1990s*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Fischer, S. – Sahay, R. – Végh, C. A. [1998a]: From Transition to Market: Evidence and Growth Prospects. IMF Working Paper, WP/98/52.
- Fischer, S. – Sahay, R. – Végh, C. A. [1998b]: How Far is Eastern Europe from Brussels? IMF Working Paper, WP/98/53.
- Franz, W. – Steiner, V. [1999]: Wages in the East German Transition Process – Facts and Explanations. Centre for European Economic Research (ZEW), Mannheim, Discussion Papers.
- Gács Endre [1999]: Kísérlet a bérszínvonal összehasonlítására. *Statisztikai Szemle*, szeptember, 722–731. o.
- Gács János (Szerk.) [1999]: Macroeconomic Developments in the Candidate Countries with Respect to the Accession Process. A 2. sz. részprojekt összefoglaló tanulmánya az EU által finanszírozott PREPARITY projektben. Bécs és Laxenburg, WIFO és IIASA.

- Gács, János [2000]: Alternative Scenarios for Hungary's Accession and Macroeconomic Development. KOPINT-DATORG Discussion Papers, No. 60. KOPINT-DATORG Economic Research, Marketing and Computing Co. Ltd. Budapest, April.
- Gács János – Hárs Ágnes – Hüttl Antónia [2001]: A bérkonvergencia EU-csatlakozás előtt és után: gazdasági összefüggések, tapasztalatok és lehetséges fejlődési pályák. KOPINT-DATORG Rt. Műhelytanulmány, 24. május. A Függelék szerzői: Berényi Judit – Pásztori Veronika – Somogyi Dorottya.
- Godfrey, M. [1994]: Valóban olyan magasak a magyarországi munkaerőköltségek? Kézirat, ILO Japán program, 9. sz. tanulmány, január.
- Gros, D. – Hefeker, C. [1999]: Labour Costs and Wage Policy Wihin EMU. European Parliament, Directorate General for Research Working Paper, Economic Affairs Series, ECON, 111 EN.
- Hárs, Ágnes [1975]: The Limits of Free Movement of Labour. Hungary and the European Union. ILO Japan Project on Employment Policies for Transition in Hungary, Working Paper, No. 23. Budapest.
- Hunt, J [2000]: Why Do People Still Live in Eastern Germany? DIW Discussion Paper, 123. March, Berlin.
- Kenen, P. [1989]: *The International Economy*. Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall Inc.
- Kézdi Gábor [1998]: Foglalkoztatás és keresetek a közszférában. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk). Társadalmi riport 1998. TÁRKI, 143–172. o.
- Kézdi Gábor [2000]: Versenyszféra és költségvetés. In: Fazekas K. (szerk). [2000], 106–112. o.
- Kolodko, Gr. [2000]: A poszt szocialista átalakulás tíz éve – a gazdaságpolitikai reformokkal kapcsolatos tanulságok. *Közgazdasági Szemle*, március, 197–214. o.
- Kornai János [2000]: Tíz évvel a Rőpirat angol kiadásának megjelenése után. *Közgazdasági Szemle*, szeptember, 647–661. o.
- Köllő János [1997]: A napi ingázás feltételei és a helyi munkanélküliség Magyarországon. *Esély*, 2. sz.
- Köllő János [2000a]: A gazdasági szektorok béralakulása. In: Fazekas K. (szerk.) [2000].
- Köllő János [2000b]: Regionális keresetek és bérköltség-különbségek. In: Fazekas K. (szerk.) [2000].
- Lauer, Ch. [1999]: The Effects of European Economic monetary Union on Wage Behaviour. IZA Discussion Paper, No. 36, Institute for the Study of Labor (IZA), Bonn.
- Lindar, L. – Scheremet, W. [1998]: Does Germany have the „world's highest wage costs”? DIW Discussion Papers, No. 166, German Institute of Economic Research (DIW), Berlin.
- Van Mourik, A. [1994]: Wages and European Integration Studies on the Distributional Impact of a Trade Liberalization Scheme. Maastricht, BIV Publications. MNB [2000]: Éves Jelentés 1999. Magyar Nemzeti Bank, Budapest.
- Oblath Gábor [1998]: Az árfolyam-politika, bérköltségek és nemzetközi versenyképesség. *Külgazdaság*, 7–8. és 9. sz.
- OECD [1988]: OECD Labor Force Statistics 1966–1986. Paris, OECD.
- OECD [1996]: OECD Labor Force Statistics 1974– 994. Paris, OECD.
- OECD [1997a]: Historical Statistics 1960–1995. Paris, OECD.
- OECD [1997b]: The Tax/benefit Position of Employees 1995–1996. Paris, OECD.
- OECD [1998]: The Tax/benefit Position of Employees, 1997., Paris, OECD.
- OECD [1999a]: OECD Labor Force Statistics 1978–1998. Paris, OECD.
- OECD [1999b]: OECD National Accounts 1960–1997. Vol. 1, Main Aggregates. Paris, OECD.
- OECD [2000]: OECD Economic Outlook. June, Paris, OECD.
- Piacentini, P. [1992]: Intra-European Comparison of Costs and Revenues in Industry. In: Piacentini, P. – Schenkel, M. – Biagioli, M. [1992]: Structures and Differentials of Labor Cost and Real Earnings in the European Context. Milan, IDSE, Quadermo, 10.
- U.S. Department of Labor [2000]: January 2000 International Comparisons of Hourly Compensation Costs for Production Workers in Manufacturing, 1975–1998. Supplementary Tables for BLS News Release, USDL 00-07, January 11. 2000. U.S. Department of Labor, Bureau of Labor Statistics, Office of Productivity and Technology, January.
- WIIW [1999]: Trade and Cost Competitiveness of the Czech Republic, Hungary, Poland and Slovenia. A study for the World Bank. WIIW, June
- Winter-Ebmer, R. – Zweimüller, J. [1996]: Die Auswirkungen der Ausländerbeschäftigung auf den österreichischen Arbeitsmarkt 1988 bis 1991. In: Holzmann, Robert – Neck, Reinhard (szerk.) [1996]: Ostöffnung, Wirtschaftliche Folgen für Österreich. Manz, Wien, 55–104. o.

Magyarországi működőtőke-export – nemzetközi kitekintésben

ANTALÓCZY KATALIN

*Az elmúlt évtizedben számottevően felgyorsult a világgazdaságban a működőtőke-áramlás. Jelentősen és többször átrendeződtek a fogadó és a küldő országok pozíciói, a működőtőke-befektetések formái. Mára már nemcsak a legnagyobb multinacionális vállalatok stratégiájának szerves része a nemzetközi terjeszkedés, de a közép-, sőt a kisvállalatok egy része is erre az útra lépett. Korábban hagyományosan tőkefogadó országok kapcsolódtak be a külföldi működőtőke-befektetésekbe, s váltak nettó tőkeexportorré. A kilencvenes évtized első felétől megindult a magyarországi tőkeexport is, amely 2000-ben látványosan felgyorsult, az előző évhez képest közel megduplázódott. Cikkünkben a nemzetközi működőtőke-áramlás tendenciáinak rövid bemutatása után részletesen elemezzük az Európai Unió néhány perifériaországának tőkeexportorré válását, Közép- és Kelet-Európa országainak tőke kivitelét, abban Magyarország helyét. Végül áttekintjük a magyarországi vállalatok külföldi befektetéseit, jelezzük a statisztikai számbavétel problémáit, s a lehető legteljesebben bemutatjuk és elemezzük a kihe-lyezések kilencvenes évtizedbeli tendenciáit, az alapított vállalatok számát, tőkeerejét, földrajzi megoszlását.**

A NEMZETKÖZI MŰKÖDŐTŐKE-ÁRAMLÁS LEGFONTOSABB TENDENCIÁI

A világgazdaság motorjává a nyolcvanas évek közepétől a működőtőke-befektetések váltak. 1975 és 1985 között a külföldi működőtőke-befektetések volumene a világtermeléssel, a világexporttal azonos ütemben gyarapodott, s tíz év alatt megduplázódott. A nyolcvanas évek közepétől – amikor a vállalatok már nagy tömegben kezdtek tevékenységüket nemzetközi méretekben szervezni – a tőkeáramlás üteme nagyságrendekkel ugrott meg, s éves növekedési üteme kettő-négyszerese lett a világgereskedelem növekedési ütemének. 1985 és 1990 között a direkttőke-beruházások éves értéke az 1975-ös érték nyolcszorosára nőtt, míg ugyanezen időszak alatt a világtermelés és a világgereskedelem csupán megháromszorozódott.

* A cikk alapjául a Gazdasági Minisztérium számára 2000 októberében Mohácsi Kálmánnal és Voszka Évával írott tanulmány (Antalóczy – Mohácsi – Voszka, 2000) a szerző által készített néhány fejezete szolgált.

Az éves nagyságrendek érzékeltetésére álljon itt néhány adat: 1970-ben a világgazdaságban a működőtőke-beáramlás 12 milliárd dollárt tett ki, 1980-ra 47 milliárdra, 1982-re 58 milliárdra nőtt, 1987-ben elérte a 100 milliárd dollárt. 1990-ben már ennek több mint a kétszeresére, 209 milliárd dollárra rúgott, 1996-ban 350 milliárd dollárra emelkedett, végül 1999-ben elérte a 865 millió dollárt. Ez azt jelenti, hogy a kilencvenes évtizedben a külföldi működőtőke-beáramlás értéke megnégyesződött. Ugyancsak számottevő növekedést mutatnak az állományadatok: 1999-re a beáramlott állomány 1982-höz képest a nyolcszorosára, 1990-hez képest pedig közel a háromszorosára nőtt. (A kiáramlás adatai ettől eltérnek a statisztikai számbavételi problémák miatt.) (Lásd az 1. táblázatot.)

1. táblázat

A külföldi működőtőke-áramlások alakulása 1982 és 1999 között

Megnevezés	Érték (Milliárd USD)			Éves növekedés (%)				
	1982	1990	1999	1986– 1990	1991– 1995	1996– 1999	1998	1999
Külföldi működőtőke-beáramlás	58	209	865	24,0	20,0	31,9	43,8	27,3
Külföldi működőtőke-kiáramlás	37	245	800	27,6	15,7	27,0	45,6	16,4
Külföldi működőtőke-beáramlás állománya	594	1761	4772	18,2	9,4	16,2	20,1	18,8
Külföldi működőtőke-kiáramlás állománya	567	1716	4759	20,5	10,7	14,5	17,6	17,7

Forrás: UNCTAD [2000].

A működő tőke volumenének növekedésével párhuzamosan többször módosult az áramlás iránya is. A hatvanas évektől a fejlett országok, azon belül is elsősorban az Egyesült Államok és Nyugat-Európa közötti tőkeáramlás vált meghatározóvá. A hetvenes évek elejétől tőkeexportórként Japán is megjelent. A kilencvenes évek elejéig a világgazdaság három dinamikus centruma (Észak-Amerika – Japán – Nyugat-Európa) közötti tőkeáramlások domináltak, a működőtőke-befektetések közel 80 százaléka a fejlett országokban landolt.

A kilencvenes évtized első felében ismét átrendeződés kezdődött a működőtőke-áramlás regionális szerkezetében. A beáramlásban a fejlett országok aránya 1997-re 60 százalék alá csökkent úgy, hogy ezen belül az USA növelte részesedését, míg az Európai Unió tagországainak szerepe visszaesett. A fejlődő országok aránya ezzel szemben megközelítette a 40 százalékot, nőtt a latin-amerikai régió, sőt kissé még Afrika részesedése is, miközben a legnagyobb tőkefogadó térség, Ázsia szerepe nagyjából szinten maradt. Közép- és Kelet-Európa – mint újonnan megjelent tőkeimportőr térség – szintén növelte arányát.

E tendencia azonban nem folytatódott, 1998-ban látványosan megtörték a korábbi folyamatok. Az összes működőtőke-beáramlás megugrásával párhuzamosan ismét jelentősen (70 százalék fölé) nőtt a fejlett országok részesedése, a fejlődők és a közép-kelet-európai átalakulók aránya visszaesett. Mindhárom dinamikus centrum számottevően növelte arányát a tőkebeáramlásban, ami elsősorban Japán esetében szembetűnő. A fejlődő országok részesedése 1999-ben 25 százalék alá csökkent (ezen belül a legnagyobb hanyatlás Ázsiában mutatkozott, döntően a pénzügyi válság miatt), a közép- és kelet-európai államoké pedig 2,5 százalékra esett vissza.

A tőkeexportban az elmúlt két évtizedben mindvégig a fejlett országok domináltak. A kilencvenes évek elejéig a világ tőkekiáramlásában részesedésük meghaladta a 90 százalékot. 1993 és 1995 között ideiglenesen ebben a vonatkozásban is veszítettek némileg korábbi pozícióikból: arányuk 85 százalék körülire csökkent. A fejlődő országok szerepe ebben az időszakban nőtt a tőkekivitelben, elsősorban Ázsia, ezen belül Délkelet-Ázsia révén. A korábbi, a fejlett országok 90 százalékot meghaladó aránya 1998/99-ben visszaállt, kizárólag az Európai Unió tőkeexportőri szerepének jelentős növekedése miatt. Az Egyesült Államok és Japán részesedése a működőtőke-kivitelben visszaesett. Ugyancsak számottevően csökkent a fejlődő államok aránya, az országcsoporton belül valamennyi régió veszített súlyából, egyedül Latin-Amerika tartotta korábbi pozícióját. A közép- és kelet-európai országok szerepe a világ gazdaságban tőkeexportorként mindvégig minimális volt. (Lásd a 2. táblázatot.)

2. táblázat

A külföldi működőtőke-áramlások regionális megoszlása 1995 és 1999 között
(Százalék)

Megnevezés	Beáramlás					Kiáramlás				
	1995	1996	1997	1998	1999	1995	1996	1997	1998	1999
Fejlett országok	63,4	58,8	58,9	71,5	73,5	85,3	84,2	85,6	91,6	91,5
Nyugat-Európa	37,0	32,1	29,1	36,9	36,4	48,9	53,7	50,6	62,6	66,7
– EU	35,1	30,4	27,2	35,7	35,3	44,7	47,9	46,0	59,5	63,7
– Egyéb nyugat-európai országok	1,8	1,8	1,9	1,2	1,2	4,2	5,8	4,6	3,1	2,9
USA	17,9	21,3	23,5	30,0	31,8	25,7	19,7	23,1	20,5	18,9
Japán	–	0,1	0,7	0,5	1,5	6,3	6,2	5,5	3,7	2,8
Egyéb fejlett országok	8,5	5,3	5,6	4,1	2,4	4,4	4,6	6,4	4,9	3,7
Fejlődő országok	32,3	37,7	37,2	25,8	24,0	14,5	15,5	13,7	8,1	8,2
Afrika	1,3	1,6	1,6	1,2	1,0	0,1	–	0,3	0,1	0,1
Latin-Amerika és a Karib-térség	10,0	12,9	14,7	11,1	10,5	2,1	1,9	3,3	2,4	3,4
Fejlődő Európa	0,1	0,3	0,2	0,2	0,3	–	–	0,1	–	0,0
Ázsia	20,7	22,9	20,6	13,2	12,2	12,3	13,6	10,0	5,6	4,7
– Nyugat-Ázsia	–0,1	0,2	1,0	0,7	0,8	–0,2	0,6	0,4	0,3	0,2
– Közép-Ázsia	0,4	0,6	0,7	0,5	0,3	–	–	–	–	0,0
– Dél-, Kelet-, és Délkelet-Ázsia	20,4	22,1	18,9	12,0	11,1	12,5	13,0	9,6	5,3	4,5
A csendes-óceáni térség	0,2	0,1	–	–	0,0	–	–	–	–	0,0
Közép- és Kelet-Európa	4,3	3,5	4,0	2,7	2,5	0,1	0,3	0,7	0,3	0,3
Világ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: UNCTAD [1999], [2000].

Összességében azt mondhatjuk, hogy a nyolcvanas évek közepétől a nemzetközi működőtőke-áramlás minőségileg új szakaszba jutott. Az új periódus legfontosabb jellemzői a következők.

A működőtőke-áramlás növekedési ütemének felgyorsulása, a világtermelés és a világkereskedelem növekedését tartósan meghaladó dinamikája, amely mögött egyfelől a befektetési környezet javulása (ösztönzés, dereguláció, a befektetésekért folytatott harc erősödése, az állami vállalatok privatizálása), másfelől a kedvező üzleti ciklus

(elsősorban az Egyesült Államokban), illetve a globalizáció, a multinacionális vállalatok stratégiájának megváltozása áll.

Ez utóbbi következtében a működőtőke-befektetések formájának módosulása. Az utóbbi években a legfontosabb működőtőke-beruházási móddá az egyesülések és felvásárlások (M&As) váltak, miközben az egyéb formák – elsősorban a zöldmezős befektetések – szerepe csökkent.

A termelés méreteinek növekedése és a piaci koncentráció. A vállalati működés legfontosabb mércéjévé – a profit, az árbevétel alakulása mellett – a piaci részesedés változása vált. A versenyképesség egyik fontos tényezője pedig a piacvezető szerep.

A középvállalatok megindulása a nemzetközi terjeszkedés útján.

A fejlett régió dominanciája mind a tőkeimportban, mind a tőkeexportban. Ugyanakkor a korábban jelentős tőkeimportőr újonnan iparosodott országok tőkeexportorként való megjelenése a világgpiacon.

Témánk szempontjából az az érdekes, hogy létezik-e általánosan érvényes modell arra vonatkozóan: fejlődésének milyen szakaszában válik egy ország tőkeimportorré, ez a tőkebehozatal milyen hatást gyakorol a belgazdaság fejlődésére, s vajon törvényszerű-e, hogy a korábban tőkeimportőr tőkeexportorré váljék?

A hatvanas-hetvenes években született közgazdasági elméletek – fizetésimérlegciklus-elmélet – egy része szerint felállítható egy egyetemes modell, amely leírja az országok gazdasági fejlődésének függvényében a tőkeimport és a tőkeexport, illetve összességében a fizetési mérleg alakulását. Ezen elméletek szerint az országok négy fejlődési szakaszon mennek keresztül.

Fiatal és növekvő hitelfelvevő ország: ebben a szakaszban a kereskedelmi mérleg hiányt mutat a beruházások következtében szükséges nagymértékű import miatt, amelyet hitelfelvétellel vagy működőtőke-behozattal ellentételeznek.

Érett hitelfelvevő ország: a beruházások és a külföldi működőtőke-befektetések eredményeként megindul a gazdaság fejlődése, ennek nyomán a kereskedelmi mérleg lassan kezd kiegyenlítődni, de a hitelek törlesztése, illetve az osztalék fizetése miatt a fizetési mérleg még negatív. A hosszú távú tőkemérleg ekkor kiegyensúlyozott.

Új hitelező ország: az előző két szakasz iparosodási, gazdaságfejlődési folyamatainak eredményeként az export gyorsan emelkedik, a hazai megtakarítások növekedése következtében csökkennek a kamatlábak, megkezdődik a nagy volumenű tőkeexport.

Érett hitelező ország: a külföldi hitelekkel vagy befektetésekből származó kamat, illetve osztalék a fizetési mérleg láthatatlan tételeinek többletét eredményezi, ami finanszírozza a gyakran ismét negatívvá váló kereskedelmi mérleget.

A gyakorlat általános próbáját ez az elmélet nem állta ki. Nyilvánvalóvá vált, hogy önmagában a külföldihitel-felvétel, illetve működőtőke-bevonás nem elégséges feltétele annak, hogy egy hitelfelvevő/tőkebevonó ország olyan gazdasági fejlettségi szakaszba kerüljön, hogy maga is tőkeexportorré váljon. Az, hogy egy ország képes-e tőkeimportőrből tőkeexportorré válni, számos tényezőtől függ, többek között a beáramlott külföldi tőke jellegétől, szerkezetétől, befektetési területeitől, és egyáltalán nem utolsósorban a hazai gazdaságpolitika jellemzőitől. Mára ráadásul gyökeresen megváltozott a világ-gazdasági közeg is, ahol az országok tőkeimportorként vagy tőkeexportorként tevékenykednek. Annyi azonban ma is bizonyosnak látszik, hogy a tőkeimportőr ország tőkebevonási politikáját hosszabb távon minősíti az, hogy meg tud-e tőkeexportorként is jelenni. A globális világ-gazdaságban ugyanis a piaci pozíciók megszerzése, megtartása, növelése, a termelés hatékonyságának fokozása, a gazdaság versenyképességének

¹ Lásd például: P. A. Samuelson – W. D. Nordhaus: Közgazdaságtan III. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988) 1190. o.

erősítése csak úgy képzelhető el, ha az adott gazdaság szereplői közvetlen tőkebefektetésekkel is pozíciókat szereznek a külpiacokon.

A statisztikai adatok azt mutatják, hogy a működőtőke-áramlások elmúlt mintegy 150 éves történetében nemcsak a tőkemozgás iránya, hanem a tőkeexportőr- és tőkeimportőr országok csoportja is többször átrendeződött, s korábban nagy tőkefogadó államok váltak nettó működőtőke-befektetőkké. Az elmúlt évtizedekben is folyamatosan változott az egyes országok pozíciója: példa erre az Egyesült Államok fejlődése a XIX. század közepétől a XX. század 20-as évtizedéig, a délkelet-ázsiai államok hatvanas évek utáni fejlődési jellegzetességei, de az Európai Unió perifériaországainak kilencvenes évek második felében mutatott tőkeforgalma is (ezt a következő fejezetben mutatjuk be részletesen). Ráadásul jellemzővé vált a kölcsönös tulajdonszerzés az EU–USA–Japán háromszögben. Mindennek alapján hosszabb távon nem lehet statikusan értelmezni, mozdulatlanak feltételezni az egyes országok működőtőke-forgalmi pozícióit, mondván: olyan egyoldalú függőségről van szó, amikor a legfejlettebb országok vállalatai szereznek tulajdonrészt az elmaradott országok termelési szervezeteiben.

MŰKÖDŐTŐKE-FORGALOM AZ EURÓPAI UNIÓ PERIFÉRIAORSZÁGAIBAN

Napjainkban a világ gazdaság legfejlettebb országaiban a tőkeexport és a tőkeimport vagy nagyjából kiegyenlített, vagy a tőkekivitel általában meghaladja a tőkebehozatalt. Az OECD adatai szerint (*Miyake–Sass*, 2000) az elmúlt négy évben összességében az OECD-országok mindvégig nettó tőkeexportőrök voltak (Lásd a 3. táblázatot.)

3. táblázat

A működőtőke-áramlások alakulása az OECD-országokban

1996	1997	1998	1999*	1996	1997	1998	1999*
Beáramlás (Milliárd USD)				Kiáramlás (Milliárd USD)			
248,9	299,0	509,3	683,7	341,0	414,1	636,5	767,8
Növekedés (előző év = 100%)				Növekedés (előző év = 100%)			
–	120,1	170,3	134,2	–	121,4	153,7	120,6

* Előzetes adat.

Forrás: *Miyake – Sass* [2000] alapján saját számítás.

Országoként, régióként azonban jelentősek a különbségek és folyamatos a változás. (Lásd a 4. táblázatot.)

Japán hagyományosan jelentős nettó tőkeexportőr ország, a kilencvenes évtized második felétől azonban helyzete relatíve módosulóban van. Az ázsiai válság nyomán tőke kivitele csökkent, a tőkebeáramlás ugyanakkor jelentősen megugrott (1996-hoz képest 1999-re 54-szeresére). Az *Egyesült Államok* 1996-ban még nettó tőkeexportőr volt, 1997-ben a kiáramlás és a beáramlás nagyjából megegyezett, 1998/1999-ben azonban már a beáramlás számottevően meghaladta a kiáramlást, vagyis az USA nettó működőtőke-importőrre vált. Az *Európai Unió* a vizsgált négy évben összességében mindvégig nettó tőkeexportőr volt. Országoként természetesen mutatkoznak különbségek, de feltűnő, hogy szinte valamennyi tagország jelentősen növelte működőtőke-kivitelét. Különösen jelentős volt az utóbbi két évben Németország, Franciaország, Írország, Hollandia, Spanyolország és Nagy-Britannia tőke kivitelének növekedése.

**A működőtőke-áramlások regionális megoszlása az OECD-országokban
(Százalék)**

	Beáramlás				Kiáramlás			
	1996	1997	1998	1999*	1996	1997	1998	1999*
Európai Unió	47,3	44,8	49,4	47,0	54,6	55,2	67,1	72,5
USA	35,8	36,5	38,0	41,3	26,6	26,6	20,9	19,8
Japán	0,1	1,1	0,6	1,8	6,9	6,3	3,8	2,7
Kelet-közép-európai OECD-országok**	3,3	2,8	2,2	2,0	0,1	0,1	0,2	0,1
Egyéb	13,5	14,8	9,8	7,9	11,8	11,8	8,0	4,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

*Előzetes adat.

**Csehország, Lengyelország, Magyarország.

Forrás: Miyake – Sass [2000] alapján saját számítás.

Magyarország működőtőke-forgalmának távlati tendenciáit becsülhetjük az Európai Unióhoz később csatlakozott, ún. perifériaországok külföldi működőtőke-áramlásának elmúlt mintegy 20 éves alakulásának bemutatásával, elemzésével. (Az adatokat az 5. táblázatban foglaltuk össze. Meg kell jegyeznünk, hogy a működőtőke-áramlásokra vonatkozó számokat az UNCTAD kiadványaira alapoztuk, az OECD ugyannerre vonatkozó statisztikái jelentős eltéréseket mutatnak. Az utóbbi szervezet az országok hivatalos fizetésimérleg-adatait használja, míg az előbbi különböző – általunk nem ismert – szempontok szerint korrigálja azokat.)

Táblázatunkban négy országot – Spanyolország, Portugália, Írország és Görögország – vizsgáltunk. A nyolcvanas évek elejétől a kilencvenes évek közepéig valamennyi ország egyértelműen nettó tőkeimportőr volt. A működőtőke-beáramlás nagyságrendje természetesen az egyes országok eltérő nagysága, lakosság száma, külföldi működőtőke-áramlásának politikája, illetve általános gazdaságpolitikája szerint különbözött. Abszolút értelemben Spanyolország volt a legnagyobb működőtőke-fogadó, de relative (például egy főre vetítve) Portugália és Görögország is viszonylag magasabb összegű befektetéseket vonzott. (A nagyjából Magyarországgal azonos lakosságszámú két ország közül 1990 és 1994 között összességében Görögországba hazánknál kissé kevesebb, Portugáliába több működő tőke érkezett.) Érdekes, hogy Írország az általános vélekedéssel ellentétben – az UNCTAD statisztikái szerint – a nyolcvanas évek elejétől a kilencvenes évek elejéig csekély volumenű külföldi működőtőke-befektetést fogadott. A működőtőke-exportra a kilencvenes évek elejéig nincsenek adatok Írország és Görögország esetében (a későbbi adatok ismeretében feltehető, hogy a kiáramlás minimális volt). Spanyolország már a nyolcvanas években is viszonylag magasabb tőke kivitt bonyolított, míg Portugáliában ez 1990-ig elhanyagolható volt (nagyságrendje nagyjából a magyar tőke kivitel 90-es évek eleji szintjével egyezett meg).

1992/1993-tól a vizsgált négy ország közül háromban gyorsulni kezdett, majd 1995/1996-tól robbanásszerű dinamikát mutatott a tőke kivitel. Különösen látványos volt a tőke export növekedése *Spanyolországban*, itt a tőke kihelyezés nettó egyenlege 1996-ban 5,4, 1997-ben 12,5, míg 1999-ben 35,4 milliárd dollárt mutatott. Spanyolország 1997-től nettó tőkeimportőrré vált.

Az EU-periféria országainak működőtőke-áramlása
(Milliárd USD)

Ország	1982–1987 éves átlag	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Spanyolország													
Beáramlás	2 528	7 021	8 428	13 841	10 503	8 058	9 605	8 876	6 161	6 585	6 375	11 863	9 355
Kiáramlás	396	1 235	1 473	2 937	3 584	1 300	3 046	3 934	4 076	5 397	12 522	19 042	35 414
Egyenleg	+2 132	+5 786	+6 955	+10 904	+6 919	+6 758	+6 559	+4 942	+2 085	+1 188	–6 147	–7 179	–26 059
Portugália													
Beáramlás	244	922	1 737	2 610	2 448	1 873	1 534	1 270	685	1 368	2 278	2 802	570
Kiáramlás	7	80	84	163	463	688	147	287	688	776	1 667	2 901	2 679
Egyenleg	+237	+842	+1 653	+2 447	+1 985	+1 185	+1 387	+983	–3	+592	+611	–99	–2 109
Írország													
Beáramlás	124	92	85	99	97	102	1 121	838	1 447	2 618	2 743	8 579	18 322
Kiáramlás	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	220	438	820	727	1 008	3 906	5 418
Egyenleg	–	–	–	–	–	–	+901	+400	+627	+1 891	+1 735	+4 673	+12 904
Görögország													
Beáramlás	494	907	752	1 005	1 135	1 144	977	981	1 053	1 058	984	700	900
Kiáramlás	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	–16	–90	66	–18	4	–47	–21
Egyenleg	–	–	–	–	–	–	+993	+1 071	+987	+1 076	+980	+747	+921

Megjegyzések:

Negatív előjelű beáramlás: a nem rezidensek tőke kivonása meghaladja a tőkebefektetésük összegét.

Negatív előjelű kiáramlás: a rezidensek tőke kivonása meghaladja a tőkekihelyezésük összegét

Pozitív előjelű egyenleg: nettó tőkeimport.

Negatív előjelű egyenleg: nettó tőkeexport.

Forrás: UNCTAD [1994], [1999] [2000] alapján saját összeállítás.

A tőke kivitel növekedése a spanyol vállalatok dél-amerikai tevékenységének élénkülésére vezethető vissza. E cégek egyfelől aktív résztvevőivé váltak a régióban a bank- és közmű-privatizációnak, másfelől a magánszférában élénk akvizícióba kezdtek (A legfontosabb ezek közül egy argentin vállalat felvásárlása volt) (Miyake – Sass, 2000)

Portugáliában az ország méreteivel is magyarázható alacsonyabb szinten, kisebb volumenben, de hasonló folyamatok játszódtak le, ez az állam 1998-ban vált nettó tőkeimportorré. (Információink szerint Spanyolországhoz hasonlóan a portugál vállalatok is elsősorban Dél-Amerikában fektettek be.) Írország az UNCTAD adatai szerint szintén jelentősen növelte tőke kivitelét, ám a beáramlás ennél is dinamikusabb volt, ezért fennmaradt a nettó tőkeimportóri pozíció. Az OECD számai ezzel szemben egészen más képet mutatnak. Ez a nemzetközi szervezet csak 1998-tól közöl ír tőkeexport-adatokat, ezek az értékek azonban többszörösen – 1998-ban kétszer, 1999-ben három és félszer – meghaladják az UNCTAD által regisztrált volumeneket. Az OECD szerint 1998-tól Írország is egyértelműen nettó tőkeexportorré vált. Görögország – az UNCTAD adatai szerint – az elmúlt mintegy fél évtizedben a többi perifériaállamhoz viszonyítva relatíve alacsony tőkeimportot fogadott, tőkeexportja pedig negatív egyenleget mutatott, tehát a tőke kivonás meghaladta a tőkebefektetések értékét. (Az OECD ennél jelentősen magasabb tőkeimportot mutatott ki, a tőkeexportra vonatkozóan azonban csak 1999-től közölt számokat, így a két szervezet által regisztrált adatok hosszabb idősoros összehasonlítása nem lehetséges. Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy az OECD szerint 1999-ben Görögország is nettó tőkeexportőr volt.)

Az EU ezen perifériaországai tehát a kilencvenes évtized második felére a nemzetközi tőkeáramlás aktív résztvevői lettek mind a tőkebehozatal, mind a tőke kivitel oldalán – az UNCTAD szerint talán csak Görögországot kivéve. Ezek az államok – különösen Írország és Spanyolország – általában is magas gazdasági növekedést, sikeres világgazdasági alkalmazkodást és utolérést mutattak az elmúlt években. Tapasztalataik azt mutatják, hogy a fejlettség egy bizonyos szintjén megindult, majd felgyorsult a tőkeexport, végül – jelentős tőkebeáramlás mellett is, sőt az által támogatva – az ország nettó tőkeexportorré vált. Megkockáztathatjuk azt a feltételezést is, hogy a hosszabb távú kiegyensúlyozott fejlődés a fejlettség meghatározott fokától – különösen a jelenlegi világgazdasági folyamatok közepette – meg is követeli a tőkeexportot, a nemzetközi gazdasági pozíciók szerzését. Végül az 5. táblázat azt is jól szemlélteti, hogy nincsenek megkövesedett tőkeexportóri és tőkeimportóri pozíciók, a hagyományosan, évtizedekig tőkebehozattalal jellemezhető országok nettó tőkeexportőrökké válhatnak.

KELET- ÉS KÖZÉP-EURÓPA MINT TŐKEEXPORTŐR

A közép- és kelet-európai országok a nyolcvanas évek végétől – gazdaságuk fejlettségi szintje, a súlyos tőkehiány, strukturális problémák miatt – természetes módon tőkeimportőrként jelentek meg a nemzetközi működőtőke-forgalomban. Az UNCTAD statisztikái ugyanakkor, ha minimális mértékben is, de a kilencvenes évek eleje óta regisztrálnak működőtőke-exportot a régióból. 1988 és 1993 között éves átlagban összességében 278 millió dollár került kihelyezésre, amelynek közel fele Oroszországból, további negyede pedig Csehországból és Szlovákiából származott. Feltehető, hogy az előbbi esetben már ekkor is a tőkemenekítés, míg a második esetben az éppen szétvált Csehszlovákia két utódállama közötti tőkeforgalomról volt szó.

1994-től a külföldi működőtőke-export növekedésnek indult, s 1997-ben érte el csúcspontját 3,4 milliárd dollárral (összehasonlításként: ez éppen negyede volt az ebben az évben regisztrált spanyol tőke kivitelnek és mindössze 700 millió dollárral haladta

meg az ír és a portugál tőkeexportot). 1998-ban a tőke kivitel értéke közel 1,2 milliárd dollárral visszaesett, majd 1999-ben kissé nőtt, de nem érte el az 1997-es értéket. A közép-kelet-európai régió az elmúlt hat évben növekvő mértékben nettó működőtőke-bevonó volt. (Ismét csak összehasonlításként: az UNCTAD 14 országot tartalmazó közép-kelet-európai régiójának 1999-es nettó tőkeimportja nagyjából megegyezett az ugyanebben az évben Írországból befektetett külföldi működő tőke értékével.) (Lásd a 6. táblázatot.)

6. táblázat

**A működőtőke-áramlások alakulása
Közép- és Kelet-Európában* 1994 és 1999 között
(Millió dollárban)**

Megnevezés	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Beáramlás	5932	14 267	12 697	19 034	19 963	21 420
Kiáramlás	291	456	1051	3417	2193	2526
Egyenleg	5641	13 811	11 646	15 617	17 770	18 894

* Albánia, Belorusszia, Bulgária, Csehország, Észtország, Magyarország, Lettország, Litvánia, Moldova, Lengyelország, Románia, Oroszország, Szlovákia, Ukrajna

Forrás: UNCTAD [2000].

Országoként vizsgálva a régió tőkeexportját a következő képet kapjuk. A tőkeexportörök rangsorát mindvégig Oroszország vezette, és tőke kivitele a vizsgált időszakban meghatározta az egész régió külföldi működőtőke-exportját, annak mozgását. 1996-ban a térség tőke kivitelének 73, 1997-ben 76 százaléka Oroszországból származott. 1998-ban a gazdasági és pénzügyi válság hatására az orosz tőke kivitel 60 százalékkal, 2,6 milliárd dollárról 1 milliárd dollárra csökkent, miközben a régió többi országában csak 6 százalékos visszaesés történt. Így is Oroszország adta a térség tőkeexportjának közel felét. 1999-ben az orosz tőke kivitel az előző évhez képest megduplázódott, és ismét a kelet- és közép-európai tőkeexport 85 százalékát tette ki. Az orosz tőkeexport meghatározó része – a nemzetközi becslések szerint – illegális tőkemenekítés. Ugyanakkor a kilencvenes évek második felében megkezdődött a legális tőkekihelyezés növekedése is, elsősorban két ágazatban, a bankszektorban és az energetikában. A fő célpont elsősorban az ún. „közel-külföld”, vagyis a szovjet utódállamok piaca. De 1997-ben az orosz elnöki hivatal mellett működő kül- és biztonságpolitikai tanács megfogalmazta, hogy Oroszországnak gazdaságilag nagyobb szerepet kellene vállalnia a visegrádi országokban, biztosítania kellene pozícióit ezen országok EU-csatlakozása előtt (Berger és társai, 2000). A stratégia megvalósításának kezdetét 1998-ban az orosz pénzügyi válság hátráltatta, de 1999. második felétől a növekvő olajbevételek jelentősen felgyorsították az orosz cégek nemzetközi terjeszkedését – ahogy ezt Magyarországon is látjuk.

A kelet-európai országok tőkeexportóri rangsorában a második helyen – erősen leszakadva Oroszországtól – 1996 végéig Csehország állt, a harmadikon Szlovákia és Lengyelország osztozott, már csak töredékértékekkel. Az előbbieket esetében nyilván még mindig a két utódköztársaság közötti forgalomról volt szó.

1997-től a rangsor második helyére – természetesen jelentősen leszakadva Oroszországtól – Magyarország ugrott, s ezt a helyet megtartotta 1999 végéig. Tőke kivitelének összege 1997-ben az oroszénak 16, 1998-ban 48, 1999-ben 12 százalékát tette ki. 1997-ben az első két helyezettől erősen leszakadva következett a további nyolc ország, ezen a csoporton belül csak Horvátország és Észtország esetében regisztráltak a statisztikák 100 millió dollár feletti tőke kivitelét.

1998/1999-ben azonban már – összemérhető nagyságrendekkel – Magyarország mellé felzárkózott Lengyelország és Csehország a harmadik és negyedik helyre. Az 1999-es rangsort vizsgálva pedig látható, hogy – Oroszországot követve, amelynek tőkeexportóri helyzete speciális – a második–hatodik helyen az élenjáró, az átalakulásban legmesszebb jutott, EU-csatlakozási tárgyalásokat folytató országok (Magyarország, Lengyelország, Csehország, Észtország és Szlovénia) állnak. Ennek a sorrendnek az alapján már most megkockáztathatjuk ezen országok esetében is azt a következtetést, hogy a fejlettség meghatározott szintje szükséges a tőkeexport megindulásához, másfelől ezen a szinten meg is kezdődik a működőtőke-kihelyezés. (Lásd a 7. táblázatot.)

7. táblázat

Kelet-Európa: az első tíz tőkeexportőr ország sorrendje 1996 és 1999 között

1996		1997		1998		1999	
Sorrend	Ország	Sorrend	Ország	Sorrend	Ország	Sorrend	Ország
1.	Oroszország	1.	Oroszország	1.	Oroszország	1.	Oroszország
2.	Csehország	2.	Magyarország	2.	Magyarország	2.	Magyarország
3.	Szlovákia	3.	Horvátország	3.	Lengyelország	3.	Lengyelország
4.	Lengyelország	4.	Észtország	4.	Csehország	4.	Csehország
5.	Észtország	5.	Szlovákia	5.	Szlovákia	5.	Észtország
6.	Horvátország	6.	Lengyelország	6.	Horvátország	6.	Szlovénia
7.	Észtország	7.	Ukrajna	7.	Lettország	7.	Horvátország
8.	Albánia	8.	Litvánia	8.	Szlovénia	8.	Románia
9.	Szlovénia	9.	Szlovénia	9.	Észtország	9.	Litvánia
10.	Belorusszia	10.	Csehország	10.	Litvánia	10.	Ukrajna

Forrás: UNCTAD [2000] alapján saját összeállítás.

Végül nézzük meg az élenjáró átalakuló öt ország működőtőke-forgalmát az elmúlt öt évben részletesebben! A 8. táblázat szerint az öt ország két jól elkülöníthető csoportra osztható. Az egyik csoportba Észtország és Szlovénia sorolódik, amelyek mindeddig csekély szerepet játszottak mind a tőkefogadó, mind a tőkeküldő országok csoportjában (bár Észtország méretéhez képest időnként számottevő tőkeexportot mutat). A másikba tartozik Csehország, Lengyelország és Magyarország, amelyek jelentős volumenű működő tőkét vontak be a kilencvenes évtizedben kis időbeli eltéréssel. Ezt ugyan a táblázat nem mutatja, de egyéb forrásokból tudjuk, hogy az évtized első felében elsősorban a gyors, készpénzes privatizáció következtében Magyarország volt a fő tőkeimportőr, majd előbb Lengyelország, végül Csehország is felzárkózott ugyancsak döntően a nagyprivatizáció megkezdése miatt. A tőkeexport alakulása is mutat egyfajta, bár nem teljesen egyértelmű ívet (a képet torzítja, hogy a fizetésimérleg-adatok, amelyek a 8. táblázatban is szerepelnek, minden esetben a tőkekihelyezés és a tőke kivonás egyenlegét tartalmazzák, tehát nem adnak információt önmagában a tőkeexportról – lásd bővebben a következő fejezetben).

**Csehország, Lengyelország, Magyarország,
Észtország és Szlovénia működőtőke-áramlásai 1995 és 1999 között***
(Millió dollárban)

Megnevezés	1995	1996	1997	1998	1999
Csehország					
Beáramlás	2562	1428	1300	2540	4877
Kiáramlás	37	153	25	175	197
Egyenleg	+2525	+1275	+1275	+2365	+4680
Lengyelország					
Beáramlás	3659	4498	4908	6365	6471
Kiáramlás	42	53	45	316	123
Egyenleg	+3617	+4445	+4863	+6049	+6348
Magyarország					
Beáramlás	4453	2275	2173	2036	1944
Kiáramlás	43	-3	431	481	249
Egyenleg	+410	+2278	+1742	+1555	+1695
Észtország					
Beáramlás	201	151	267	581	306
Kiáramlás	2	40	137	6	74
Egyenleg	+199	+111	+130	+575	+232
Szlovénia					
Beáramlás	176	185	321	165	90
Kiáramlás	6	8	26	11	44
Egyenleg	+170	+177	+295	+154	+46

* A beáramlás minden esetben a nem rezidensek működőtőke-befektetéseinek és működőtőke-kivonásának (tőkeleszállítás, vállalatfelszámolás) egyenlege, a kiáramlás pedig a rezidensek külföldi működőtőke-befektetéseinek és működőtőke-kivonásának az egyenlege.

Forrás: Miyake – Sass [2000] és UNCTAD [2000] alapján saját összeállítás.

A gazdaságát 1996/1997-re stabilizáló Magyarország és Lengyelország – amelyek egyben a legnagyobb tőkefogadók voltak – nettó tőkekivitelét is tudta növelni 1997-ben, illetve 1998-ban, s 1998/1999-ben Csehország esetében is hasonló tendenciák voltak megfigyelhetők. A határozott következtetések levonására természetesen rövid a rendelkezésre álló időszor, de a valós tapasztalat is, továbbá az orosz válság, a régió elbizonytalanodása miatt nem szerencsés, hogy az elemzés az 1999-es évvel zárul. Ennek ellenére az adatokból kirajzolódni látszik egy halvány tendencia, ami ugyancsak azt a korábbi állításunkat erősíti, hogy – „normál” esetben, tehát például Oroszországot a szabályt erősítő kivételnek tekintve – a működőtőke-kivitel megkezdődéséhez szükséges az adott ország bizonyos fejlettségi szintje, s itt meg is kezdődik a tőkekihelyezés. Közép-Európa átalakuló országainak esetében a kép természetesen ma még kevésbé markáns, mint az Európai Unió perifériaállamaiban, e gazdaságok ma – és feltehetően még hosszú évekig – nettó tőkeimportőrök lesznek, azoknak is kell lenniük. Hosszabb távon sem automatikus azonban a tőkeexport felfutása, a nettó tőkeexportőri pozíció kialakulása, hiszen ennek bekövetkezése nagyon sok tényezőtől függ (a vállalatok hely-

zetén, stratégiáin kívül a régió, illetve a világgazdaság folyamataitól, a hazai gazdaságpolitika alakulásától stb.). De a csírái és későbbi lehetősége – a rendelkezésre álló statisztikai adatok szerint – már ma megvan ezekben a gazdaságokban is.

MAGYARORSZÁGI MŰKÖDŐTŐKE-EXPORT

A statisztikai számbavétel problémái

1991 és 1995 között az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium részletes kimutatásokat, elemzéseket készített a magyarországi tőkeexportról, amely tartalmazta a megcélzott országot, az alapított vállalatok számát, ágazati hovatartozását, a befektetés formáját, a tőke nagyságát. Az engedélyezési eljárás új devizakódexszel összefüggő 1996-os megváltozása módosította a statisztikai számbavétel helyét és módszerét is. Ettől kezdve a Magyar Nemzeti Bank a kizárólagos engedélyező hatóság, s nála kell a közvetlen vállalkozás szerzését is bejelenteni, így ez az intézmény vezeti a nyilvántartást is. Az MNB szakemberei úgy vélik, hogy 1996-tól olyan mélyreható változások történtek a számbavétel módszerében, hogy már csak emiatt sem célszerű a két időszakra vonatkozó adatokat összehasonlítani. A részletes összevetés azonban több más ok miatt is lehetetlen.

Az MNB nem dolgozza fel a hozzá beadott engedélykérelmeket, illetve bejelentéseket, így ettől kezdve nincsenek adataink a magyar rezidensek külföldi befektetéseinek ágazati hovatartozásáról, a befektetés formájáról, a befektető vállalatok nagyságáról, tulajdonosi szerkezetéről. 1996 januárja és 1998 vége között ugyanakkor a bank még szolgáltatott adatokat az alapítások számáról és a befektetett összegről országonkénti bontásban. A számok forrásai a beadott kérelmek, bejelentések voltak. 1998-ban az MNB beszüntette az adatszolgáltatásnak ezt a formáját arra hivatkozva, hogy a beadott bejelentések, engedélykérelmek csak szándékot jeleznek, s nem biztos, hogy megvalósulnak. Ezt bizonyítja – mondták –, hogy a fizetési mérlegben a „közvetlen tőkebefektetések külföldön” soron megjelenő szám nem egyezik a bejelentésekből összegezhető számmal. Az eltérés léte minden bizonnyal igaz. Az a rendelkezésre álló, az MNB által szolgáltatott fizetésimérleg-adatok alapján nem bizonyítható, illetve nem mutatható ki a tényleges eltérés. Ugyanis a beadott kérelmek (amelyeket a következő fejezetben fel is dolgoztunk és bemutatunk) a *befektetési szándékot* jelezték, míg a fizetési mérlegben található szám a *tőkebefektetések és a tőke kivonások egyenlege*. Így természetes, hogy a két szám nem egyezik, mert nem egyezhet meg. 1998 végéig nem állt rendelkezésünkre a tőkebefektetések és tőke kivonások adatsora, így az összevetést sem tudtuk elvégezni.

1999-től a Nemzeti Bank ismét megkezdte a rezidensek külföldi, tulajdonosi hitelek nélküli működőtőke-befektetéseinek egyenlegének országonkénti bontásban történő közzétételét, sőt rendelkezésünkre bocsátotta ennek tőkebefektetés és tőke kivonás felbontását is. Ebből az adatsorból egyértelműen világossá vált – amit korábban is sejtettünk –, hogy a fizetési mérlegben 1993-tól közölt egyenleg adatok alapján a tőkeexportra vonatkozó következtetések levonása csak nagy óvatossággal lehetséges. A fizetési mérlegben mutatkozó tőkeexport-visszaesés ugyanis keletkezhét úgy is, hogy miközben nőnek a ki-helyezések, egy-egy nagy tőke kivonás csökkenti az egyenleget.

A fentiekből összességében az alábbiak következnek.

Jelenleg nem lehet hosszabb, de még rövidebb – 3-4 éves – konzisztens idősorokat sem összeállítani a magyarországi tőkeexportról. Nemcsak a mélyszerkezetet nem tudjuk megbízhatóan, statisztikai adatok alapján elemezni (milyen tulajdonosi szerkezetű, nagyságú, ágazati hovatartozású vállalatok mely országokba, milyen ágazatokba, milyen módszerrel helyeznek ki tőkét – privatizáció, zöldmezős beruházás –, s milyenek,

honnan, miért vonnak ki tőkét), de a fő folyamatok pontos követése is lehetetlen. Következő fejezetünkben – amelyben az összes, számunkra elérhető adatot elemezzük – csak tendenciákat jelezhetünk. A sokoldalú megközelítés, majd a statisztikai elemzés kiegészítése empirikus vizsgálatokkal, vállalati esettanulmányokkal javíthatja a tisztánlátást, de a statisztikai adatszolgáltatás rendbetétele véleményünk szerint nem megkezdhető feladat. A tőkeexport már középtávon is minden bizonnyal egyre jelentősebb szerepet fog játszani a magyar gazdaság életében, ezért nyomon követése legalább olyan fontos, mint a működőtőke-beáramlás megfigyelése.

A magyar tőkeexport főbb vonásai

Magyarország – negyvenéves szünet után – a nyolcvanas évtized végén vált ismét résztvevőjévé a nemzetközi működőtőke-áramlásnak. Mint tőkeszegény, súlyos szerkezeti problémákkal küzdő ország először törvényszerűen tőkeimportőrként jelent meg a befektetésekért folyó éles versenyben, éppen a globalizáció, a működőtőke-áramlások felgyorsulásának időszakában. A gyors nyitás után a kilencvenes évtized első felében Magyarország az átalakuló országok között a legnagyobb tőkeimportőr volt, beáramlott működőtőke-állománya 1999 végén meghaladta a 19 milliárd dollárt, amelynél több külföldi működő tőkét csak Lengyelország vonzott.

Magyar vállalatok külföldi tőkebefektetéseire a kilencvenes évek eleje óta találunk példákat. A fizetési mérleg azonban csak 1993 óta regisztrálja hazai cégek határon túli befektetéseinek és tőkekivonásának egyenlegét. A nyújtott tulajdonosi hitelek számbavétele pedig csak 1996-tól kezdődött.

A 9. táblázat adatai szerint 1993 és 1995 között csekély összegű nettó tőkekihelyezés történt.

Az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium összeállítása szerint (IKM 1996) ezekben az években csökkent a külföldön létrehozott vállalkozások száma. A legtöbb új cég a környező, átalakuló országokban jött létre. Kiemelkedő volt Szlovákia és Románia szerepe. A legjelentősebb befektetéseket a kereskedelem és a szolgáltatások területén (idegenforgalom, szállítmányozás) valósították meg. A termelési célú vállalkozások legtöbbször a mezőgazdaságban, az élelmiszeriparban alakult.

1996-ban pedig – amikortól a külföldi részesedésszerzés szabályozását jelentősen liberalizálták – nettó tőkekivonást regisztrált a fizetési mérleg. (A tőkekihelyezésről az MNB-hez beadott engedélykérelmek és bejelentések alapján állnak rendelkezésre információk. E szerint 58,2 millió dollárnyi befektetést jelentettek a vállalatok – lásd a 9. táblázatot.) 1997-ben hirtelen jelentősen meglódult a tőkeexport, összességében 431 millió dollár nettó működő tőke kihelyezésére került sor, amellyel Magyarország Oroszország után a régió második legnagyobb tőkeexportőrévé vált. Feltűnő, hogy a 431 millió kihelyezésből 146 millió dollárnyi (34 százalék) tulajdonosi hitel formájában történt, ami azt jelzi, hogy már ekkor is kellett lennie olyan funkcionáló vállalatnak, amelynek további működéséhez az anyavállalattól kapott hitellel volt szükség. 1998-ban a tőkeexport kissé tovább emelkedett, s megközelítette az 500 millió dollárt. Módosult a belső szerkezet, amennyiben a tulajdonosi hitelek fizetési mérlegben regisztrált egyenlege minimálisra csökkent, a részvény és egyéb tulajdonosi részesedés szerzése viszont az előző évhez képest több mint 60 százalékkal nőtt. 1999-ben a részvény és egyéb tulajdonosi részesedés egyenlege az 1997. évi érték alá csökkent, ami 1998-hoz képest közel 50 százalékos visszaesés. A tulajdonosi hitelek egyenlege minimálisra zsugoro-

dott. 2000-ben a tőke kivétel ismét jelentősen megugrott, s az eddig valaha regisztrált legmagasabb értéket érte el. A részvény és egyéb tulajdonosi részesedés 572 millió dollárt tett ki, amely 2,3-szerese az 1999-es értéknek és 24 százalékkal magasabb az 1998-as csúcsnál. A tulajdonosi hitelek negatív egyenleget mutattak, ami azt jelenti, hogy a tavalyi évben a külföldi leányvállalatoknak korábban nyújtott hitelek visszafizetése meghaladta az új hitelek kihelyezését.

Összességében a rendelkezésre álló hétéves időszor 1993 és 1996 között minimális összegeket és nagy ingadozást, majd 1997–1998-tól – az 1999. évet kivéve – jelentős felfutást mutatott.

9. táblázat

A magyarországi működőtőke-áramlások alakulása 1993 és 2000 között
(Millió dollárban)

	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000*
Bankrendszeren keresztül készpénzben beáramlott működő tőke								
Részvény és egyéb tulajdonosi részesedés egyenlege	2339	1147	4453	1845	1811	1410	1675	1343
Tulajdonosi hitelek egyenlege	n. a.	n. a.	n. a.	430	362	627	269	346
Összesen	2339	1147	4452	2275	2173	2037	1944	1689
Bankrendszeren keresztül készpénzben kiáramlott működő tőke								
Részvény és egyéb tulajdonosi részesedés egyenlege	11	49	43	–3	286	462	245	572
Tulajdonosi hitelek egyenlege	n. a.	n. a.	n. a.	0	146	19	4	–17
Összesen	11	49	43	–3	431	481	249	555

*0,9212 éves átlagárfolyammal euróról dollárra átszámítva.

Forrás: MNB.

Azt, hogy a fizetési mérlegben regisztrált aggregált számok mögött milyen mélyfolyamatok húzódhattak meg, az alábbiakban részletesebb adatok alapján próbáljuk feltárni.

1996–1998: tendenciák a bejelentett szándékok alapján

Az 1996 és 1998 közötti időszakra részletesebb adatok csak az MNB-hez beadott kérelmek és bejelentések alapján álltak rendelkezésünkre, ezeket, illetve az azokból készült számításokat a 10., 11., 12., 13. és 14. táblázatban foglaltuk össze.

Az adatokat először régiók szerint rendeztük: Európai Unió, Kelet-Európa, és egyéb országok volt a csoportosítás alapja. Ezt tovább bontottuk országok szerint, illetve kiemeltük azokat az államokat, amelyeket a nemzetközi szakirodalom „adóparadicsomként” tart számon. Végül, a befektetések tervezett nagyságát is kiszámítottuk főbb régióként.

1996-ban magyar székhellyel rendelkező vállalatok működőtőke-exportra 58,2 millió dollár értékben tettek bejelentést, illetve adtak be jóváhagyott kérelmet. A dollár-

összeg mögött 459 alapítási, tőkeemelési szándék húzódott meg, az egy alapításra jutó befektetés összege így 126,8 ezer dollárt tett ki. A szándékok szerint a befektetett összeg 26,7 százaléka irányult Kelet-Európába, 66 százaléka az Európai Unió tagállamaiba, míg 7,3 százalék egyéb országokba. Az alapítások száma ezzel szemben Kelet-Európában volt magasabb, így a bejelentések alapján azt mondhatjuk, hogy Kelet-Európában sok, kis alaptőkéjű vállalkozást szándékoztak alapítani, míg az Európai Unióban kevesebb, nagyobb alaptőkéjű cég létrehozását tervezték. Ebben az évben – a bejelentett szándékok szerint – az EU-ba irányuló tőkeexportot (de tulajdonképpen a teljes működőtőke-kivitelt) a Nagy-Britanniában és a hozzá tartozó területeken landoló tőkeexport határozta meg. (Az MNB ebben az évben nem bontotta meg a Jersey-szigetekre és Nagy-Britanniára az ide irányuló tőkekivitel értékét, így nem tudjuk megmondani, hogy mennyi lehetett az adókímélésre, tőkemenekítésre irányuló szándék.) E reláció tette ki az EU-régióban bejelentett tőkekivitel 85,1 százalékát. Ezen kívül még a hagyományos nyugat-európai kereskedelmi partnereinknél, Ausztriában és Németországban kívántak a vállalkozások beruházni. Kelet-Európában – hasonlóan a korábbi időszakhoz – Szlovákia és Románia volt a fő célpont. Az „adóparadicsomoknak” számító országok ebben az évben minimális szerepet játszottak.

1997-ben rezidensek működőtőke-exportra 371,1 millió dollár értékben tettek bejelentést, illetve adtak be jóváhagyott kérelmet. Ez az előző évhez képest több mint hatszoros emelkedés. (A fizetési mérleg által regisztrált dinamika még ennél is nagyobb, s ami igazán meglepő: ebben az évben a megvalósult nettó – tehát tőkekivonással csökkentett – tőkekivitel magasabb volt, mint a tőkeexportra beadott kérelmek összesített értéke. Ez csak úgy történhetett, hogy 1996-ban bejelentett, illetve engedélyezett ügyletek 1997-ben valósultak meg. Ez is magyarázhatja azt, hogy 1996-ban a bejelentések dollárértéke jelentősen meghaladta a fizetési mérleg által regisztrált értéket.) 1997-ben a szándékok szintjén még inkább az EU-célú tőkekivitel dominált. Az összes bejelentés 79 százaléka ezt a régiót célozta meg, a növekedés pedig az előző évhez képest több mint hét és félszeres. Kelet-Európa és az egyéb országok részesedése visszaesett, miközben az ide irányuló tőkekiviteli szándék is jelentősen – négy-, négy és félszeresre – növekedett.

Az EU-n belül szinte teljes volt az országonkénti átrendeződés az előző évhez képest. Az 1996-os nagy-britanniai befektetésekkel szemben a tőkekivitelt ebben az évben a holland beruházások dinamizálták, a tőkeexport 77,7 százaléka Hollandiába irányult. (Az összeg a teljes magyar tőkekivitel 61 százalékát tette ki.)

A hollandiai befektetésekről nem sikerült biztosat megtudnunk. Egyes információk szerint a Graphisoft tőkekiviteléről van szó, míg más források nem találták nyomát nagy összegű magyar befektetésnek.

Az előző évhez hasonlóan Ausztria és Németország szerepelt még néhány százalékkal mint befektetési célpont. Jelentősen (több mint hatszorosára, 228,5 ezer dollárról 1390 ezer dollárra) nőtt az egy beruházásra jutó szándékolt befektetés összege, amely összesített szám azonban jelentős szórást takar. Míg Hollandiában egy beruházásra 18 985 ezer dollár esett (ha megvalósult), addig ugyanez az összeg Ausztriában 1380 ezer dollár, Németországban 223 ezer dollár volt.

Kelet-Európában 1997-ben is megmaradt Románia és Szlovákia dominanciája, az összes régióbeli befektetés 70 százaléka e két országra esett. Kissé nőtt Lengyelország, Horvátország és Ukrajna aránya. Az EU-hoz hasonlóan ebben a térségben is emelkedett az egy beruházásra jutó szándékolt befektetés értéke (két és félszeresére). Ennek ellenére továbbra is jellemző maradt a sok, kis alaptőkéjű alapítás szándéka. Az Európai Unión kívüli „adóparadicsomok” továbbra is marginális szerepet játszottak.

10. táblázat

A magyar tőkeexport jellemzői 1996 és 1998 között*

Megnevezés	1996				1997				1998			
	Alapítások száma (db)	Befektetett összeg (ezer USD)	1 beruházásra jutó befektetés (ezer USD)	A befektetett összeg megoszlása (%)	Alapítások száma (db)	Befektetett összeg (ezer USD)	1 beruházásra jutó befektetés (ezer USD)	A befektetett összeg megoszlása (%)	Alapítások száma (db)	Befektetett összeg (ezer USD)	1 beruházásra jutó befektetés (ezer USD)	A befektetett összeg megoszlása (%)
Kelet-Európa	205	15 514	75,7	26,7	305	58 691	192,4	15,8	354	66 949	189,1	14,5
Európai Unió	168	38 389	228,5	66,0	211	293 239	1390,0	79,0	126	181 288	1438,8	39,4
Egyéb országok	86	4 276	49,7	7,3	133	19 121	143,8	5,2	91	212 009	2329,8	46,1
Összesen	459	58 179	126,8	100,0	649	371 051	571,7	100,0	571	460 246	1041,7	100,0

* A Magyar Nemzeti Bankhoz benyújtott bejelentések és engedélykérelmek alapján.

Forrás: Magyar Nemzeti Bank adatai alapján saját számítás.

11. táblázat

A magyar tőkeexport jellemzői 1997 és 1998 között*

Megnevezés	1997 – Növekedés (előző év azonos időszaka = 100%)			1998 – Növekedés (előző év azonos időszaka = 100%)		
	Alapítások száma	Befektetett összeg	1 beruházásra jutó befektetés összege	Alapítások száma	Befektetett összeg	1 beruházásra jutó befektetés összege
Kelet-Európa	148,8	378,3	254,2	116,1	114,1	98,3
Európai Unió	125,6	764,0	608,3	59,7	61,8	103,5
Egyéb országok	154,7	447,2	289,3	68,4	1108,8	1620,2
Összesen	141,1	637,8	450,9	88,0	124,0	182,2

* A Magyar Nemzeti Bankhoz benyújtott bejelentések és engedélykérelmek alapján.

Forrás: Magyar Nemzeti Bank adatai alapján saját számítás.

1998-ban a bejelentett tőke kiviteli szándék és a fizetési mérlegben regisztrált tőke-kiáramlás egyenlege közelített egymáshoz. Az előbbi 460, míg az utóbbi – tulajdonosi hitellel együtt – 481 millió dollárt tett ki. Az ez évi adatok két markáns jelenséget mutatnak. Egyfelől folytatódott Hollandia tőkeexportot dinamizáló szerepe. A holland tőke kivitel még mindig a teljes tőkeexport 45, az EU-ba irányuló kihelyezési szándékok 57,4 százalékát tette ki. Másfelől jelentősen megugrott az EU-n kívüli „adóparadicsomok” részaránya, amelyek 1998-ban az összes tőkekihelyezési szándék 43,3 százalékára rúgtak. A növekedés mögött elsősorban Svájc, másodsorban Ciprus húzódott meg. Ennek következményeként Kelet-Európa szerepe – a szándékok szerint – tovább csökkent, de visszaesett az Európai Unió is. Ebben a régióban egyedül az osztrák befektetések mutattak jelentős dinamikát, az Ausztriába irányuló tőkeexport ugyanis 47 százalékkal nőtt. Kelet-Európán belül feltűnő, hogy jelentősen visszaesett Szlovákia aránya és csökkent Romániaé is, így az addigi két dinamizáló ország elvesztette vezető szerepét. Számottevően emelkedett Ukrajna és Lengyelország, s kissé Csehország és Horvátország részesedése.

Az alapítások száma ugyanakkor emelkedett Kelet-Európában, így a befektetések még inkább elaprózottá váltak. Ezzel szemben mind az Unióban, mind az „adóparadicsomokban” emelkedett az egy befektetésre jutó beruházás összege, az előbbiben mindössze 3 százalékkal, míg az utóbbiban a tizenegyszeresére.

Összességében a beadott kérelmek és bejelentések alapján az 1996 és 1998 közötti magyar működőtőke-kivitelről a következőket állapíthatjuk meg.

12. táblázat

Az EU-beli befektetések megoszlása országoként 1996 és 1998 között*

Megnevezés	1996	1997	1998
Ausztria	8,5	14,6	33,8
Belgium	–	0,0	0,0
Finnország	–	0,0	0,0
Franciaország	0,1	0,0	0,0
Hollandia (a Holland Antillákkal)	2,1	77,7	57,4
Írország	0,0	0,0	0,0
Nagy-Britannia (a Jersey-szigetekkel)	85,1	2,8	3,4
Luxemburg	0,4	0,0	1,1
Németország	3,3	4,8	4,1
Olaszország	0,1	0,1	0,0
Portugália	0,0	0,0	–
Spanyolország	0,3	0,0	0,2
Svédország	0,1	0,0	0,0
Összesen	100,0	100,0	100,0

*A Magyar Nemzeti Bankhoz benyújtott bejelentések és engedélykérelmek alapján.

Forrás: MNB-adatok alapján saját összeállítás.

A vizsgált években a Magyarországon bejegyzett cégek tőkeexportjának fő célpontja nem Kelet-Európa volt, sőt a régió részesedése folyamatosan visszaesett az összes tőkekihelyezésen belül. (Érdemes azonban megjegyezni, hogy empirikus vizsgálataink során talákoztunk olyan céggel is, amelyik egy EU-tagországban létrehozott

leányvállalatán keresztül terjeszkedik Kelet-Európában. A motivációk alapján elképzelhető, hogy más vállalkozások is hasonló úton járnak, ekkor pedig a statisztika alulbecsüli a keleti tőkeexportot.)

A vállalkozások elsődleges célterületének egyfelől az Európai Unió, azon belül is elsősorban Hollandia, másfelől Svájc és Ciprus számított.

A kelet-európai régióban 1997 végéig Románia és Szlovákia volt az elsőszámú befektetési célpont, mindkét országra a sok, alacsony alaptőkéjű vállalkozás létesítése (annak szándéka) volt jellemző; 1998-ban jelentősen növekedett Ukrajna és Lengyelország aránya, de a sok elaprózott befektetés létesítése nem változott.

A tőkeexport összességében erősen koncentrált volt, s egy-egy nagy ügylet mozgatta az aggregált adatokat és a relációs, országokénti tendenciákat is.

13. táblázat

**Ciprus, Liechtenstein, Málta és Svájc aránya az összes tőkeexporton belül
1996 és 1998 között***

Megnevezés	1996	1997	1998
A négy ország részaránya az összes tőkeexportból	1,0	0,9	43,3

*A Magyar Nemzeti Bankhoz benyújtott bejelentések és engedélykérelmek alapján.

Forrás: MNB-adatok alapján saját összeállítás.

14. táblázat

A kelet-európai befektetések megoszlása országoként 1996 és 1998 között*

Megnevezés	1996	1997	1998
Albánia	1,0	0	–
Belorusszia	0,9	0	–
Bosznia-Hercegovina	–	0	0,0
Bulgária	1,8	0	0,0
Csehország	1,3	2,0	5,6
Horvátország	2,9	6,1	8,5
Jugoszlávia	0	0,2	–
Lengyelország	2,4	7,0	16,6
Lettország	–	0,1	–
Litvánia	–	–	–
Moldávia	0	–	0,0
Oroszország	7,6	5,8	7,5
Románia	31,5	48,0	34,3
Szlovákia	33,0	22,5	4,1
Szlovénia	13,8	–	5,5
Ukrajna	3,8	8,3	17,9
Összesen	100,0	100,0	100,0

*A Magyar Nemzeti Bankhoz benyújtott bejelentések és engedélykérelmek alapján.

Forrás: MNB-adatok alapján saját összeállítás.

1999-től már nem a szándékokat, hanem a megvalósult folyamatokra vonatkozó fizetésimérleg-adatokat tudjuk elemezni.² Ekkor már nemcsak a befektetésekről, hanem a tőke kivonásról is rendelkezünk információkkal. Eszerint 1999-ben a fizetési mérlegben regisztrált, tulajdonosi hitelek nélküli tőkeexport 245 millió dolláros egyenlege 248 millió dolláros tőkebefektetés és 3 millió dolláros tőke kivonás egyenlegeként jött létre. 2000 első félévében 84 millió eurós tőkebefektetés valósult meg, amellyel szemben 45 millió eurós tőke kivonás állt. (Az időszakra vonatkozó adatokat a 15., 16., 17. és 18. táblázatban foglaltuk össze.)

Nézzük először a tőkebefektetéseket! 1999-től a legfeltűnőbb változás a korábbi évekhez képest – a fizetési mérlegben tapasztalható számottevő tőkeexport-csökkenés mellett – a közép- és kelet-európai országok részesedésének jelentős növekedése az összes tőke kivitelén belül. Míg az átalakuló országokat és a szovjet utódköztársaságokat is magában foglaló régió aránya – a szándékok szerint – 1997-ben 15,8, 1998-ban 14,5 százalékos volt, addig 1999-ben – a tényleges megvalósulás alapján – 38,2 százalékra, 2000. első félévében pedig 59,4 százalékra nőtt. Országokénti bontásban 1999-ben Románia ismét kiemelkedett a többi kelet-európai célpont ország közül, ebben az évben a kelet-európai tőke kivitel 62, az összes tőkeexport 24 százaléka itt valósult meg. Számottevő volt még a tőkeexport Lengyelországba, Szlovákiába és Horvátországba, e négy országban befektetett működő tőke tette ki az összes kelet-európai tőkeexport közel 90 százalékát. 2000. első félévében ismét átrendeződött a régióon belüli összetétel: Csehország – a Danubius szállodavásárlása miatt – vezető szerepre tett szert. (Az év egészében, a MOL Slovnaftban szerzett részesedése következtében minden bizonnyal Szlovákia vált nemcsak a kelet-európai régióban, de a teljes magyar tőkeexportban is meghatározóvá. A tőkebefektetéseket és tőke kivonásokat is tartalmazó, fizetési mérlegben szereplő egyenleg alapján 2000-ben a magyar működőtőke-kivitel 48,3 százaléka Szlovákiába irányult.)

Az Európai Unió részesedése – a holland tőkeexport kiugró értéke miatt – 1997-ben érte el a csúcspontját, s az 1998-ban megkezdődött aránycsökkenés 1999-ben és 2000. első félévében is folytatódott. 1999-ben országokénti bontásban alig látszott módosulás, továbbra is Hollandiában landolt az összes EU-n belüli magyar tőke kivitel közel 60 százaléka, s a két további fontos célország (Ausztria, Németország) sorrendje sem változott. 2000. első félévében kissé csökkenő mértékben, de még mindig Hollandiáé volt a vezető szerep a második helyre feljött Németország és Ausztria előtt.

1999-ben hirtelen megugrott az addig tőkeexport célpontként alig, vagy egyáltalán nem szereplő USA, Kanada és néhány távol-keleti ország, elsősorban Dél-Korea. (Egyedül Dél-Koreába 11 millió dollár került kihelyezésre, amely a teljes tőkeexport 5 százaléka.) Ezek az államok 2000. első félévében ismét nem szerepeltek a tőkeexport célszorgai között. Ezzel szemben ismét jelentősen megnőtt Ciprus és Svájc részesedése és szerepe. (E két országba irányuló tőkeexport tette ki az összes tőke kivitel 26 százalékát.)

1999-től adatokkal rendelkezünk a tőke kivonásról, vagyis a külföldön telephellyel rendelkező vállalatok eladásával, megszüntetésével, tőkecsökkentésével kapcsolatos üzletekről is. A fizetésimérleg-adatok szerint 1999-ben a tőke kivonás összességében csekély volt, mindössze 3 millió dollárt tett ki. Ennek mintegy fele az USA-t érintette, a másik része pedig Ausztria, Hollandia, Nagy-Britannia és Németország között oszlott meg. 2000-ben ugyanakkor rendkívül jelentősen megugrott ez az összeg, már az év első

² A cikk írásakor még nem álltak rendelkezésre a 2000. év végi részletes bontású (befektetések, illetve tőke kivonás országoként) adatok, ezért a táblázatokban a 2000. I–VI. hó számait szerepeltetjük.

felében 16-szorosan meghaladva az 1999. egész évi értéket. A legjelentősebb tőkekivonás Máltáról történt, a rangsorban második Dél-Korea volt, ahonnan az 1999. évi összes befektetés értékével csaknem megegyező, azt kissé még meg is haladó összeget vontak ki. Számottevő volt továbbá a tőkekivonás Svájcból, illetve Romániából. Ez utóbbiban minden bizonnyal elsősorban a sikertelen vállalkozásokkal kapcsolatos eladások, vállalatmegszüntetések tükröződnek. Az előbbiekkal kapcsolatban ugyanakkor inkább csak sejtéseink lehetnek – a valódi folyamatokat érdemes lenne részletesebb adatok alapján vizsgálni.

15. táblázat

**Magyarországi vállalatok külföldi tőkebefektetéseinek megoszlása régióként
1999-ben és 2000. I–VI.-ban
(Százalékban)**

Megnevezés	1999	2000. I–VI.
Közép- és kelet-európai átalakuló országok	36,1	57,3
Szovjet utódköztársaságok	2,1	2,1
Európai Unió	29,8	8,8
Liechtenstein, Málta, Ciprus, Svájc	8,1	26,1
USA, Kanada	17,2	2,1
Japán, Dél-Korea, Hong Kong	5,0	0,0
Egyéb országok	1,7	3,6
Összesen	100,0	100,0

Forrás: MNB-adatok alapján saját számítás.

16. táblázat

**Magyarországi vállalatok közép- és kelet-európai tőkebefektetéseinek megoszlása
országokként 1999-ben és 2000. I–VI.-ban
(Százalékban)**

Megnevezés	1999	2000. I–VI.
Románia	62,0	10,1
Lengyelország	11,6	2,0
Szlovákia	8,7	5,3
Horvátország	6,7	3,9
Bulgária	0,5	0
Csehország	4,0	72,7
Szlovénia	1,2	1,9
Oroszország	3,7	3,4
Ukrajna	1,6	0,7
Összesen	100,0	100,0

Forrás: MNB-adatok alapján saját számítás.

**Magyarországi vállalatok EU-beli tőkebefektetéseinek megoszlása országoként
1999-ben és 2000. I–VI.-ban
(Százalékban)**

Megnevezés	1999	2000. I–VI.
Ausztria	24,9	10,7
Hollandia	60,9	38,8
Németország	10,0	31,9
Belgium	1,2	5,2
Finnország	0,0	0,0
Franciaország	0,9	1,5
Írország	0,0	0,0
Luxemburg	0,0	0,0
Nagy-Britannia	1,1	6,7
Olaszország	0,0	0,6
Spanyolország	0,9	4,6
Svédország	0,1	0,0
Összesen	100,0	100,0

Forrás: MNB-adatok alapján saját számítás.

**Magyarországi vállalatok külföldi tőke kivonásának megoszlása régióként
1999-ben és 2000. I–VI.-ban
(Százalékban)**

Megnevezés	1999	2000. I–VI.
Közép- és kelet-európai átalakuló országok	0,9	14,7
Szovjet utódköztársaságok	0,0	0,0
Európai Unió	44,7	7,6
Liechtenstein, Málta, Ciprus, Svájc	2,9	52,6
USA, Kanada	49,2	1,3
Japán, Dél-Korea, Hong-Kong	0,0	23,7
Egyéb országok	2,3	0,1
Összesen	100,0	100,0

Forrás: MNB-adatok alapján saját számítás.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy 1997-től jelentős növekedésnek indult a magyarországi vállalatok működőtőke-exportja. Eddig két csúcstól regisztrált a fizetési mérleg-statisztika: 1998-ban és 2000-ben. A kettő mögötti folyamatok azonban jelentősen eltértek. Míg ugyanis 1998-ban minden valószínűség szerint elsősorban nem a valódi működőtőke-befektetések, hanem az adóelkerülés, tőkemenekítés – általában nem is magyar tulajdonosok által folytatott gyakorlata – dinamizálta a kiáramlást, addig

2000-ben már a tényleges pozíciószerzések domináltak. Ekkor a befektetések már első-sorban a környező országokba irányultak (Szlovákia, Csehország, Románia), és a hazai cégek piacszerzését, stratégiai helyzetének erősítését szolgálták.

Várakozásaink szerint az elkövetkező években továbbra is magas, esetenként növekvő működőtőke-exporttal kell számolnunk. Ennek gazdasági hatásai ellentmondásosak.

Általános jellegzetességként leszögezhetjük, hogy a tőkeexport megjelenése többnyire stabil, viszonylag fejlett gazdasági háttérrel jelez, s a globalizálódó világ gazdaságban az adott ország pozíciójának javulását eredményezi. A külföldi leányvállalatok alapítása hozzájárulhat az árukivitel növeléséhez, javíthatja a befektetők jövedelmezőségét, versenyképességét, ugyanakkor nemcsak mikro-, hanem makrogazdasági kockázatokkal is járhat. A fizetési mérlegre gyakorolt hatás ugyanis ellentmondásos. Egyrészt az áruexport már rövid távon is nőhet, hosszabb távon pedig emelkedhet a profit hazautalása, a tulajdonosi hitelek visszafizetése – ezek a tényezők javíthatják a fizetési mérleget. Másfelől, ha a Magyarországra irányuló közvetlen befektetések stagnálnak vagy visszaesnek – mint az utóbbi években –, és eközben a feltehetően spekulatív, adókerülő tőkeexport nő meg, akkor a gazdaság külső finanszírozása szempontjából fontos tőkeegyenleg egyre zsugorodik, miközben a tőkeexporttól várt kedvező hatások is elmaradnak.

Irodalomjegyzék

- Antalóczy Katalin – Mohácsi Kálmán – Voszka Éva* [1998]: Sok kicsi sokra megy? A magyar tőkeexport jellemzőiről. *Külgazdaság*, 11. szám.
- Antalóczy Katalin – Mohácsi Kálmán – Voszka Éva* [2000]: A magyarországi tőkeexport jellemzői: elméleti háttér, nemzetközi összehasonlítás, statisztikai elemzés és empirikus vizsgálatok. Pénzügykutató Rt., október.
- Berger Zsolt – Kertész György – Martin József Péter – Nyomárkay Kázmér – Simon Ernő – Szép Ildikó* [2000]: Orosz balett. *Figyelő*, 39. szám.
- Dunning, J. H.* [1993]: *Multinational Enterprises and the Global Economy*. Addison-Wesley, Reading UK.
- Ipari és Kereskedelmi Minisztérium [1996]: Külföldi székhelyű magyar vállalat alapítások 1995-ben. Sajtóanyag.
- Kang, N. H. – Johansson, S.* [2000]: Cross-border Mergers and Acquisition: Their Role in Industrial Globalization. OECD STI Working Papers, 1.
- Magyar Nemzeti Bank [1996], [1997], [1998], [1999]: Éves jelentés.
- Magyar Nemzeti Bank [2000]: A nemzetgazdaság fizetési mérlege, külfölddel kapcsolatos követelései és tartozásai 1990–1999.
- Miyake, Maiko – Sass, Magdolna* [2000]: Recent Trends in Foreign Direct Investment. OECD Financial Market Trends, No. 76, July.
- Samuelson, P. A. – Nordhaus, W. D.* [1988]: *Közgazdaságtan III. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*. Budapest.
- UNCTAD [1994]: *World Investment Report 1994*.
- UNCTAD [1999]: *World Investment Report 1999*.
- UNCTAD [2000]: *World Investment Report 2000*.

A svéd modell és az európai integráció

IFJ. SIMON GYÖRGY

Svédországban a második világháború után a magánvállalatok által dominált piacgazdaságban kísérlet történt a széles körű szociális biztonság megvalósítására. Ennek során kialakult a jóléti állam univerzális típusa, amely a lakosság többsége számára jelentős szociális kedvezményeket biztosított. A jóléti rendszert a szociáldemokrata kormányzat évtizedeken keresztül a gazdaság állami szabályozása révén, túlnyomórészt a piaci eszközök mellőzésével működtette. A nyolcvanas években azonban világossá vált, hogy a változó gazdasági környezet a svéd modell átfogó reformját teszi szükségessé. A legfontosabb reformintézkedések foganatosítására a svéd kormányt a kilencvenes években az ország háború utáni történetének legsúlyosabb gazdasági válsága kényszerítette. A recesszió és a globalizáció felgyorsulása a hidegháború idején folytatott politika felülvizsgálását követelte meg, melynek eredményeként az évtized közepére Svédország az Európai Unió tagja lett. Ily módon a svéd modell jövője elválaszthatatlanná vált az európai integráció folyamatától.

Bevezető

A rendszerváltozás idején a közép- és kelet-európai országok számos közéleti személyisége és társadalomtudósa a piaci reformok megvalósítása kapcsán az ún. svéd szocializmus mellett szállt síkra. A svéd modellt a jóléti állam olyan típusának tekintették, amely egyesíteni tudta a tőkés piacgazdaság hatékonyságát, dinamizmusát és rugalmasságát a széles körű szociális biztonsággal és egyenlőséggel. Mint ismeretes, a jóléti állam, amelynek intézményei a nagy világ gazdasági válságot és a második világháborút követően több iparilag fejlett országban kialakultak, kötelezettségeket vállalt polgárai anyagi és szellemi jólétéért, és ennek érdekében aktívan beavatkozott a gazdasági folyamatokba. A szociáldemokrata típusú jóléti államban, melynek iskolapéldái a skandináv államok, elsősorban Svédország, a kedvezményeket elvben a társadalom valamennyi tagja igénybe vehette. A szociális programok a népesség többségét érintették. A jóléti rendszert a kormányzat hosszú időn keresztül túlnyomórészt a piaci eszközök mellőzésével működtette. (Bara – Szabó, 2000, 209., 220. o.)

Az utóbbi évtizedekben a svéd kísérlet¹ a szakirodalomban gyakran állt az érdeklődés homlokterében. Jelen cikk keretében a jóléti államot Svédország társadalmi-

¹ Assar Lindbeck kifejezése. (Lásd: Lindbeck, 1997)

gazdasági fejlődésével és az európai integrációs folyamatokkal összefüggésben vizsgáljuk. *Lindbeck* [1998] nyomán Svédország gazdasági rendszerének alábbi fejlődési szakaszait különböztetjük meg:

1. Az állam viszonylag korlátozott gazdasági szerepvállalásának időszaka (1870–1970). Ezt az időszakot a külkereskedelem, valamint a tőke és a munkaerő mobilitása tekintetében nagymértékben nyitott piacgazdasági rendszer jellemezte. Ebben az időszakban kezdődött el a jóléti állam fokozatos kialakulása.

2. A hetvenes években a svéd modell fejlődésének érett szakaszába lépett, amikor olyan centralizált intézményrendszer jött létre, melynek segítségével az állam gazdasági és szociális téren egyaránt aktív politikát folytathatott. Az 1973-as világgazdasági korszakváltást követően azonban a svéd gazdaság a korábbiakhoz képest gyakrabban került válsághelyzetbe, ami a nyolcvanas évek közepén felvetette a jóléti állam reformjának szükségességét.

3. *A kilencvenes években* a globalizáció, a megváltozott gazdasági környezet hatására a svéd modell és általában a jóléti állam *permanens válságba került*. Az évtized elején a svéd gazdaság a második világháború utáni legmélyebb recessziót élte át, melynek leküzdése, továbbá az Európai Unióhoz való csatlakozás a piaci eszközök szélesebb körű alkalmazását követelte meg. Ugyanakkor a svéd kormány a reformok végrehajtása során a jóléti rendszer átalakítását oly módon igyekszik megvalósítani, hogy elkerülhesse annak totális felszámolását.

A svéd modell evolúciója

A jóléti állam kialakulása Svédországban

A svéd kísérlet kezdete 1932-re tehető, amikor a hatalomra került szociáldemokraták *Per Albin Hansson* vezetésével a nagy világgazdasági válságból való kilábalás érdekében a stabilizációs politika keretében a lakosság széles rétegeire kiterjedő szociális biztonsági háló kialakítását tűzték ki célul. Ennek következetes megvalósítását azonban a növekvő katonai kiadások miatt a második világháború utáni időszakra kellett halasztani.

A jóléti intézmények fokozatos kiépítése *Tage Erlander* miniszterelnöksége alatt (1946–1969) a szociáldemokrata gazdaságpolitika meghatározó irányvonalává vált. Ebben a periódusban olyan átfogó törvények születtek, amelyek a nyugdíjakra, az egészségbiztosításra, a családi pótlékra, a lakbér-hozzájárulásra, az oktatás és tudomány fejlesztésére vonatkoztak. A svéd modellt gyakran a munka és a tőke, az állam és a szociális partnerek (munkavállalók és munkáltatók) közötti történelmi kompromisszum példájának tekintik. Alapját a viszonylag gyors ütemű növekedés következtében évtizedeken át prosperáló gazdaság, az éles társadalmi konfliktusoktól mentes, lényegében önszabályozó munkaerőpiac és a töretlenül emelkedő reálbérek teremtették meg. Az ötvenes, hatvanas években a Svéd Szociáldemokrata Párt és a legnagyobb szakszervezeti szövetség között szoros együttműködés alakult ki, s a szociális biztonság fontosságát hangsúlyozó kormánypolitikát a munkaadók is támogatták. A svéd kormány kifinomult, szelektív munkaerőpiaci politikát folytatott, amely az alacsony hatékonyságú vállalatok felszámolására és igazságosabb jövedelemelosztásra irányult. A béralku Svédországban már az ötvenes években erősen centralizálttá vált, de csak a következő évtized végén, az ún. szolidaritási bérpolitika révén kezdett jelentősebb szerepet játszani a bérkülönbségek csökkentésében. Az állami megtakarítások és hitelforrások a hatvanas évek közepétől, részben a nyugdíjrendszer reformjával kapcsolatban váltak fontossá. (*Goetschy*, 1994, *Lane*, 1991, *Lindbeck*, 1997 és 1998, *Milner*, 1989 és *Ringborg – Abrahamsson – Henriksson*, 1992.)

A nyugdíjreform értelmében 1960-tól az általános kedvezményt nyújtó *folkpension*, vagyis az alapnyugdíj mellé a bérektől és keresetektől függő kiegészítést (ATP) vezettek be. A teljes kiegészítésben azok az állampolgárok részesülhettek, akik 65 éves korukra legalább 30 éves munkavisztonnyal rendelkeztek. Ebben az esetben a nyugdíj-kiegészítést a legjobban fizetett 15 év alapján állapították meg. Ez a rendszer azonban igazságtalan volt a hosszú munkaviszonyban álló és magas hozzájárulást fizető személyekkel szemben. Ugyanakkor a társadalmi járulékok jelentős mértékű növekedését követelte meg, amit a jövőbeni dolgozók számára elfogadhatatlannak tartottak. (*Lachman és szerzőtársai*, 1995, *Normann – Mitchell*, 2000, RFV, 1999 és *Palmer*, 2000.)

Ami a nemzetközi integrációt illeti, Svédország 1960-tól az Európai Szabadkereskedelmi Társulás (EFTA) egyik alapító tagja volt, de az Európai Közösségben (EK) való részvételt, a nemzeti szuverenitás egy részének delegálását a közösségi intézményeknek összeegyeztethetetlennek tartotta az ország semleges státusával. Ezért az EK-val 1967 és 1971 között folytatott csatlakozási tárgyalások eredménytelenül végződtek. (Lásd: *Svenska Institutet*, 1998.)

A hatvanas években Svédországban olyan vegyesgazdaság jött létre, melynek keretében a piaci orientáció az állami tervezéssel járt együtt. Az Erlander-kormány olyan politikát folytatott, amely a teljes foglalkoztatottságra, a munkavállalók és munkáltatók közötti harmonikus viszony megteremtésére, a szociális biztonsági háló minden állampolgárra való kiterjesztésére irányult. A hetvenes években azonban a gazdaságfejlődés ciklikusságának felerősödésével a svéd modell aranykora véget ért. (*Goetschy*, 1994, *Lane*, 1991, *Milner*, 1989, *Ringborg – Abrahamsson – Henriksson*, 1992, *Tilton*, 1990.)

A svéd modell főbb jellemzői a hetvenes–nyolcvanas években

A hatvanas évek végére, a hetvenes évek elejére Svédországban a magánszektor dominanciája mellett a korábbi piaci rendszerből lényegében csak az áruk és szolgáltatások szabad kereskedelme maradt meg, amely azonban nem terjedt ki a pénzügyi tranzakciókra. Az állami szektorban a döntéshozatal növekvő centralizációja, a magánszektorban pedig a vállalatok erős koncentrációja ment végbe. Ugyanakkor tovább erősödött a béralku centralizált jellege is. A kormányzat ekkor a megtakarítások és egyéb eszközforrások kb. felét tartotta kézben. (*Lindbeck*, 1998, 5–6. o.)

A nemzeti jövedelem újraelosztására irányuló törekvéseket a magas marginális adókulcsokkal kívánták megvalósítani. A hetvenes évek elején a világgazdasági korszakváltáshoz való alkalmazkodás céljából szelektív stabilizációs politikához és a munkaerőpiac szigorú szabályozásához folyamodtak. Azonban átfogó és aktív munkaerőpiaci politikát a kormányzat csak az évtized végén kezdett el folytatni. (*Goetschy*, 1994, 9. o. és *Lindbeck*, 1997, 12–19. o.)

A hetvenes–nyolcvanas évek nagy gazdasági megrázkódtatásai, különösen a két olajárrobbanás, mind *Olof Palme* szociáldemokrata kormányát (1969–1976 és 1982–1986), mind pedig a jobboldali *Fälldin-* és *Ullsten*-kabinetet (1976 és 1982 között) a korábbinál nagyobb mértékű munkahelyteremtésre ösztönözte az állami szektorban. Ugyanakkor a fő hangsúly a hanyatló ágazatok és régiók támogatására tevődött át. Az állami szabályozás a gazdasági és szociálpolitikai intézkedéseken keresztül közvetlen hatást gyakorolt a gazdaság és a családok életére. A vállalatok működését a kormányzat főleg szelektív adók és támogatások, valamint a tőkepiac szabályozása révén befolyásolta. (*Lane*, 1991, *Lindbeck*, 1997 és 1998, *Milner*, 1989.)

A nagyvonalú szociális kedvezmények és az állami szektorban való széles körű foglalkoztatás olyan társadalom kialakulását eredményezte, ahol az állami adóbevéte-

lekből finanszírozott egyének száma jóval meghaladta a piac által finanszírozottakét. Az előbbi kategórián belül a foglalkoztatottak egyharmada az állami szektorban dolgozott, míg a maradék kétharmad az ettől a szektortól kapott juttatásokból élt (az utóbbiak közül egyesek ideiglenesen, például a fizetett betegszabadságon levők, illetve azok az állampolgárok, akik munkanélküli- vagy gyermekgondozási segélyt kaptak). Ezeket a szociális vívmányokat, amelyeket az 1975-ös alkotmány rögzített, magas, progresszív adókulcsok révén tartották fenn. (Lindbeck, 1998, 15. o.)

Ily módon a hetvenes években Svédországban megvalósulni látszott a szociáldemokraták azon törekvése, amely a nagyfokú jövedelembiztonságra és kiterjedt szociális ellátásra irányult. A kormányzat politikája jelentős mértékben hozzájárult a szegénység visszaszorításához, s viszonylag kiegyenlítetté tette a rendelkezésre álló jövedelem elosztását.

A svéd modellben a vállalati öngazgatásra vonatkozó elképzelések is teret kaptak. A legradikálisabbat közülük a hetvenes évek közepétől kezdve a szakszervezeti vezetők fogalmazták meg, akik az adóbevételekből finanszírozandó munkavállalói befektetési alapok létrehozásával a tőkés magántulajdont szindikalista jellegű kollektív tulajdonnal kívánták felváltani. E javaslat módosított változata a Szociáldemokrata Párt támogatásával 1983-ban emelkedett törvényerőre. A szóban forgó alapok azonban nem tudtak jelentősebb befolyásra szert tenni. (Lane, 1991, Lindbeck, 1997 és 1998, Milner, 1989, Tilton, 1990.)

Külgazdasági téren a stockholmi kormány 1972-ben szabad kereskedelmi megállapodást írt alá az Európai Közösséggel, amely a következő évben lépett hatályba. Ennek eredményeként az ipari termékek Svédország és EK közti kereskedelme 1984-re teljesen vámentessé vált. Ezen kívül Svédország 1973 és 1977 között részt vett az EK valutakigyójtásában. (Palánkai, 1999, Svenska Institutet, 1998.)

A nyolcvanas évek elején a gazdasági válság hatására a svéd modell fenntarthatósága a politikai viták középpontjába került. A jóléti állam válsága többek között abban jutott kifejezésre, hogy a munkaadók az ország történetében először a szolidaritási bérpolitika és a béralku centralizált rendszerének felülvizsgálata mellett foglaltak állást. Ennek következtében a nyolcvanas években a centralizált béralku rendszert ágazati és helyi szintű bértárgyalások váltották fel. (Goetschy, 1994, 10. o.)

Reformok és integráció

A kilencvenes évek elején, amikor a svéd gazdaságban nagymértékű visszaesés következett be,² a kormányzat reformintézkedésekre kényszerült. Az antiinflációs politika keretében a jövedelmek korlátozását kezdte szorgalmazni. A globalizációs folyamatok felerősödése kapcsán megváltozott helyzetben a teljes foglalkoztatottság biztosítása többé nem szerepelt a svéd gazdaságpolitika elsődleges célkitűzései között. A szociális ellátás egyre súlyosbodó gondjai azt mutatták, hogy a jóléti állam reformja, amit az EU-csatlakozás is megkövetelt, egyébként is elkerülhetetlenné vált. (Goetschy, 1994, IMF Staff Country Report, 1998, Lachman és szerzőtársai, 1995, Thomas, 1998a és b.)

A svéd modell korszerűsítése céljából már korábban, 1983-ban részleges adóreformot hajtottak végre, amely a személyi jövedelemadó felső sávjának kulcsát 85 százalékról 72 százalékra csökkentette. Ez azonban még mindig magas érték volt. Ugyancsak a nyolcvanas években sor került a tőkepiac deregulációjára, amit az évtized végén a hatósági devizaellenőrzés feloldása követett. Ingvar Carlsson első szociáldemokrata kormányának (1986–1991)

² A bruttó hazai termék (GDP) 1991–1993 között reálértékben 5 százalékkal esett vissza. (Kőrösi, 1996, 2. o.)

átfogó adóreformja 1990–1991-ben az adókulcsok további csökkentését, a különböző típusú kereseteknél és tőkeeszközöknél tapasztalható adózási aszimmetriák felszámolását eredményezte. (Lindbeck, 1998, 25–26. o.)

Carl Bildt jobboldali kabinetjének (1991–1994) hivatalba lépésével a svéd gazdaságpolitikában konzervatív fordulat következett be. Intézkedései az adócsökkentések folytatására, a szociális kiadások lefaragására, a veszteséges állami vállalatok privatizálására és a piaci erők felszabadítására irányultak a hatékonyság növelése és az EU-csatlakozásra való eredményesebb felkészülés céljából. A stabilizációs politikát Carlsson második kormánya (1994–1996) is folytatta, amely a maastrichti konvergenciakritériumokkal összhangban elsősorban a költségvetési hiány csökkentését célzó sikeres konszolidációs programot hajtott végre. A Gazdasági és Monetáris Unióhoz (EMU) való lehetséges csatlakozás fényében a monetáris politikában is jelentős reformokra került sor, amelyek e politika jogi kereteit és intézményrendszerét, a pénzügyi szektor felügyeletét és szabályozását érintették. Ezek a reformok elősegítették a pénzügyi szektor szanálását és rugalmasságának növelését. (Goetschy, 1994, IMF Staff Country Report, 1998 és 1999.)

A nyolcvanas és a kilencvenes évek kormánypolitikájának egyik legfontosabb területét a nyugdíjreform képezte. A reformot előkészítő bizottságot a nyolcvanas évek közepén nevezték ki azzal a feladattal, hogy tegyen javaslatokat a nyugdíjrendszer igazságosságának növelésére és egészségesebb pénzügyi alapokra helyezésére. E bizottság javaslatai azonban nem kaptak kellő támogatást. Ezért a svéd parlament 1992-ben egy hétpárti munkacsoportot alakított, amely definiálta az új nyugdíjrendszer irányelveit. Ezeket az irányelveket 1994-ben parlamenti határozat erősítette meg, melynek értelmében az új rendszer bevezetését már a következő évben megkezdték. Részleteinek kidolgozására ötpárti munkacsoport alakult, melynek javaslatait 1998-ban a parlament törvényerőre emelte. Ily módon Göran Persson 1996 márciusa óta hivatalban lévő szociáldemokrata kormánya elérte, hogy az új nyugdíjrendszer 2001. január 1-jétől teljes egészében bevezetésre kerüljön.

A megreformált rendszer, melynek keretében 61 éves minimális nyugdíjkorhatárt állapítottak meg, egy meghatározott hozzájárulásokból felépülő állami és egy a dolgozók által önként választott nyugdíjpénztárba történő befizetésekkel összetevődő privát részből áll, s a hozzájárulások és kedvezmények közötti szorosabb kapcsolat megteremtését, az állami nyugdíjrendszer hosszú távú finanszírozhatóságának biztosítását, valamint az alkalmazásban álló nyugdíjasok helyzetének javítását célozza. Ennek érdekében az alapnyugdíjat és annak kiegészítését olyan garantált minimáljövedelem váltja fel, amit az államháztartás adóbevételeiből finanszíroz. Ezen kívül a rendszer fenntartásához más költségvetési források és a társadalombiztosítási alapok is hozzájárulnak. A nyugdíjak megállapításánál a felsőoktatási intézményekben eltöltött tanuló éveket és a kötelező katonai szolgálat idejét is figyelembe veszik. (IMF Staff Country Report, 1998 és 1999, Lindbeck, 1997 és 1998, Normann – Mitchell, 2000, Palmer, 2000.)

Amikor az EK és az EFTA között 1990-ben megkezdődtek a tárgyalások az Európai Gazdasági Térségről (EGT), a svéd kormány bejelentette, hogy csatlakozni kíván az Európai Közösséghez. Csatlakozási kérelmét Stockholm 1991. július 1-jén nyújtotta be, s 1992. május 2-án Oportóban aláírta az EGT-ről szóló szerződést, amely 1994. január 1-jén lépett életbe. Az EGT-be való belépés az Európai Unió versenypolitikájához és kutatói programjaihoz való csatlakozást és bizonyos derogációkkal, engedményekkel a belső piaci szabályozás átvételét jelentette. Közben 1993. február 1-jén Brüsszelben az Európai Közösség és Svédország képviselői között megkezdődtek a csatlakozási tárgyalások. A svéd szociálpolitika sajátosságaiból kifolyólag a tárgyalásokon a költségvetés kérdései a problematikus területek közé tartoztak. Ezeket a kérdéseket azonban

sikerült úgy rendezni, hogy Stockholm végül semmilyen „opt-out” záradékra nem tartott igényt.

A csatlakozási tárgyalások előtt és alatt Svédország részéről részletes helyzetelemzések, tárgyalási stratégiai koncepciók és alkalmazkodási stratégiák készültek a jogharmonizáció, a közösségi intézményekben való részvétel és a közös politikába való bekapcsolódás tárgyában. Emellett a piaci verseny, a termelés és az árak várható alakulása, továbbá a regionális, társadalmi és strukturális hatások felmérése állt az elemzések középpontjában. Ezzel párhuzamosan a stockholmi kormány intenzív bilaterális kapcsolatépítést folytatott az uniós tagállamokkal, tájékozódva érdekeikről és ismertetve Svédország helyzetét, álláspontját, az EU-ba való belépési szándékának motivációit.

A csatlakozási szerződés aláírására 1994. június 24-én, a korfui EU-csúcsértekezleten került sor. Az ezt követő népszavazáson a résztvevők abszolút többsége igent mondott a csatlakozásra, s így 1995. január 1-jén Svédország az Európai Unió teljes jogú tagja lett. A környezetvédelem, a geopolitikai szempontok és az EU intézményrendszerének reformja ügyében a svédek új értékeket hoztak az európai integrációba. A jelenlegi tagjelöltek közül a svéd kormány elsősorban a balti államok (Észtország, Lettország és Litvánia) csatlakozását kívánja elérni. Ezekben az államokban Svédországnak jelentős gazdasági érdekeltsége van.³

A továbbiakban a stockholmi kormány 1996. decemberében csatlakozott az Európai Unió külső határainak ellenőrzéséről szóló Schengeni Egyezményhez. 1997. júniusában aláírta az uniós intézmények hatékonyabb működésének előmozdítását célzó Amszterdami Szerződést, amelyben kezdeményezésére többek között a munkanélküliség elleni határozottabb fellépés, a szigorúbb környezetvédelmi törvények, a közös kül- és biztonságpolitika erősítésének szükségessége is teret kapott. Az Európai Unión belül Svédország részt vett a tagállamok gazdaságpolitikájának koordinálásában és az Európai Monetáris Intézet megalapításában, de az euróövezethez való csatlakozás számára nyitott kérdés maradt. (Halm – Körösi, 1996, Körösi, 1996, Ringborg – Abrahamsson – Henriksson, 1992, Svenska Institutet, 1998, Vida, 1997.)

A svéd kísérlet a gazdaságfejlődés tükrében

Svédország gazdasági fejlődését jelen cikkben a szociális jóléti rendszer szerepe szempontjából vizsgáljuk. A következő fő kérdésekre keressük a választ: 1. hogyan befolyásolta a jóléti rendszer Svédország gazdasági növekedését; 2. hogyan alakult a svéd gazdaság fejlettségi szintje az Európai Unióhoz és az Egyesült Államokhoz képest; 3. melyek voltak a svéd költségvetési politika főbb jellemzői; 4. milyen mértékben integrálódott Svédország az EU-ba.

Gazdasági növekedés és hatékonyság

A gazdasági növekedés és hatékonyság nemzetközi összehasonlítását alább 1985. évi amerikai dollár felhasználásával, vásárlóerő-paritásos alapon végezzük, Summers és Heston [1994] kulcsszámainak figyelembevételével.

Az 1. táblázat adataiból látható, hogy 1961 és 2000 között a svéd GDP évi átlagos növekedési üteme az Európai Unió teljesítményének nem egészen háromötödét, az Egyesült Államokénak pedig kb. hathetedét érte el. Ebben az időszakban a termelékenység javulása Svédországban a gazdasági növekedés öthatodát, az EU-ban közel

³ A balti államok integrációs törekvéseiről lásd: *iff. Simon* [2000].

háromötödét, az Egyesült Államokban pedig kétötödét eredményezte. Ilyen értelemben Svédország eredményei jobbak voltak, de a termelékenység lassabban nőtt az EU átlagánál. Az utóbbi állítás azonban nem vonatkozik a csatlakozás utáni időszakra, nevezetesen 1996–2000-re.

A svéd kormány újraelosztási politikájának keretében a hatvanas–hetvenes években foganatosított nyereségkorlátozó intézkedései a beruházások reálértékének csökkenéséhez vezettek. Ugyanakkor a veszteséges vállalatokat szubvenciókkal támogatták, ami az eszközök allokációjában torzulásokat idézett elő. (Lindbeck, 2001, 25. o.) Ennek következtében a gazdasági növekedés üteme Svédországban az elmúlt négy évtizedben fokozatosan lassult. Megjegyzendő azonban, hogy a válságellenes intézkedések hatására a svéd gazdaságban a kilencvenes évek második felében bizonyos fokú fellendülés következett be.

Hogyan változott a svéd gazdaság fejlettségi színvonala a hatvanas évek eleje és a kilencvenes évek vége között?

1. táblázat

**A bruttó hazai termék (GDP), a létszám és a termelékenység változási üteme
(évi átlag, százalék)***

Időszak	Svédország			Európai Unió**			Egyesült Államok		
	<i>Y</i>	<i>L</i>	<i>Y/L</i>	<i>Y</i>	<i>L</i>	<i>Y/L</i>	<i>Y</i>	<i>L</i>	<i>Y/L</i>
1961–2000	2,5	0,3	2,1	4,4	1,9	2,5	2,9	1,7	1,2
1961–1970	4,6	0,8	3,8	5,5	0,2	5,3	3,8	1,9	1,9
1971–1980	2,0	0,8	1,2	5,6	3,6	1,8	2,8	2,0	0,8
1981–1990	2,0	0,7	1,3	3,5	2,3	1,1	2,6	1,8	0,8
1991–2000	1,3	–0,9	2,3	2,9	1,3	1,6	2,5	1,2	1,3
1961–1965	5,2	0,8	4,3	5,2	0,2	5,0	4,5	1,5	3,0
1966–1970	4,1	0,8	3,3	5,9	0,2	5,7	3,1	2,2	0,9
1971–1975	2,6	0,9	1,7	7,9	6,8	1,1	2,4	1,1	1,3
1976–1980	1,3	0,7	0,6	3,2	0,6	2,6	3,2	3,0	0,2
1981–1985	1,7	0,4	1,3	1,8	0,4	1,3	2,4	1,5	1,0
1986–1990	2,3	1,0	1,2	5,2	4,2	0,9	2,8	2,1	0,6
1991–1995	0,5	–2,2	2,7	3,5	1,9	1,6	2,0	1,1	0,9
1996–2000	2,2	0,3	1,9	2,4	0,8	1,6	2,9	1,2	1,7

* 1985. évi összehasonlítható árakon számítva.

** Itt és a továbbiakban 1972-ig hat, 1973-tól kilenc, 1981-től tíz, 1986-tól tizenkét, 1995-től tizenöt tagállam adatai (1991-től a volt NDK-val együtt).

Megjegyzés: *Y* a GDP-nek, *L* a foglalkoztatottak számának, *Y/L* a termelékenységnek a változási üteme.

Forrás: New Cronos Eurostat-adatbázis.

A 2. táblázat adatai szerint az egy főre jutó GDP Svédországban 1960-ban az uniós szint 1,1-szeresét tette ki, 1998-ban viszont lényegében az Unió átlagának felelt meg. Az Egyesült Államokhoz képest a svéd gazdaság mintegy 4 százalékkal csökkentette elmaradását.

**Az egy lakosra és az egy foglalkoztatottra jutó GDP Svédországban
(1985. évi dollárban, vásárlóerő-paritáson*)**

Év	Egy lakosra számítva			Egy foglalkoztatottra számítva		
	dollár*	Európai Unió	Egyesült Államok	dollár*	Európai Unió	Egyesült Államok
	százalékában			százalékában		
1960	7221	112,8	70,0	14948	100,9	52,1
1965	8996	115,1	75,0	18493	98,0	55,7
1970	10576	105,1	79,8	21739	87,3	62,6
1975	11797	109,9	83,1	23636	89,9	63,9
1980	12424	99,9	78,9	24386	81,6	65,2
1985	13478	103,9	79,4	26042	81,5	66,3
1990	14718	105,7	79,3	27688	82,8	68,4
1995	14610	100,6	74,9	31617	87,4	74,7
1998	15442	99,8	73,8	33566	88,5	75,1

* 1 dollár = 7,7 korona.

Forrás: lásd az előző táblázatnál, továbbá *Summers – Heston* [1994].

Hogyan alakult a bérek növekedése a svéd gazdaságban? Ezt a több szempontból is fontos kérdést a fogyasztói árindexszel korrigált órabérek figyelembevételével, a feldolgozóipar példáján vizsgáljuk. A 3. táblázat adatai alapján kiszámítható, hogy 1961–1998-ban az órabérek évi átlagos növekedési üteme 1,8 százalék, míg a termelékenysége a 2. táblázat adatai szerint ennél valamivel gyorsabb, 2,2 százalék volt (nemzetgazdasági szinten).

**Órabérek a svéd feldolgozóiparban
(1985. évi dollárban, vásárlóerő-paritáson)**

Év	Dollár*	Index: 1960 = 100	Évi átlagos változás (százalék)	Relatív bérszínvonal	
				NSZK	Egyesült Államok
				százalékában	
1960	4,33	100	–	150,9	52,7
1965	5,52	127	4,9	140,1	62,0
1970	6,82	158	4,5	134,8	73,5
1975	8,17	189	3,6	133,7	84,6
1980	8,27	191	0,2	121,4	87,1
1985	7,95	184	–0,7	114,9	83,3
1990	8,77	203	2,0	109,4	98,3
1995	8,76	202	–0,01	120,7	100,2
1998	8,53	197	–0,8	97,2	95,8

* 1 dollár = 7,37 korona.

Megjegyzés: Itt és a továbbiakban az NSZK adatai 1990 után a volt NDK-t is tartalmazzák.

Forrás: Yearbook of Labour Statistics. ILO, Geneva; International Financial Statistics Yearbook. IMF, Washington, D.C.; Statistical Abstract of the United States. Bureau of the Census, Washington, D.C. különböző kötetei; *Summers – Heston* [1994].

A GDP és a foglalkoztatottság szerkezete Svédországban
(százalékban, nemzetgazdaság = 100)

Év	GDP (1985. évi áron)				Foglalkoztatottság			
	Ipar				Ipar			
	Mező- gazdaság	Összesen	ebből: Feldolgozó- ipar	Szolgá- tások	Mező- gazdaság	Összesen	ebből: Feldolgozó- ipar	Szolgá- tások
1960	5,7	20,5	18,8	73,8	13,8	36,0	34,2	50,2
1965	4,4	23,2	21,3	72,4	11,8	33,5	31,9	54,7
1970	3,9	24,4	22,4	71,7	7,9	29,6	28,3	62,5
1975	3,4	24,9	22,6	71,7	6,3	28,5	27,3	65,2
1980	3,1	23,2	20,8	73,7	5,6	25,3	24,0	69,1
1985	3,3	24,6	21,5	72,1	5,0	22,6	21,4	72,4
1990	3,2	23,6	20,7	73,2	3,4	22,0	21,0	74,6
1995	3,0	26,4	23,5	70,6	3,1	20,1	19,1	76,8
1999	2,7	27,7	25,1	69,6	2,5	19,6	18,6	77,9

Forrás: Statistisk Årsbok för Sverige. Statistiska centralbyrån, Stockholm; National Accounts. OECD, Paris; National Accounts Statistics. UN, New York; Yearbook of Labour Statistics. ILO, Geneva különböző kötetei.

Az állami szektor részaránya a svéd gazdaságban
(az alkalmazottak száma szerint)

Év	Alkalmazottak		
	összesen ezer fő	ebből: állami szektor	
		ezer fő	az összes alkalmazott százalékában
1973	3 521	1 144	32,5
1975	3 715	1 253	33,7
1980	3 860	1 510	39,1
1985	3 960	1 637	41,3
1990	4 074	1 652	40,5
1995	3 540	1 368	38,6
1996	3 529	1 338	37,9
1997	3 499	1 294	37,0
1998	3 558	1 308	36,8
1999	3 636	1 322	36,4

Forrás: Statistisk Årsbok för Sverige különböző kötetei.

Milyen főbb szerkezeti változások történtek a hatvanas évek eleje óta a svéd gazdaságban?

A 4. táblázat adatai alapján megállapítható, hogy Svédországban az 1960–1999 közötti időszakban a GDP-ben és a foglalkoztatottak létszámában egyaránt számottevően csökkent a mezőgazdaság amúgy sem túl magas részesedése. Az ipar és ezen belül a feldolgozóipar részaránya az összlétszámban szintén jelentősen visszaesett, a termelés volumenében viszont nőtt. Svédországot a hetvenes évektől kezdve a hanyatló iparágak (pl. vaskohászat, hajógyártás, textilipar, fa- és papíripar) magas aránya jellemezte, ami strukturális válságot idézett elő. Ugyanakkor a szolgáltatások már a hatvanas évek elején a svéd gazdaság legnagyobb szektorát képezték. Súlyuk a foglalkoztatottságban azóta még jobban megnőtt, a termelésben viszont valamelyest csökkent. E szektoron belül a svéd modell szociális irányultságának megfelelően a legjelentősebb szerepet az egészségügy, az oktatás és a kultúra játszotta.

Milyen részarányt képviselt az állami szektor a svéd gazdaságban?

A rendelkezésre álló adatokból (5. táblázat) látható, hogy 1973 és 1999 között az állami szektor részaránya a svéd alkalmazottak összlétszámán belül 32,5 százalékról 36,4 százalékra emelkedett, s a legmagasabb szintet a nyolcvanas évek közepén érte el. Azóta a recesszió és az EU-csatlakozással kapcsolatban hozott megszorító intézkedések hatására folyamatosan csökkent.

6. táblázat

Munkanélküliségi ráták
(a munkaerő százalékában)

Megnevezés	1961–1973	1974–1983	1984–1989	1990	1993	1995	1996	1997	1998
Svédország	1,6	1,8	2,1	1,5	8,2	7,5	10,0	9,9	8,3
Európai Unió*	2,2	6,0	10,2	8,3	10,6	10,4	10,8	10,6	10,0
Egyesült Államok	4,9	7,1	6,4	5,5	6,8	5,6	5,4	4,9	4,5

* 1995 előtt tizenkét, 1995-től tizenöt tagállam adatai.

Forrás: Palánkai [1999] 234. o.

Mint fentebb említettük, a svéd modell egyik fontos jellemzője az aktív munkaerőpiaci politika volt, melynek keretében a szakmai átképzés jól kiépített rendszerét működtették. Ennek köszönhetően a nyolcvanas évek végéig, a kilencvenes évek elejéig a munkanélküliségi ráta (6. táblázat) nyugat-európai és világviszonylatban igen alacsony, 2 százalék körüli szinten mozgott. A gazdasági válság és a dereguláció következtében azonban a munkanélküliség Svédországban 1990 után ugrásszerűen megnőtt, bár némileg továbbra is alacsonyabb volt az Európai Unió átlagánál.

Az államháztartás alakulása

Melyek voltak a jóléti rendszer szempontjából meghatározó szerepet betöltő költségvetési politika főbb jellemzői Svédországban?

Állami kiadások a GDP százalékában
(folyó áron)

Év	Svédország	Európai Unió*	Egyesült Államok
1960	16,1	13,9	16,6
1965	18,0	14,9	16,3
1970	21,8	15,4	18,5
1975	24,1	18,3	18,1
1980	29,3	19,0	16,8
1985	27,9	19,3	17,1
1990	27,4	18,6	16,6
1995	26,3	20,7	15,3
1998	26,7	20,0	14,4

* Itt és a továbbiakban 15 tagállam adatai.

Forrás: National Accounts. OECD, Paris különböző kötetei; New Cronos Eurostat-adatbázis.

A 7. táblázat adatai alapján megállapítható, hogy 1960 és 1998 között az államháztartás kiadásai a GDP-hez viszonyítva Svédországban jelentős mértékben meghaladták az Európai Unió és – a hatvanas évek közepétől – az Egyesült Államok szintjét. E kiadások részarányának növekedése azonban 1980 táján megállt, s a továbbiakban csökkenő tendenciát mutatott. Svédország EU-ba való belépése után, az uniós támogatások és a tagsággal járó egyéb kedvezmények igénybevételének hatására e mutató kismértékű emelkedése következett be. Az integrációs előnyök túlszárnyalták a brüsszeli költségvetésbe történő nettó befizetéseket, aminek következtében a csatlakozás pénzügyi hatása Stockholm számára pozitívnak bizonyult.

Államadósság a GDP százalékában
(folyó áron)

Év	Svédország	NSZK	Franciaország
1960	29,1	7,4	28,6
1965	17,7	7,2	17,6
1970	16,2	7,0	12,5
1975	17,5	10,1	8,8
1980	30,2	16,0	14,9
1985	55,4	21,9	22,8
1990	37,1	24,7	27,4
1995	68,3	36,6	42,2
1998	64,4	38,6	47,0

Forrás: International Financial Statistics Yearbook. IMF, Washington, D.C. különböző kötetei.

Az államháztartás GDP-hez viszonyított adósságállománya (8. táblázat) tekintetében Svédország – az NSZK-hoz vagy Franciaországhoz hasonlóan – a kilencvenes évek elejéig megfelelt a maastrichti konvergenciakritériumoknak. Az évtized közepére azon-

ban már átlépte a 60 százalékos küszöbértéket, ami Stockholm számára többek között hivatkozási alapul szolgált ahhoz, hogy a Gazdasági és Monetáris Unióba, illetve az euróövezetbe egyelőre ne lépjen be.

A 9. táblázat adataiból látható, hogy az államháztartás mérlege Svédországban 1973 és 1985 között a vizsgált években deficittel zárult, melynek mértéke 1980 előtt nem lépte túl a 3 százalékos maastrichti küszöböt, de meghaladta az Európai Unió és az Egyesült Államok analóg mutatóit. Az 1990-ben elért 1 százalékos többletet követően a költségvetés egyensúlya rendkívüli módon megromlott, hiánya 1995-re megközelítette a GDP 11 százalékát. 1998-ra azonban a nagyarányú adóemelések és kiadáscsökkentések eredményeként a svéd költségvetés újból többlettel zárult.

9. táblázat

Költségvetési hiány vagy többlet a GDP százalékában

Év	Svédország	Európai Unió	Egyesült Államok
1973	-1,4	-1,2	-1,2
1975	-2,5	-4,7	-3,4
1980	-8,1	-4,9	-2,8
1985	-7,1	-5,6	-5,2
1990	1,0	-3,7	-3,9
1995	-10,9	-4,9	-2,2
1998	0,4	-0,9	0,6

Forrás: Lásd az előző táblázatnál, továbbá *Easterly – Hairong Yu* [2000].

Hogyan alakult az államháztartás bevételeinek és kiadásainak szerkezete Svédországban? Erről kapunk képet a 10. és a 11. táblázat adatai alapján.

Mint látható, 1973 és 1998 között a svéd költségvetés bevételi oldalán az adóbevételek domináltak. A tőkejövedelem csak 1985 táján jelent meg mint külön bevételi forrás. A szóban forgó időszakban a társadalombiztosítási hozzájárulás részesedése az adóbevételek egynegyedéről közel kétötödre emelkedett, s döntően a munkaadók befizetéseiből állt.

10. táblázat

**A svéd költségvetés bevételi oldala
(százalék; összes bevétel = 100)**

Év	Adóbevételek					Nem adóbevételek	Tőke- jövedelem
	Összesen	ebből:					
		társadalombiztosítási hozzájárulás					
		összesen	ebből:				
			munkavállalók	munkaadók	önfoglalkoz- tatók		
1973	87,3	22,2	7,8	14,4	–	12,7	–
1975	87,6	26,8	6,5	19,8	0,5	12,4	–
1980	85,9	33,2	0,1	31,8	1,3	14,1	–
1985	84,0	27,7	0,1	26,4	1,2	15,5	0,5
1990	86,8	31,1	0,1	29,7	1,3	13,0	0,2
1995	86,7	36,5	3,7	32,0	0,8	12,3	1,0
1998	87,6	33,7	–	33,2	0,5	10,9	1,5

Forrás: Government Finance Statistics Yearbook. IMF, Washington, D.C. különböző kötetei.

A svéd költségvetés kiadási oldala
(százalék; összes kiadás = 100)

Év	Közigaz- gatás	Hon- védelem	Oktatás	Egészség- ügy	Társada- lombizto- sítás és közjólét	Lakás- építés és közművek	Kultúra, sport, egyházak	Gazda- sági egységek	Egyéb kiadások
1973	9,3	12,0	14,1	4,1	42,8	1,5	0,8	10,0	5,4
1975	10,0	10,5	12,3	3,1	45,5	1,3	0,7	10,5	6,1
1980	8,3	7,7	10,4	2,2	48,5	3,0	0,7	10,9	8,3
1985	6,4	6,5	8,7	1,2	41,8	3,7	0,7	11,1	19,9
1990	7,5	6,4	8,7	0,9	51,5	4,4	0,7	7,6	12,3
1995	8,2	5,3	4,7	0,3	49,5	4,5	0,6	10,0	16,9
1998	9,0	5,5	6,9	0,5	43,9	2,3	0,7	10,7	20,5

Forrás: Lásd az előző táblázatnál.

Ugyanakkor a svéd modell szociális karakterének megfelelően a kiadási oldalon a legnagyobb tételt a társadalombiztosítás és közjólét finanszírozása jelentette, amire 1973-ban az összes kiadás kb. kétötödét, 1990-ben pedig már több mint felét fordították. A recesszió hatására azonban 1998-ra ez az arány az 1990-es szint kb. hathetedére esett vissza. A többi tétel közül a kiadási oldalon az 1973–1998-as időszakban némileg megnőtt a gazdasági egységek, a lakásépítés és közművek, de csökkent a közigazgatás, honvédelem, oktatás, egészségügy, továbbá a kultúra, sport és egyházak részesedése.

A svéd külkereskedelem az európai integráció tükrében

Svédországot hagyományosan erős külgazdasági orientáció, az értékesítési piacokért folyó versenyben való aktív részvétel jellemezte, ami többek között a második világháború után létrejött svéd transznacionális vállalatok tevékenységében is megnyilvánult.

A 12. táblázat adatai azt mutatják, hogy Svédország a külkereskedelem és ezen belül az export nemzetgazdasági súlya terén 1970–1999-ben jelentős mértékben megelőzte nemcsak az Egyesült Államokat, hanem az Európai Uniót is. A nyitottság az 1985–1990 közötti időszak kivételével folyamatosan növekedett, s az export GDP-hez viszonyított arányának alakulásában is ugyanez a tendencia érvényesült.

Milyen mértékben integrálódott a kereskedelmet tekintve Svédország az Európai Unióba?

A 13. táblázatból látható, hogy az Európai Unió részesedése a svéd exportban az 1970-es 52,7 százalékról 1999-ben 56,2 százalékra, az importban ugyanakkor 57,3 százalékról 61,7 százalékra emelkedett. Svédország kereskedelme az Európai Unióval a nyolcvanas évek közepéig rendszerint deficitet mutatott, ami többek között a két olajár-robbanás és világgazdasági válság negatív következményeivel függött össze. A kilencvenes években azonban a svéd kereskedelmi mérleg a szóban forgó relációban már jelentős többlettel zárult. Ebben feltehetőleg fontos szerepe volt az Európai Gazdasági Térség létrejöttének és Svédország EU-csatlakozásának.

A külkereskedelem GDP-hez viszonyított aránya
(folyó áron, százalék)

Év	Svédország		Európai Unió*		Egyesült Államok	
	teljes volumen**	ebből: export	teljes volumen**	ebből: export	teljes volumen**	ebből: export
1970	39,6	20,3	35,2	17,7	7,9	4,1
1975	46,2	23,8	41,9	20,9	12,6	6,6
1980	50,9	24,6	47,2	22,7	17,0	8,1
1985	57,5	30,0	51,1	25,4	13,3	5,2
1990	48,0	24,7	45,1	22,3	15,5	6,8
1995	59,9	33,3	46,3	23,6	18,3	8,0
1999	66,8	36,7	49,4	25,3	18,6	7,6

* Itt és a továbbiakban 1972-ig hat, 1973-tól kilenc, 1981-től tíz, 1986-tól tizenkét, 1995-től tizenöt tagállam adatai (1991-től a volt NDK-val együtt).

** Az export és az import összege.

Forrás: International Financial Statistics Yearbook különböző kötetei; New Cronos Eurostat-adatbázis.

Svédország kereskedelme az Európai Unióval

Év	Millió USD			Százalék			
	svéd export az EU-ba (1)	svéd import az EU-ból (2)	kereskedelmi egyenleg (1–2)	az EU részesedése a svéd exportban	az EU részesedése a svéd importban	az import exportfedezettsége a teljes külkereskedelmi forgalomban	az Európai Unió relációjában
1970	3 574	4 013	–439	52,7	57,3	96,8	89,1
1975	7 793	9 847	–2 054	44,7	54,5	96,5	79,1
1980	15 209	17 014	–1 805	49,4	50,9	92,1	89,4
1985	14 350	15 981	–1 631	47,1	56,0	106,8	89,8
1990	35 495	33 975	+1 520	62,3	63,6	106,7	104,5
1991	34 295	31 224	+3 071	62,3	63,4	111,9	109,8
1992	35 065	31 238	+3 827	62,5	63,1	113,4	112,3
1993	26 198	23 491	+2 707	56,4	60,2	119,0	111,5
1994	32 006	28 832	+3 174	56,3	60,0	118,3	111,0
1995	45 273	42 515	+2 758	56,9	65,8	123,3	106,5
1996	46 472	44 190	+2 282	55,0	66,4	126,9	105,2
1997	44 393	42 762	+1 631	53,7	65,3	126,4	103,8
1998	46 799	43 825	+2 974	55,2	64,2	124,1	106,8
1999	47 650	38 673	+8 977	56,2	61,7	135,2	123,2

Forrás: IMF [1996] 410., 412. o. és [2000] 436., 438. o.; UNCTAD [1993] 123., 136. o. és [1999] 99., 109. o.

A svéd–magyar és a magyar–svéd kereskedelem alakulása a kilencvenes években

Év	Millió USD						Százalék			
	Svédország			Magyarország			Magyarország részesedése		Svédország részesedése	
	Magyar- országra irányuló exportja (1)	Magyar- országról származó importja (2)	keres- kedelmi egyenleg (1–2)	Svéd- országba irányuló exportja (1)	Svédor- szágból származó importja (2)	keres- kedelmi egyenleg (1–2)	a teljes svéd export- ban	import- ban	a teljes magyar export- ban	import- ban
1990	137	148	–11	135	128	+7	0,24	0,28	1,41	1,49
1991	167	146	+21	130	176	–46	0,30	0,30	1,30	1,59
1992	192	145	+47	131	206	–75	0,34	0,29	1,22	1,85
1993	179	100	+79	91	192	–101	0,39	0,26	1,06	1,55
1994	290	141	+149	125	303	–178	0,51	0,29	1,18	2,10
1995	318	148	+170	126	311	–185	0,40	0,23	0,98	2,01
1996	289	168	+121	138	281	–143	0,34	0,25	1,05	1,73
1997	265	183	+82	147	262	–115	0,32	0,28	0,77	1,23
1998	315	202	+113	210	304	–94	0,37	0,30	0,91	1,18
1999	321	235	+86	230	329	–99	0,38	0,37	0,93	1,18

Forrás: IMF [1996] 243., 410., 411. o. és [2000] 250., 436., 437. o.

A 14. táblázat adataiból megállapítható, hogy Svédország külkereskedelmében hazánk súlya az utóbbi évtized folyamán végbement emelkedés ellenére 1 százalék alatt maradt. Ugyanakkor a magyar külkereskedelemben Svédország közel másfél százalékos részesedése némileg csökkent, sőt az exportban 1 százalék alá süllyedt. Az 1990-es esztendő leszámítva a kilencvenes években a svéd–magyar kereskedelmi forgalom többletet, míg a magyar–svéd kereskedelem hiányt mutatott.

Záró megjegyzések

A svéd modellt leginkább a jóléti rendszer univerzális karaktere tette egyedivé, amely kisebb mértékben más skandináv államokban is érvényesült. Főbb jellemzői a hatvanas–hetvenes években teljesedtek ki, s az alábbi módon foglalhatók össze (Goetschy, 1994, 9. o.):

1. A fejlett piacgazdaság és a jóléti állam szimbiózisa.
2. Aktív állami szerepvállalás a magánszektor által dominált piacgazdaságban, az állami szektor fontos szerepe.
3. A társadalmi konfliktusok mérsékelt jellege.
4. A munka és a tőke közötti együttműködésre és a teljes foglalkoztatottságra való törekvés.
5. A munkavállalók és munkáltatók erős, centralizált szervezetei.
6. Az ipar szerkezeti átalakításának és a vállalatok racionalizálásának társadalmi konszenzus keretében történő kezelése.

Melyek a svéd kísérlet főbb tanulságai az Európai Unió tagjelölt országai, köztük hazánk számára? Lindbeck [1998] nyomán a következőket állíthatjuk:

1. A jóléti állam intézményeinek bevezetése idején Svédország jóval fejlettebb gazdasággal rendelkezett, mint a volt szocialista országok a kilencvenes évek elején. Sőt mi

több, a svéd állami szektort kompetens menedzsment irányította, amely az üzleti viselkedés normáihoz igazodott.

2. A kormányzat gazdaságpolitikájának, különösen a nagyvonalú szociális juttatásoknak köszönhetően Svédországban magas fokú jövedelembiztonság, bizonyos mértékű jövedelemegyenlőség alakult ki, ami a szegénység határozott visszaszorításával járt együtt. Ezt azonban a növekvő költségek árán sikerült elérni, amelyek a kilencvenes évek elejére már a jóléti rendszer fenntarthatóságát kérdőjelezték meg.

3. Az állam, a munkaadók és munkavállalók közötti háromoldalú egyeztetés, amely az elmúlt évtizedben Magyarország, Csehország és Lengyelország gazdaságpolitikájában érvényesült, Svédországban kevésbé fontos szerepet játszott és nem bizonyult eléggé sikeresnek. A gazdaságpolitika főbb eszközeit a svéd korona periodikus leértékelése és állami szektor bővítése képezte. Ezt a politikát azonban a kilencvenes években már nem lehetett tovább folytatni.

4. A svéd tapasztalatok is azt mutatják, hogy a lakosság erőteljesen reagál a már megvalósult szociális vívmányok felszámolására. Ez késleltette és megnehezítette a jóléti állam reformját.

5. Közép- és Kelet-Európához hasonlóan Svédországnak szintén szembe kell néznie az átalakulás bizonytalanságaival, mivel a globalizáció hatására a gazdasági életben a régi játékszabályokat újak váltják fel. A svéd gazdaság a reformok ütemezésében elkövetett hibák, különösen a hazai tőkepiacnak az adóreformot és a hatósági devizaelenőrzés feloldását megelőző deregulációja miatt komoly megrázkódtatásokat szenvedett. Tanulság: a reformok helyes ütemezésének az átalakuló gazdaságokban különösen nagy jelentősége van.

Irodalomjegyzék

- Bara Zoltán – Szabó Katalin (szerk.) [2000]: Gazdasági rendszerek, országok, intézmények. Bevezetés az összehasonlító gazdaságtanba. Budapest: AULA.
- Easterly, W. – Hairong Yu [2000]: Global Development Network Growth Database. The World Bank, Washington, D.C. (www.worldbank.org/research/growth/GDNdata.htm).
- Goetschy, J. [1994]: Les modèles sociaux nordiques à l'épreuve de l'Europe. Paris: La documentation Française.
- Halm Tamás – Körösi István [1996]: Európaról a katedrán. Középiskolai tanári kézikönyv az Európai Unióról és Magyarország csatlakozásáról. Budapest: Euro Info Service.
- Iff. Simon György [2000]: A balti régió és az európai integráció. Külgazdaság. 44. évf. 12. sz. 40–55. o.
- IMF [1996]: Direction of Trade Statistics Yearbook 1989–95. Washington, D.C.
- IMF [2000]: Direction of Trade Statistics Yearbook 1993–99. Washington, D.C.
- IMF Staff Country Report [1998]: Sweden: selected issues. No. 98/124 (november).
- IMF Staff Country Report [1999]: Sweden: selected issues. No. 99/115 (október).
- Körösi István [1996]: Ausztria, Finnország és Svédország az Európai Unióban – a csatlakozás tapasztalatai. MTI VKI. Kihívások c. tanulmányosorozat. 70. sz. (április).
- Lachman, D. és szerzőtársai [1995]: Challenges to the Swedish welfare state. IMF Occasional Paper No. 130 (október).
- Lane, J. E. [1991]: Understanding the Swedish model. London: Frank Cass.
- Lindbeck, A. [1997]: The Swedish experiment. Stockholm: SNS.
- Lindbeck, A. [1998]: Swedish lessons for post-socialist countries. Institute for International Economic Studies, Stockholm University. Seminar Paper No. 645 (augusztus).
- Lindbeck, A. [2001]: Changing tides for the welfare state. The Research Institute of Industrial Economics, Stockholm. Working Paper No. 550 (március).
- Milner, H. [1989]: Sweden: Social Democracy in practice. Oxford: Oxford University Press.
- Normann, G. – Mitchell, D. J. [2000]: Pension reform in Sweden: lessons for American policymakers. The Heritage Foundation Backgrounder. No. 1381, 1–12. o.

- Palánkai Tibor* [1999]: Az európai integráció gazdaságtana. Budapest: AULA.
- Palmer, E.* [2000]: The Swedish pension reform model: framework and issues. The World Bank. Social Protection Discussion Paper No. 0012 (június).
- Ringborg, E. – Abrahamsson, K. – Henriksson, K.* [1992]: The Swedish way towards a learning society. Report to OECD. Stockholm: Ministry of Education and Science (június).
- Summers, R. – Heston, A.* [1994]: The Penn World Table 5.6 (www.bizednet.bris.ac.uk/dataserv/penn.htm).
- Svenska Institutet* [1998]: Sweden in the European Union. Uppsala: Ord&Form AB.
- Thomas, A.* [1998a]: The effects of tax wedges on hours worked and unemployment in Sweden. IMF Working Paper. WP/98/152 (október).
- Thomas, A.* [1998b]: The wage bargaining structure in Norway and Sweden and its influence on real wage developments. IMF Working Paper. WP/98/174 (december).
- Tilton, T.* [1990]: The political theory of Swedish Social Democracy: through welfare state to socialism. Oxford: Clarendon Press.
- UNCTAD [1993]: Handbook of International Trade and Development Statistics 1992. New York.
- UNCTAD [1999]: Handbook of International Trade and Development Statistics 1996/1997. New York and Geneva.
- Vida Krisztina* [1997]: Az új tagországok intézményi integrációja az Európai Unióban. MTI VKI. Kihívások c. tanulmányorozat. 89. sz. (június).

A közös monetáris politika szervezeti háttere a Gazdasági és Monetáris Unióban

ANGYAL ZOLTÁN

Az euró bevezetése, majd pedig 2002. január elsejétől az euróbankjegyek és érmék forgalomba kerülése látványos megnyilvánulása annak az Európa jövőjét meghatározó folyamatnak, amelynek egyik döntő eleme a közös monetáris politika kialakítása. E folyamat egyik első lépése volt a Gazdasági és Monetáris Unió szervezeti háttérének a kialakítása, ezen belül a Központi Bankok Európai Rendszerének és az Európai Központi Banknak a létrehozása. Ennek az intézményrendszernek szisztematikus leírását adja cikkünk.

2002. január elsején új korszak kezdődik Európában. Olyan óriási horderejű változás előtt állunk, amely példa nélküli mind a kontinens, mind a világ történelmében. Ezen a napon ugyanis Európa tizenkét államában forgalomba kerülnek az euróbankjegyek és érmék, amivel kezdetét veszi annak a folyamatnak az utolsó fázisa, amely után – egész pontosan 2002. március elsejétől – a Gazdasági és Monetáris Unió tizenkét tagállamának több mint 300 millió polgára számára egyetlen törvényes fizetőeszköz fog létezni, az euró. Ezzel egyidejűleg pedig az évtizedek, illetve évszázadok óta létező nemzeti valuták örökre eltűnnek. A változás sok tekintetben, de elsősorban lélektanilag megrendítő hatású lesz, másrészt azonban Európa sok évezredes törtétiájának és benne az elmúlt fél évszázad európai integrációjának az egyik legnagyobb pillanata fog eljönni azon a napon, amikor az eurózóna polgárai először fizethetnek majd materiálisan is az új közös pénzzel.

Természetesen ahhoz, hogy ez a fenti esemény bekövetkezessen, hosszú út vezetett. Számptalan politikai, gazdasági és pénzügyi feltételnek kellett teljesülnie, hogy ez az álom valóra válhasson. Ezen feltételek egyike volt annak az intézményrendszernek a létrehozása és eredményes működtetése, amely képes arra, hogy kézbe vegye a közös monetáris politika meghatározását és végrehajtását. Ennek az írásnak az a célja, hogy bemutassa ezt a szervezeti hátteret, azon belül is kiemelten az Európai Központi Bank három fő szervének – a Kormányzótanácsnak, az Igazgatótanácsnak és az Általános Tanácsnak – a felépítését és működését, illetve az általuk kibocsátható jogi eszközöket. Ezen túl felvázolom a Központi Bankok Európai Rendszerre bizottsági rendszerét, valamint a személyzeti politikának a legfontosabb elveit. Végül két olyan testületről lesz szó, amelyek – bár nem rendelkeznek önálló döntéshozó hatáskörrel, de – előkészítő, tanácsadó és informális szerepük miatt mindenképpen részesei a közös monetáris politika alakításának.

1. A Központi Bankok Európai Rendszere és az Európai Központi Bank

1.1. Létrehozása, célkitűzése, feladatai

A Gazdasági és Monetáris Uniót létrehozó Maastrichti Szerződés írta elő, hogy az abban meghatározott eljárásnak megfelelően felállításra kerül a Központi Bankok Európai Rendszere (továbbiakban KBER), valamint egy Európai Központi Bank (továbbiakban EKB), amely a Szerződés és az Alapszabály rendelkezései szerint látja el feladatait és folytatja tevékenységét. A KBER az EKB-ból és a tagállamok nemzeti központi bankjaiból áll, ami Luxemburg esetében a Luxemburgi Monetáris Intézetet jelenti.

A KBER elsődleges célkitűzése az árstabilitás fenntartása. Ezen kívül – nem érintve a fő célt – támogatnia kell az általános gazdaságpolitikákat a Közösségben, annak érdekében, hogy hozzájáruljon a Közösség alapvető célkitűzéseinek megvalósításához, amelyek a következők ebben a vonatkozásban:

- a gazdasági tevékenységek harmonikus, kiegyensúlyozott és fenntartható fejlődése;
- a magas szintű foglalkoztatottság és szociális védelem;
- a fenntartható és nem inflációgerjesztő növekedés;
- a magas szintű versenyképesség;
- a gazdasági teljesítmények magas szintű konvergenciája.

A KBER a szabad verseny, nyitott piacgazdaság elvének megfelelően fejti ki tevékenységét, elősegítve a források hatékony elosztását és tiszteletben tartva azt az elvet, hogy közösségi gazdaságpolitika kialakítása a tagállamok gazdaságpolitikájának szoros összehangolásán, a belső piacon és a közös célok meghatározásán alapul.

A KBER alapvető feladatai a következők:

- a Közösség monetáris politikájának meghatározása és végrehajtása;
- a devizaügyletek irányítása;
- a tagállamok hivatalos devizatartalékainak megőrzése és kezelése, amely azonban nem érinti a deviza-forgótőkének a tagállamok kormányai által történő őrzését és kezelését;
- a fizetési rendszerek zavartalan működésének előmozdítása.

További fontos feladatai:

- hozzájárul az illetékes hatóságok azon politikáinak zavartalan végrehajtásához, amelyek a hitelintézetek prudens működésének ellenőrzésére és a monetáris rendszer stabilitására vonatkoznak;
- kizárólag az EKB jogosult arra, hogy bankjegyek kibocsátását engedélyezze a Közösségben, amelyeket az EKB és a nemzeti központi bankok bocsáthatnak ki;
- jóváhagyja a tagállamok által kibocsátható pénzürmék mennyiségét;
- kötelező az EKB-val konzultálni minden hatáskörébe tartozó területen javasolt közösségi aktusról, valamint a nemzeti hatóságok minden ilyen vonatkozású szabályozási terveze esetén;
- a hatáskörébe tartozó területeken véleményt terjeszthet elő az illetékes intézményeknek és szervezeteknek vagy nemzeti hatóságoknak;
- a KBER feladatainak biztosítása érdekében az EKB a nemzeti központi bankok segítségével összegyűjti a szükséges statisztikai adatokat és ebből a célból együttműködik a közösségi intézményekkel vagy szervezetekkel, a tagállamok illetékes hatóságaival vagy harmadik államokkal és nemzetközi szervezetekkel.

Az általános működési elv szerint a KBER-t az EKB döntéshozó szervei irányítják, tehát a KBER-nek önálló döntéshozó szervei nincsenek, így a működését az EKB alábbiakban tárgyalandó intézményei biztosítják.

A KBER és benne az EKB egy független rendszer, amely egyben a legfontosabb működési elvet is jelenti. A jegybanki függetlenségről vagy autonómiáról többféle értelemben lehet beszélni. Létezik a függetlenségnek egy *funkcionális* oldala, ami nem más jelent, mint hogy az intézmény – jelen esetben a KBER – feladatait egyértelműen és koherensen meghatározzák és nem írnak elő számára több, egymással esetleg ellentétes funkciókat. Ez esetünkben maradéktalanul érvényesül, hiszen csak egy alapvető kötelezettség van előírva, ez pedig az árstabilitás fenntartása.

Másrészt beszélhetünk a függetlenség *intézményi* vonatkozásáról, hiszen mind a Szerződés, mind a Jegyzőkönyv egységesen kimondja, hogy tevékenységük gyakorlása során sem az EKB, sem a nemzeti központi bankok, valamint ezek döntéshozó testületeinek tagjai sem kérhetnek, illetve fogadhatnak el utasításokat a közösségi intézményektől és szervektől, a tagállamok kormányaitól vagy bármilyen más szervtől. Ezzel párhuzamosan pedig a közösségi intézmények és szervek, valamint a tagállamok kormányai kötelezettséget vállalnak arra, hogy tiszteletben tartják ezt az elvet, és feladataik teljesítése során nem próbálják befolyásolni az EKB vagy a nemzeti központi bankok döntéshozó szerveinek tagjait.

A függetlenségnek azonban még két másik formája is érvényesül ez esetben. Egyrészt a *személyi* függetlenség, amely alatt a hivatali időre vonatkozó speciális előírásokat kell elsősorban érteni. A legfőbb rendelkezés e tekintetben, hogy az egyes nemzeti központi bankok kormányzóinak a hivatali ideje 5 évnél nem lehet rövidebb, és eltávolításuk politikai okokból nem lehetséges, hanem csak akkor foszthatók meg tisztségüktől, ha már nem állnak fenn a tisztség gyakorlásához szükséges feltételek – pl. hosszabb időn keresztül munkavégzésre képtelenség –, vagy súlyos szakmai hibát követtek el. További biztosíték, hogy egy ilyen felmentő döntés ellen az érintett kormányzó vagy a Kormányzótanács keresetet nyújthat be a Bírósághoz a Szerződés vagy a végrehajtására vonatkozó bármely jogi rendelkezés megsértése miatt. Ezt a keresetet két hónapon belül lehet benyújtani a felmentést kimondó határozat nyilvánosságra hozatalától, a keresettel fellépővel történő írásbeli közléstől vagy attól a naptól számítva, amikor a döntés az érintett tudomására jutott.

Végül érvényesülnie kell a *pénzügyi* függetlenségnek is, amelynek az a feltétele, hogy a nemzeti központi bankok rendelkezzenek a megfelelő eszközökkel ahhoz, hogy a KBER-vel kapcsolatos feladataikat elláthassák.

2. A Kormányzótanács

2.1. Tagjai

Az EKB legfontosabb döntéshozó szerve a Kormányzótanács, amely az Igazgatótanács tagjaiból, valamint a Gazdasági és Monetáris Unió harmadik szakaszában részt vevő tagállamok nemzeti központi bankjainak elnökeiből áll.

2.2. Feladatai

A Kormányzótanács fogadja el a KBER-re ruházott feladatok teljesítésére vonatkozó iránymutatásokat és a szükséges határozatokat. A Kormányzótanács határozza meg a Közösség monetáris politikáját, beleértve a közbenső monetáris célokra, az irányadó kamatlábakra és a KBER-ben a tartalékok pótlására vonatkozó határozatokat, valamint meghozza az ezek végrehajtásához szükséges iránymutatásokat. Végül ez a szerv fogadja el az EKB belső szervezetét és döntéshozó szerveit szabályozó ügyrendet is.

2.3. Az ülések ideje és helye

A Kormányzótanácsot fő szabály szerint évente legalább tíz alkalommal össze kell hívni. Az egyes ülések dátumát az EKB elnökének javaslata alapján maga a Kormányzótanács határozza meg, mégpedig úgy, hogy minden egyes naptári évben meghatározza a következő évre vonatkozó ülésezési menetrendjét, amely alapján általában rendszeresen ülésezik.

A fenti menetrend szerinti üléseken kívül az elnök köteles összehívni a Kormányzótanácsot, ha azt annak legalább három tagja írásban kezdeményezi. Az elnöknek pedig megvan az a joga, hogy saját belátása szerint, bármikor összehívhassa a Kormányzótanácsot, ha azt személy szerint szükségesnek tartja.

Az ülések helyére vonatkozó előírás szerint a Kormányzótanács az üléseit rendszerint az EKB épületében, Frankfurtban tartja, de lehetőség van arra is, hogy egy adott ülést távkonferencia útján tartsanak meg. Ez utóbbi lehetőség azonban kizárt abban az esetben, ha azt a Kormányzótanács háromnál több tagja ellenzi. Az ülések titkosak, de a Kormányzótanács határozhat úgy, hogy tanácskozásai eredményét nyilvánosságra hozza.

2.4. Részvétel a Kormányzótanács ülésein

A Kormányzótanács ülésén a fent említett tagjain kívül csak az Európai Unió Tanácsának elnöke és az Európai Bizottság egy tagja vehet részt. Ezen túl, az ülések nem monetáris politikai témájú napirendi pontjainak tárgyalása alatt minden egyes jegybanki kormányzót általában egy személy kísérhet. Abban az esetben, ha valamely jegybank kormányzója nem tud részt venni az ülésen, akkor írásban jogosult helyettes kijelölésére, azzal, hogy az erről szóló írásbeli tájékoztatást köteles kellő időben, az ülés előtt az elnöknek elküldeni. A Kormányzótanács egyéb személyeket is meghívhat az üléseire, ha ezt szükségesnek tartja.

2.5. Szavazás

A Kormányzótanács határozatképességéhez a tagok legalább kétharmadának jelenléte szükséges. Ha nincs meg a szükséges határozatképesség, akkor az elnök rendkívüli ülést hívhat össze, ahol már a határozatképességhez szükséges minimális létszám figyelembevétele nélkül lehet döntéseket hozni. A Kormányzótanács csak az elnök kérésére szavazhat. Akkor is az elnök kezdeményezi a szavazási eljárást, ha a Kormányzótanács bármelyik tagja erre őt felkéri.

A Kormányzótanácsnak csak az ülésen jelenlévő tagjai rendelkeznek szavazati joggal. Abban az esetben azonban, ha az ülést távkonferencia útján tartják meg, akkor értelemszerűen a tagok ennek keretében adhatják le szavazataikat. Ha a Kormányzótanács egyik tagja hosszabb időre – több mint egy hónapig – akadályoztatva van a szavazásban, akkor kijelölhet egy helyettest a Kormányzótanács egyik tagjaként.

A Kormányzótanács minden tagja egy szavazattal rendelkezik és a döntéseket fő szabályként egyszerű többséggel hozzák meg. Egyenlő számú szavazat esetén pedig az elnök szavazata dönt. Egyes, konkrétan meghatározott ügyekben azonban csak minősített többséggel lehet dönteni. Ilyenkor a Kormányzótanács tagjainak szavazatait az EKB bejegyzett tőkéjének a nemzeti központi bankok szerinti megoszlása alapján kell súlyozni, az igazgatótanácsi tagok szavazati súlya pedig ez esetben nulla. A minősített többséget megkívánó határozatok elfogadásához az EKB bejegyzett tőkéjének legalább kétharmadát és a részvényeseknek legalább a felét képviselő szavazat szükséges. Ha

valamely kormányzó nem tud jelen lenni, akkor a kijelölt helyettes leadhatja a súlyozott szavazatát.

A minősített többséget kívánó ügyek a következők:

- az EKB tőkéjének felemelése;
- az EKB tőkéjének jegyzésére vonatkozó részesedési arány meghatározásának végrehajtásához szükséges intézkedések meghozatala;
- a nemzeti központi bankok által az EKB-nak átutalandó devizatartalékokkal kapcsolatos döntések;
- a nemzeti központi bankok pénzügyvédelmének megoszlásához fűződő kérdések;
- az EKB nettó nyereségének az általános tartalékalap és a részvényesek közötti megosztására, illetve az esetleges veszteség fedezésére vonatkozó döntések.

Az elnök titkos szavazást is kezdeményezhet, ha a Kormányzótanács legalább három tagja ezt kéri. Kötelező titkos szavazást tartani, ha a Kormányzótanács tagjai személyesen érintettek egy jövődöbéli határozat kapcsán. Ez az alábbi eseteket öleli fel:

- ha az Igazgatótanács valamely tagjának a Kormányzótanács más kereső vagy nem kereső foglalkozás gyakorlását engedélyezi kivételesen;
- az Igazgatótanács tagjainak alkalmazási feltételeiről szóló döntés;
- az Igazgatótanács valamely tagja felmentésének kezdeményezése a Bíróságnál.

Ezen esetekben az érintett tagok nem vehetnek részt a szavazásban, illetve nem rendelkeznek szavazati joggal.

A határozathozatal írásban is lehetséges, ha a Kormányzótanács legalább három tagja ezt nem ellenzi. Az írásos döntéshozatal azonban több feltételhez kötött:

- legalább öt munkanapon át kell tartania, hogy a Kormányzótanács minden tagja megfontolhassa a döntését;
- szükséges a Kormányzótanács minden tagjának vagy helyettesének a saját kezű aláírása;
- minden így meghozott döntésről feljegyzést kell készíteni a Kormányzótanács következő ülésének jegyzőkönyvében.

2.6. A Kormányzótanács üléseinek megszervezése

Az egyes ülések napirendjét a Kormányzótanács fogadja el. A tervezett napirendet az Igazgatótanács készíti el és azt legalább nyolc nappal meg kell küldeni a Kormányzótanács tagjainak. Vészhelyzet, illetve rendkívüli helyzet esetén ez a nyolc napos határidő nem él, hanem ilyenkor az Igazgatótanács úgymond a „körülményeknek megfelelően” jár el.

Magát az elfogadott napirendet azonban módosíthatja is a Kormányzótanács, akár levehet, akár javasolhat új napirendi pontokat az elnök vagy valamelyik tag javaslatára. Ha egy adott ponthoz tartozó dokumentumot nem jutattak el időben a tagoknak és azt közülük legalább hárman kéri, akkor a kérdés automatikusan lekerül a napirendről.

Az ülésről készült jegyzőkönyvet a tagok a következő ülésen kapják meg hitelesítésre, és azt az elnök is aláírja, ha azonban valamely oknál fogva szükséges, akkor viszont ennél korábban és írásban kell eljuttatni a tagoknak a jegyzőkönyvet.

2.7. Kapcsolat a Kormányzótanács és az Általános Tanács között

Az EKB Általános Tanácsának észrevételezési joga van a Kormányzótanács bizonyos aktusai, illetve döntései előtt, amelyek a következők:
ha a Kormányzótanács:

- állásfoglalást terjeszt elő az illetékes intézményeknek és szervezeteknek vagy nemzeti hatóságoknak a hatáskörébe tartozó területeken;
- véleményt ad a Tanács, a Bizottság és a tagállamok illetékes hatóságai részére a pénzintézetek prudens működésének ellenőrzésére és a monetáris rendszer stabilitására vonatkozó közösségi jogszabályok hatályának és alkalmazásának kérdésében;
- a statisztika területén elfogadja az EKB ajánlását; ezen túl az Általános Tanácsnak az EKB statisztikai feladataihoz való hozzájárulása a következőket foglalja magában:
 - az Európai Unió összes központi bankja közötti együttműködés erősítése azáltal a céllal, hogy az EKB-t statisztikai feladataiban támogassák;
 - hozzájárulás a szükséges esetekben azon szabályok és gyakorlatok harmonizációjához, melyek az Európai Unió nemzeti központi bankjai által végrehajtott statisztikák rendezését, szerkesztését és szétosztását szabályozzák;
- elfogadja az EKB éves jelentését;
- a számviteli szabályok és a műveletekről szóló jelentések szabványosításáról szóló szabályokat fogad el;
- intézkedéseket foganatosít az EKB tőkéjének jegyzésére vonatkozó részesedési arány meghatározása vonatkozásában;
- az EKB személyzetének foglalkoztatási feltételeit elfogadja;
- az árfolyamok visszafordíthatatlan rögzítésére való felkészülés kapcsán az EKB véleményét kinyilvánítja, mely egy közösségi joganyagra vonatkozik, amikor egy derogációt eltörlőnek ebben a kérdésben.

Minden esetben, ha az Általános Tanácsot a fenti esetekben felkérlik észrevételei megtételére, akkor elegendő időt kell biztosítani számára, ami nem lehet kevesebb, mint tíz munkanap, illetve sürgős esetben ez öt napra csökkenthető, amit azonban indokolni kell a felkérésben. Az elnök dönthet írásos eljárásról is, és a meghozott döntésről értesítenie kell az Általános Tanácsot.

2.8. Titkosság

Az EKB döntéshozó testületeinek, így a Kormányzótanácsnak a működése is bizalmas, hacsak a Kormányzótanács nem jogosítja fel az elnököt tanácskozásiak végeredményének nyilvánosságra hozatalára. Ezen túl értelemszerűen bizalmasnak minősül az összes dokumentum is, ami az EKB keretein belül születik, kivéve ha a Kormányzótanács másképpen dönt. A Kormányzótanács 1998. november 3-i határozatában (EKB/1998/12) rögzítette az EKB, illetve a korábban az Európai Monetáris Intézet archívumában tárolt dokumentumokhoz való hozzáférés szabályait.

Az Európai Gazdasági Közösség 1964-ben létrehozott jegybanki kormányzói bizottságának archívumában, az Európai Monetáris Intézet és az EKB archívumában lévő dokumentumok csak 30 év elteltével válnak szabadon hozzáférhetővé, tehát gyakorlatilag három évtizedre titkosítva vannak, amely időt azonban a Kormányzótanács különleges esetekben lerövidítheti.

3. Az Igazgatótanács

3.1. Feladatai

Az Igazgatótanács hajtja végre a monetáris politikát a Kormányzótanács által elfogadott iránymutatásoknak és határozatoknak megfelelően. Ennek keretében az Igazgatótanács adja meg a nemzeti központi bankoknak a szükséges utasításokat. Ezen kívül az Igazgatótanács gyakorolja azon hatásköreit is, amelyeket a Kormányzótanács ruházott rá, felelős továbbá a Kormányzótanács üléseinek előkészítéséért és általában az EKB folyó ügyeiért.

Az Igazgatótanács az elnökből – aki egyben az EKB elnöke is –, az alelnökből és négy másik tagból áll, akik főállásban töltik be tisztségüket, így más kereső vagy nem kereső foglalkozást nem folytathatnak, kivéve, ha ahhoz a Kormányzótanács kivételesen hozzájárul. Tehát igazat kell adni annak a megállapításnak, miszerint az Igazgatótanács bizonyos szempontból egyedülálló szerv az Európai Unióban, mivel itt nem képviselteti magát minden tagállam egy-egy küldöttel.¹ Erre azonban nincs is szükség, mivel a fő döntéseket a Kormányzótanács hozza meg.

Az Igazgatótanács elnökét, alelnökét és többi tagját a tagállamok kormányai állam-, illetve kormányfői szinten, közös egyetértésben nevezik ki – a Tanács ajánlására, az Európai Parlamenttel és az EKB Kormányzótanácsával való konzultáció után – a pénzügyi és banki területen elismert tekintéllyel és szakmai tapasztalattal rendelkező személyek közül. Az Igazgatótanács tagjainak a megbízatás nyolc évre szól és nem újítható meg. Csak az Európai Unió tagállamainak állampolgárai lehetnek tagok az Igazgatótanácsban.

A tagok alkalmazási feltételei, így elsősorban a fizetések, a nyugdíjak és egyéb társadalombiztosítási juttatások az EKB-val kötött szerződések tárgyát képezik, amely szerződésnek a feltételeit a Kormányzótanács határozza meg, mégpedig a Kormányzótanács és a Tanács által kinevezett három-három tagból álló bizottság javaslatára. Mint arról már volt szó, ez esetben az Igazgatótanács tagjai nem rendelkeznek szavazati joggal.

A Bíróság megfoszthatja az Igazgatótanács tagját hivatalától a Kormányzótanács vagy az Igazgatótanács kérésére, ha már nem állnak fenn nála a tisztség gyakorlásához szükséges feltételek vagy ha tevékenysége során súlyos hibát követett el.

3.3. Az ülések

Az egyes ülések idejéről az elnök javaslatára az Igazgatótanács dönt. Az elnök jogosult bármikor összehívni az Igazgatótanácsot, ha azt személy szerint szükségesnek tartja. Az elnöknek ki kell neveznie egy titkárt az EKB szervezetének tagjai közül, aki felelős az igazgatótanács ülések gyorsított eljárásának megszervezéséért és előkészítéséért. Ha mind az elnök, mind az alelnök hiányzik, akkor az Igazgatótanácsban a tanács legidősebb tagja elnököl. Az Igazgatótanács ezen túl az EKB szervezetének bármely tagját meghívhatja az ülésére.

3.4. Szavazás

Az Igazgatótanács határozatképességéhez a tagok legalább kétharmadának jelen kell lennie. Ennek hiányában az elnök itt is rendkívüli ülést hívhat össze, ahol már a határozatképességhez szükséges minimális létszám figyelembevétele nélkül lehet döntéseket hozni. Az ülésen részt vevő minden tagnak van szavazati joga és egy szavazattal rendelkezik. Ellenkező rendelkezés hiányában az Igazgatótanács a leadott szavazatok egyszerű többségével hozza meg döntéseit, egyenlő számú szavazat esetén pedig az elnök szavazata dönt. A döntést írásban is meg lehet hozni, kivéve, ha azt az Igazgatótanács legalább két tagja ellenzi.

¹ Ferkelt Balázs: Az EKB és a szupranacionális monetáris politika aktuális problémáiról, Külgazdaság, 2001. február, 62. o.

3.5. Napirend és jegyzőkönyv

Az egyes ülések napirendjét az Igazgatótanács fogadja el. A napirend tervezetét az elnök aláírásával, legalább két munkanappal a vonatkozó ülés előtt kell eljuttatni az Igazgatótanács tagjaihoz, kivéve vészhelyzetben, amikor az elnöknek a körülményeknek megfelelően kell cselekednie.

Az ülések jegyzőkönyvét az Igazgatótanács tagjai a soron következő ülésen kapják meg hitelesítésre – vagy korábban, ha ez szükséges az írásbeli eljárásnál – és azt az elnök is aláírja.

3.6. Távkonferencia

Az elnök kérésére a döntéseket az Igazgatótanács távkonferencia útján is meghozhatja, kivéve, ha azt legalább két tag ellenzi. Csak speciális körülmények indokolhatják ezt a távkonferencia útján történő döntéshozatalt. Az elnök határozza meg ezen körülmények jellegét és az Igazgatótanács tagjait előzetesen értesíteni kell mind a távkonferenciáról, mind az azon megtárgyalandó témákról. Az Igazgatótanács ülésének jegyzőkönyvében pedig rögzíteni kell a távkonferencia útján meghozott döntéseket és azokat a speciális körülményeket, amelyek az ily módon való eljárást – az elnök szerint – indokolták.

3.7. Hatáskör-átruházás

Az Igazgatótanács felhatalmazhatja egy vagy több tagját, hogy az ő nevében és felelősségére, világosan meghatározott ügyviteli és adminisztrációs intézkedéseket hozzon, beleértve azon intézkedéseket is, amelyek az Igazgatótanács későbbi kollektív döntését előkészítik és azon eszközöket, amelyek a végső döntés végrehajtásához szükségesek.

3.8. Belső struktúra és személyzet

Az Igazgatótanács dönt – a Kormányzótanáccsal való konzultáció után – az EKB szervezeti egységeinek számáról, nevről és hatásköréről. Ezt a döntést nyilvánosságra kell hozni. Lényeges, hogy az EKB minden szervezeti egysége az Igazgatótanács irányítása alatt áll. Az Igazgatótanács pedig maga dönt tagjainak felelősségéről a szervezeti egységek tekintetében és erről tájékoztatja a Kormányzó- és az Általános Tanácsot, illetve az EKB személyzetét. Az ilyen döntést csak az Igazgatótanács minden tagjának jelenlétében és azzal a feltétellel lehet meghozni, ha azzal az elnök is egyetért, tehát ő vétőjoggal rendelkezik ebben a kérdésben.

A személyzet minden tagját értesíteni kell az EKB struktúráján belüli helyzetéről, beszámolási kötelezettségéről és szakmai felelősségéről is. Az Igazgatótanács szervezeti szabályokat, ún. Adminisztratív Körleveleket fogad el, amelyek kötelezőek a személyzet tagjaira nézve. Az Igazgatótanács ezen kívül készít még egy Magatartási Kódexet is, a saját tagjai és a személyzet számára, amelyben alapvetően etikai kérdéseket rendez.

3.9. Kapcsolat az Igazgatótanács és az Általános Tanács között

Az EKB Általános Tanácsának megvan a lehetősége, hogy észrevételeit megtehesse, mielőtt az Igazgatótanács:

- a Kormányzótanács olyan jogszabályát valósítja meg, amelyhez az Általános Tanács közreműködése is szükséges;
- a Kormányzótanács által ráruházott hatalomnál fogva olyan jogszabályt fogad el, amelyhez szükséges az Általános Tanács részvétele is.

Ha az Általános Tanácsot felkérlik ezen kérdésekben észrevételei megtételére, akkor annak kialakítására megfelelő időt kell biztosítani, ami nem lehet kevesebb, mint tíz munkanap, amelyet sürgős esetben öt munkanapra lehet csökkenteni, ezt azonban a felkérésben indokolni kell.

4. Az Általános Tanács

4.1. Tagjai

Az Általános Tanács az EKB elnökéből és alelnökéből, illetve az összes európai uniós tagállam jegybankjának kormányzójából áll. Az Igazgatótanács maradék négy tagja is részt vehet az Általános Tanács ülésén, de ott nincs szavazati joguk. Az Általános Tanács mindaddig döntéshozó szerve lesz az EKB-nak, amíg a Gazdasági és Monetáris Unió harmadik szakasza tekintetében léteznek derogációval rendelkező uniós országok.

4.2. Feladatai

Ez a szerv ugyanis részben azon feladatokat hajtja végre, amelyeket az EKB átvett az Európai Monetáris Intézettől, részben pedig, amiket végre kell hajtani egy vagy több tagországnak a harmadik szakaszból való kimaradása miatt. Az utóbbi körbe tartozik elsősorban az euró és a saját monetáris politikájukat fel nem adó tagállamok pénzének egymáshoz való viszonya. Így az Általános Tanács figyelemmel kíséri az Európai Monetáris Rendszer II. működését és a monetáris és árfolyam-politikai koordináció, illetve az intervenció és a nagyon rövid távú finanszírozás adminisztrációjának fórumaként szolgál, valamint állandóan figyelemmel kíséri minden részt vevő nem eurózónabeli valuta és az euró közötti bilaterális árfolyamkapcsolatok fenntarthatóságát. Ez alapján pedig időszakosan áttekinti az Európai Monetáris Rendszer II. működését.

Az Általános Tanács ezen kívül más feladatokat is végez, így tanácsadást, statisztikai információk gyűjtését. Elkészíti az EKB negyedéves és éves jelentését, illetve a heti konszolidált pénzügyi beszámolóját. Az Általános Tanács határozza meg az EKB személyzetének foglalkoztatási feltételeit is. Végül megteszi az előkészületeket az e körben derogációval rendelkező tagállamok valutáinak az euróval szembeni – később esetleges – visszafordíthatatlan rögzítése kapcsán.

4.3. Az ülések ideje, helye és a rajtuk való részvétel

Az ülések dátumát az elnök javaslata alapján az Általános Tanács határozza meg. Az elnök köteles összehívni az Általános Tanácsot, ha annak legalább három tagja ezt kéri, illetve bármikor összehívhatja, ha ezt ő maga szükségesnek tartja. Az üléseket rendszerint az EKB épületében kell megtartani, de távkonferencia útján is lebonyolítható az ülés, ha háromnál több tag ezt nem ellenzi.

Az Általános Tanács ülésén a tagjain kívül csak az Igazgatótanács többi tagja, az Európai Unió Tanácsának elnöke és az Európai Bizottság egy tagja vehet részt. Minden jegybanki kormányzót elkísérhet ezen kívül még egy személy is az ülésre. Ha az Általános

Tanács tagja nem tud jelen lenni az ülésen, akkor kijelölhet egy helyettest, aki a nevében részt vehet és szavazhat is az ülésen, erről azonban értesíteni kell az elnököt. Az Igazgató Tanács pedig bizonyos esetekben más személyeket is meghívhat az üléseire.

4.4. Szavazás

Az Általános Tanács határozatképességéhez a tagok vagy helyetteseik legalább kétharmadának jelenléte szükséges. Itt azonban, ellentétben a Kormányzótanáccsal és az Igazgatótanáccsal, nincs lehetőség arra, hogy az elnök rendkívüli ülést hívjon össze, hogy azon a megjelentek számára tekintet nélkül hozzanak döntéseket.

Ellenkező rendelkezés hiányában a döntéseket egyszerű többséggel hozzák meg, és itt is lehetséges az írásbeli határozathozatal, ha az Általános Tanács legalább három tagja azt nem ellenzi. Az írásban meghozott döntést pedig a következő ülés jegyzőkönyvében kell feltüntetni. Abban az esetben, ha az Általános Tanács saját hatáskörében megjegyzéseket fűz a Kormányzótanács vagy az Igazgatótanács által elfogadandó jogszabályokhoz, akkor az eltérő nézetet képviselő kisebbségnek joga van eljuttatni a saját véleményét az EKB e két döntéshozó szervének.

4.5. Az ülések megszervezése

Minden ülés napirendjét az Általános Tanács fogadja el. Az elnök készíti el a tervezett napirendet és azt a kapcsolódó dokumentumok kíséretében legalább nyolc nappal az ülés előtt elküldi az Általános Tanács tagjainak és más feljogosított résztvevőknek, kivéve rendkívüli helyzetben, amikor is a körülményeknek megfelelően jár el.

Az elnök vagy valamelyik tag javaslatára az Általános Tanács levehet és javasolhat is új napirendi pontokat a tervezett napirendhez képest. Amennyiben pedig az Általános Tanács legalább három tagja ezt kéri, akkor a napirendről automatikusan lekerül a napirendi pont, amelynek vonatkozó dokumentumait nem küldték el megfelelő időben a tagoknak. Az ülésekről készült jegyzőkönyvet a tagok itt is a következő ülésen – vagy kivételesen korábban és írásban – kapják meg hitelesítésre és azt az elnök is aláírja.

4.6. Titkosság

Az Általános Tanács és minden – saját hatáskörébe tartozó ügygel foglalkozó – bizottság vagy csoport munkája bizalmas, hacsak az Általános Tanács nem jogosítja fel az elnököt arra, hogy nyilvánosságra hozza a tanácskozásaik végeredményét. Ezen túl az Általános Tanács és minden fenti szerv által létesített dokumentum bizalmas, kivéve ha az Általános Tanács másképp dönt. Ezek a dokumentumok az EKB archívumában lévő dokumentáció szerves részét képezik, így a hozzáférés ezekhez a dokumentumokhoz ugyanolyan kritériumok alapján történik, mint amelyeket a Kormányzótanács az EKB archívumához való hozzájutással kapcsolatban előír.

4.7. Az Általános Tanács feloszlata

Mint arról már fentebb szó volt, az Általános Tanács létrehozásának az volt az oka, hogy jelenleg még léteznek olyan uniós tagállamok, amelyek nem vesznek részt a Gazdasági és Monetáris Unió harmadik szakaszában. Abban az esetben viszont, hogy ha ez a helyzet már nem fog fennállni, vagyis a Tanács minden derogációt megszüntet, akkor az Általános Tanácsot – feladatainak megszűnése folytán – feloszlatták és ezzel egy időben hatályát veszti az Általános Tanács Működési Szabályzata is.

5. A Központi Bankok Európai Rendszerének bizottságai

A KBER munkájának támogatására bizottságok működnek, amelyek az EKB és minden részt vevő tagállam jegybankjának képviselőiből állnak. A bizottságok fontos szerepet játszanak a KBER feladatainak végrehajtásában és az azon belüli együttműködésben, ami által a döntéshozók számára nyújtanak segítséget.

A Kormányzótanács határozza meg a bizottságok mandátumait és jelöli ki azok elnökségét. A bizottság elnöke általában az EKB képviselője. Mind a Kormányzótanácsnak, mind az Igazgatótanácsnak joga van felkérni a bizottságokat egy adott témában tanulmányok elkészítésére. A bizottságok az Igazgatótanácson keresztül tesznek jelentéseket a Kormányzótanácsnak. Ez alól van egy kivétel, nevezetesen a Bankfelügyeleti Bizottság részére, amely nem köteles az Igazgatótanácson keresztül megtenni a jelentését akkor, hogy ha nem a KBER felügyeleti funkcióinak konzultációs fórumaként jár el.

Az eurózónán kívüli tagállamok jegybankjai is kijelölhetnek egy képviselőt a bizottságok üléseire, ha azokon az Általános Tanács hatáskörébe tartozó kérdések kerülnek napirendre. Ezen kívül az ilyen képviselőket akkor is meghívhatják az ülésekre, ha azt a bizottság elnöke és az Igazgatótanács szükségesnek tartja.

Ha az Európai Bizottság közvetlen érdeklődésére számot tartó különleges ügyről esik szó, akkor a Bizottság képviselőit is meghívhatják a KBER bizottságainak üléseire. Egyéb közösségi testületek, illetve harmadik felek is meghívhatók, ha ez szükséges. A bizottságok számára az EKB titkársági segítséget biztosít.

Az egyes bizottságok a következők:

- Számviteli és Eredmény-elszámolási Bizottság,
- Bankfelügyeleti Bizottság,
- Emissziós (Bankjegy) Bizottság,
- Költségvetési Bizottság,
- Külső Kommunikációs Bizottság,
- Információ Technológiai Bizottság,
- Belső Ellenőrzési Bizottság,
- Nemzetközi Kapcsolatok Bizottsága,
- Jogi Bizottság,
- Piaci Műveletek Bizottsága,
- Monetáris Politikai Bizottság,
- Fizetési és Elszámoló Rendszerek Bizottsága,
- Statisztikai Bizottság.

6. A személyzet kiválasztása, kinevezése és a Foglalkoztatási Feltételek

Az EKB személyzetének minden tagját az Igazgatótanács választja ki, nevezi ki és lépteti elő. A személyzet tagjainak kiválasztásakor, kinevezésekor és előléptetésekor egyidejűleg több elvet is figyelembe kell venni: a szakmai képzettség, a publicitás, a transzparencia, az azonos hozzáférés és a diszkriminációmentesség alapelveit. A munkaerő-felvétel és a belső előrelépés feltételeinek részletes szabályait az Adminisztratív Körlevél tartalmazza. Létezik végül egy speciális, de gyakorlati szempontból teljesen logikus előírás, amely szerint az Igazgatótanács bármilyen felvételi szabály és eljárás nélkül alkalmazhatja a megszűnt Európai Monetáris Intézet korábbi alkalmazottait az EKB szervezetébe.

Az EKB és személyzet közötti foglalkoztatási viszonyokat a Foglalkoztatási Feltételek és a Személyzeti Szabályzat határozza meg. Ezek közül az előbbit, vagyis a Foglalkoztatási Feltételeket a Kormányzótanács fogadja el és módosítja az Igazgatótanács

előterjesztése, illetve a vele – valamint a Személyzeti Bizottsággal - való konzultáció alapján. A Foglalkoztatási Feltételeket pedig a Személyzeti Szabályzat valósítja meg, amelyet az Igazgatótanács fogad el és módosít.

7. Az EKB jogi szabályozásai

Az EKB által kibocsátható jogi aktusok egy része megfelel a másodlagos és a nem kötelező közösségi jogszabálytípusoknak, másik részük azonban csak itt található, speciális jogi eszköz. Az EKB által kiadott jogi normák ennek alapján a következők: rendelet, iránymutató, határozat, ajánlás, vélemény, instrukció.

A *rendeletet* a Kormányzótanács fogadja el és annak nevében az elnök írja alá. A rendelet általános hatályú. Minden részletében kötelező és közvetlenül alkalmazandó mindegyik tagállamban.

Rendeleteket a következő esetekben bocsát ki a Kormányzótanács:

- a KBER alapvető feladatai közül a Közösség közös monetáris politikájának meghatározása és végrehajtása tekintetében;
- ha a nemzeti központi bankoknál képezendő kötelező tartalékok összege kiszámításának és meghatározásának részleteit állapítja meg;
- hogy biztosítsa a klíringelési és fizetési rendszerek hatékonyságát és megbízhatóságát a Közösségen belül és harmadik országokkal;
- ha a Tanács – a Bizottság javaslatára, az EKB-val való konzultáció után és az Európai Parlament hozzájárulása alapján – az EKB-ra bíz olyan különleges feladatokat, amelyek a hitelintézetek és más pénzintézetek – kivéve biztosítótársaságok – prudens ellenőrzésének területén folytatott politikához kapcsolódnak, akkor az ennek a feladatnak megvalósításához szükséges mértékben rendeletet bocsáthat ki.

Az EKB *iránymutatóit* a Kormányzótanács fogadja el és annak nevében az elnök írja alá, aki a Közösség egyik hivatalos nyelvén értesítést is ad róluk. Az iránymutatók meghozatalának alapjául szolgáló indokokat részletezni kell és be kell jelenteni őket a nemzeti bankok felé telefaxon, e-mailen, telexen vagy hagyományos levélben. A hivatalosan kiadandó iránymutatókat le kell fordítani a Közösség összes hivatalos nyelvére. A Kormányzótanács átruházhatja normatív jogkörét az Igazgatótanácsra abból a célból, hogy a rendeletekben és az iránymutatókban foglaltakat megvalósítsák. Ilyen esetben az érintett rendelet vagy iránymutató részletezi a megvalósítandó kérdéseket és az átruházott jogkör korlátait és körét.

Az EKB *határozatait* és *ajánlásait* a Kormányzótanács vagy az Igazgatótanács fogadja el a maga hatáskörében. Ezeket az elnök írja alá. A határozatok és ajánlások alapjául szolgáló indokokat részletezni kell. A határozat minden részletében kötelező a címzettekre nézve. Az ajánlások nem kötelezőek.

Az EKB hatáskörébe tartozó területeken *véleményeket* terjeszthet elő a megfelelő közösségi intézményeknek és szerveknek vagy nemzeti hatóságoknak. A vélemények természetesen nem kötelezőek. A véleményeket a Kormányzótanács fogadja el. Azonban kivételes körülmények esetén és ha legalább három kormányzó nem ragaszkodik ahhoz, hogy tartsa meg a hatáskörét a Kormányzótanács a vélemény elfogadására, akkor az Igazgatótanács is elfogadhatja az EKB véleményét, összhangban a Kormányzótanács megjegyzéseivel és figyelembe véve az Általános Tanács közreműködését.

Az *instrukciókat* az Igazgatótanács hozza meg, és azokat annak nevében vagy az elnök, vagy bármelyik két igazgatótanács tag írja alá, aki(k) a Közösség valamely hivatalos nyelvén tájékoztatást is ad(nak) róluk. Az instrukcióknak a nemzeti bankok felé történő bejelentése történhet telefaxon, e-mailen, telexen vagy levélben. A hivatalosan kiadandó EKB instrukciókat le kell fordítani a Közösség minden hivatalos nyelvére.

8. A Gazdasági és Pénzügyi Bizottság

1999. január elsejével, a Gazdasági és Monetáris Unió harmadik szakaszának kezdetétől az 1958 óta létező Monetáris Bizottságot feloszlatták és helyette létrehozták az alapvetően tanácsadói és előkészítő funkcióval bíró Gazdasági és Pénzügyi Bizottságot.

8.1. Tagjai

A Gazdasági és Pénzügyi Bizottságba a tagállamok, az Európai Bizottság és az EKB egyenként két-két tagot, illetve ugyanennyi helyettest neveznek ki a gazdasági és pénzügyi területen jártas szakemberek – általában a pénzügyminisztériumok és a nemzeti bankok vezetői – közül.

8.2. Feladatai

A Gazdasági és Pénzügyi Bizottság a következő feladatokat látja el:

- a Tanács vagy a Bizottság kérelmére, illetve saját kezdeményezésére véleményt ad ki;

- figyelemmel kíséri a tagállamok és a Közösség gazdasági és pénzügyi helyzetét, különös tekintettel a harmadik országokkal és a nemzetközi intézményekkel folytatott pénzügyi kapcsolatokra, és ebben a tárgyban rendszeresen jelentést készít a Tanácsnak és a Bizottságnak;

- előkészíti a Pénzügyminiszterek Tanácsa (ECOFIN) és annak informális üléseit;

- évente legalább egyszer megvizsgálja a tőke mozgások és a fizetések szabadságának helyzetét, ez a vizsgálat kiterjed a tőke mozgásokra és a fizetésekre vonatkozó valamennyi intézkedésre, a vizsgálatról pedig jelentést kell készítenie;

- mindaddig, amíg léteznek derogációval rendelkező tagállamok ezen a téren, megfigyelés alatt tartja ezen tagállamok monetáris és pénzügyi rendszerét, valamint általános fizetési rendszerét és erről rendszeresen jelentést tesz a Tanácsnak és a Bizottságnak;

- a Stabilitási és Növekedési Egyezmény alkalmazása kapcsán értékeli az egyes konvergenciaprogramokat;

- előkészítő feladatokat is ellát például a Tanács alábbi tevékenységeinél:

- amikor a harmadik országokba irányuló vagy azokból származó tőke mozgások a Gazdasági és Monetáris Unió működésében súlyos nehézségeket okoznak vagy ezzel fenyegetnek és ezért a Tanács – a Bizottság javaslatára és az EKB-val való konzultációt követően – minősített többséggel, hat hónapot meg nem haladó időtartamra védelmi intézkedéseket hoz ezen harmadik országok vonatkozásban;

- ha az Európai Unióról szóló Szerződésnek a közös kül- és biztonságpolitikára vonatkozó rendelkezései értelmében elfogadott közös álláspont vagy közös fellépés olyan intézkedést ír elő a Közösség számára, amely egy harmadik állammal folytatott gazdasági kapcsolatok teljes vagy részleges megszakítására vagy mérséklésére irányul és ezért a Tanács meghozza a szükséges sürgős intézkedéseket a tőke mozgásokat és a fizetéseket illetően;

- amikor a Tanács – a Bizottság javaslatára – minősített többséggel kidolgozza a tagállamok és a Közösség gazdaságpolitikájára vonatkozó főbb irányvonalakat tartalmazó ajánlást és ennek érvényesüléséről rendszeres átfogó értékelést készít;

- ha megállapításra kerül, hogy egy tagállam gazdaságpolitikája nem felel meg a fenti irányvonalaknak és ez veszélyezteti a Gazdasági és Monetáris Unió zavartalan

működését és ezért a Tanács minősített többséggel ajánlást tehet az érintett tagállamnak, illetve ezt az ajánlást nyilvánosságra hozhatja;

- ha bizonyos termékekkel kapcsolatban súlyos ellátási nehézségek merülnek fel és ezért a Tanács egyhangúsággal intézkedéseket hoz a gazdasági helyzetre vonatkozólag;

- amikor a Tanács – rendkívüli körülmények miatt – közösségi pénzügyi támogatást nyújt valamely tagállamnak;

- ha egy tagállamban túlzott költségvetési hiány alakul ki, akkor ennek fennállásáról – a Bizottság ajánlására – a Tanács határoz és dönt az ilyenkor alkalmazható intézkedések bevezetéséről;

- ha a Tanács – az EKB-val való konzultáció után – intézkedéseket fogad el valamennyi forgalomra szánt pénzérme névértékének és műszaki jellegzetességeinek összehangolása érdekében, amennyiben ez a pénzügyi Közösségben való zavartalan forgalmának biztosításához szükségesek.

8.3. Szavazás

A Gazdasági és Pénzügyi Bizottságban a véleményeket, a jelentéseket és a közleményeket a tagok egyszerű többségével hozzák, amelynek során a bizottság minden tagja egy szavazattal rendelkezik. Azonban ha olyan kérdés kapcsán születik véleménynyilvánítás vagy előkészítő tanácsadás, amelyről azután a Tanács dönthet (lásd előző pont), akkor a Bizottság és a tagállamok képviselői nem rendelkeznek szavazati joggal. A bizottság a tagállamokat képviselő tagjai közül választja meg többségi szavazással az elnökét és alelnökét, akiknek a megújítható megbízatása két évre szól.

9. Az Euró-X Tanács

Az Euró-X – vagy jelenleg Euró-12 – Tanács a Gazdasági és Monetáris Unió harmadik szakaszában részt vevő közösségi tagállamok gazdasági és pénzügyminisztereiből, a Bizottság képviselőjéből és esetleges meghívás alapján az EKB képviselőiből álló nem hivatalos testület, amelynek legfontosabb célja, hogy a közös pénzt használó tagországok zárt körben egyeztethessék gazdaságpolitikájukat. Ezen túl foglalkozik még az európai és a globális pénzügyi és gazdasági folyamatok figyelemmel kísérésével, a költségvetési politikák összehangolásával, valamint az eurózóna nemzetközi képviseletével.

Az Euró-X Tanács rendszeresen, mindig az ECOFIN üléseit megelőzően konzultál, azonban ezek a találkozók csak informális jellegűek abban az értelemben, hogy döntéseket – köztük a gazdaságpolitikai irányelveket tartalmazó ajánlás elfogadását – a jövőben is csak az ECOFIN hozhat, tehát ez utóbbi marad a gazdaságpolitikák közösségi szintű összehangolásának központi fóruma.

*

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy írásom elsősorban nem elemző, hanem leíró céllal készült. Úgy gondolom, ezen alapvető szervezeti ismeretek nélkül nem lehetséges érdemi elemző munka. Végetetül egy idézettel szeretném zárni a cikket, amely *Wim Duisenberg*től, az Európai Központi Bank elnökétől származik 1999 elejéről: „Az euró – az új európai pénz – valósággá vált. Megteremtettük az egységes monetáris politikát és az EKB Kormányzótanácsa felvállalta annak további irányítását. A legkisebb kétségem sincs azonban afelől, hogy az eurórendszer előtt álló igazi kihívásokkal még ezután kell szembenéznünk. Bizom viszont abban, hogy az eurórendszer a stabilitásra törekvő pénzügyi politikai stratégiája révén meg fog felelni ezeknek a kihívásoknak és

sikerrel örökdik majd az euróövezet árainak állandósága felett. Mindeközben nemcsak ezen övezet polgárainak biztosít jobb jövőt, hanem hozzájárul a nemzetközi pénzügyi rendszer stabilitásához is.”

Felhasznált jogszabályok:

Az Európai Közösség Alapító Szerződése
Jegyzőkönyv a KBER és az EKB Alapszabályáról
Az EKB Működési Szabályzata
Az EKB Igazgatótanácsának Működési Szabályzata
Az EKB Általános Tanácsának Működési Szabályzata
A Gazdasági és Pénzügyi Bizottság Alapszabálya

Felhasznált irodalom

Soós János [1999]: Az Európai Központi Bank működési keretei. MNB Műhelytanulmányok.
Lőrincné Istvánffy Hajna [2001]: Pénzügyi integráció Európában. KJK – Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó Kft.
Hetényi Géza – Hünlich Csilla – Mocsáry Péter: Az Európai Unió pénzügyi rendszere. Változó Világ 35.
Horváth Zoltán [1998]: Kézikönyv az Európai Unióról. Magyar Országgyűlés.
Ferkelt Balázs [2001]: Az EKB és a szupranacionális monetáris politika aktuális problémáiról.
Külgazdaság, február.

Startvonalon a 100 millió eurós délkelet-európai újjáépítési hitel

Szakács Tibor
vezérigazgató-helyettes

Az Európai Unió kezdeményezésére és valamennyi érintett, érdekelt ország részvételével kidolgozták és elfogadták a „Délkelet-európai Stabilitási Egyezményt”. Az 1999. július 30-án megtartott állam- és kormányfői csúcstalálkozón kiadott deklaráció külön hangsúlyt helyezett a térség gazdasági fejlődésére és az országok együttműködésére. A dokumentumokban kifejezésre jutó közös akarat történelmi esélyt, lehetőséget teremt arra, hogy a Magyarország gazdasági kapcsolatai szempontjából is rendkívül fontos országokkal közvetlen határos régió európai integrálódása megvalósuljon.

A magyar kormány deklarálta, hogy teljes mértékben azonosul az Egyezmény célkitűzéseivel és ezt a folyamatot gazdasági eszközökkel is támogatja.

Ennek a kötelezettségvállalásnak keretében számos kormányhatározat született a délkelet-európai régió országainak támogatására, melyek közül kiemelkedő jelentőségű a 100 millió euró értékű kedvezményes kamatozású hitelkeret létrehozása. A konstrukciót az érintett országokkal meglévő gazdasági-kereskedelmi kapcsolataink fejlesztése céljából hirdette meg Magyarország.

A döntéssel kapcsolatos kül- és gazdaságpolitikai szempontok közül azokat a tényezőket emelem ki, amelyek a piaci szereplők és természetesen az érintett államok tekintetében gazdasági jelentőséggel bírnak.

Minden fejlett piacgazdaság keretei között működő ország számára lényeges feladat, hogy a hazai piac növekedése mellett dinamikus fejlődő külpiazi kapcsolatokkal rendelkezzen. Ennek a célkitűzésnek az érdekében az egyes kormányok lehetőségeik függvényében arra törekednek, hogy az exportjukat különböző szabályozási és még inkább közvetlen vagy közvetett pénzügyi eszközökkel támogassa.

E törekvésnek mint piac- és versenytorzító beavatkozásnak vet gátat a WTO exporttámogatásra vonatkozó szigorú rendelkezése oly módon, hogy az exportszubvencióra vonatkozó teljes körű tilalmat csak az OECD, illetve EU szabályozásában kialakított keretek között oldja fel.

Az OECD tehát annak a medernek a peremeit rögzíti, amelyen belül egyébként igen széles az exporttámogatási technikák, konstrukciók (exporthitel, exportkockázatok biztosítása, garantálása) skálája. A korlátozás alapelve, hogy rögzíti a különböző konstrukcióban nyújtható támogatás maximális mértékét (például kamatkedvezmény, minimális biztosítási díj). Ezekről a megoldásokról csak egy eltérő exporttámogatási formát

engedélyeznek, az úgynevezett kötött segély (tied aid) rendszerét. Ennek lényege, hogy az elmaradott, csekély gazdasági teljesítménnyel rendelkező országokban a támogatás az általában meghatározottnál magasabb is lehet, és a segélyjelleg biztosítása érdekében itt a minimálisan szükséges segélytartalmat, arányt írják elő.

A magyar kormány a kötött segély nyújtását határozta el és a 100 M EUR hitelkonstrukció feltételeit is ennek megfelelően alakította ki. A hitelfelvevő célországok számára rendkívül kedvező forrás igénybevételét magyar termékek és szolgáltatások megvásárlására, illetve olyan projektek finanszírozására vehetik igénybe a célországok, ahol a kivitelezést magyar cégek nyerik el.

A programban Románia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Macedónia és az embargó feloldásának eredményeként Jugoszlávia is szerepel.

A 100 millió eurós hitelkeretet az EXIMBANK Rt. nyitotta meg és a lehívást követően a külföldi fizetési kockázatokat 100%-ban a MEHIB Rt. biztosítja.

A kötött segély lehívására a fogadó országoknak kell kijelölniük az azt fogadó pénzintézeteket, akik a konkrét ügyleteket bonyolítják.

Ez a magyar exporttámogatás történetében példa nélkül álló konstrukció rendkívül jó piaci lehetőségeket teremthet azoknak a magyar vállalkozásoknak, amelyek ezekben az országokban konkrét ügyleteket dolgoznak ki.

Az igen hosszú, közel kétéves előkészítő munka a befejezésnél tart, és a közeljövőben a támogatást költségvetésében elkülönítő Külügyminisztériummal és Gazdasági Minisztériummal rövidesen lezáruló tárgyalások után a magyar oldalról minden feltétel teljesül. Ez reményeink szerint megalapozza azon magyar exportőrök sikeres tárgyalásait és jövőbeli ügyleteit, akik e lehetőséggel élni kívánnak.

Brief Summary of the Articles

Globalisation in the sector of food-processing industry

KAMILLA LÁNYI

The spreading of global structures in the sector of food-processing industry, especially in agriculture is quite a new phenomenon. Concerning its precedents, this article first describes, how the international division of labour has changed in food production, consequently in the world trade of agricultural products and food-products. Further, the theories serving as the base of agricultural policy, the international requirements and the transformation of the agricultural policy will be at stake. Among the structures becoming more and more globalised, we examine the role of multinational companies in trade and food industry. Three case studies will follow: the rise and fall of a global company in a developing country, then the case of the United States, where the new forms supporting globalisation have made their way most deeply into the basic agricultural production, finally the case of the European Union, where there is a strong conflict between the very successful globalisation of multinational companies in food industry and trade, and the European structure of agriculture, mostly at the expense of the latter one.

Wage convergence before and after EU accession: theory, empirical experience and possible scenarios

JÁNOS GÁCS – ÁGNES HÁRS – ANTÓNIA HÜTTL

The article analyzes the requirement recently formulated by different parties of the accession process: the candidate countries should raise their wage level close to the average of the EU even before they join the union. The authors show that wage convergence, defined this way, has no theoretical underpinnings. According to the experience of less developed EU members that joined the union in the 1970s and 1980s, the so called cohesion countries, even after accession, wage convergence is a protracted process. The Hungarian wage level is currently far behind the EU average, and it is also lower than wages in several Central and East European countries. This lagging behind is, however, one of the sources of the competitiveness of Hungarian products. The article draws up possible convergence scenarios for the Hungarian wages. It turns out that, even with a relatively fast growth of output and expansive wage policies, the convergence to the EU level will be a very long process.

The flow of direct investment in world economy has considerably increased in the past decade. The positions of exporter and host countries as well as the forms of foreign direct investment have several times changed significantly. International expansion is no longer the integral part of the strategy of the biggest multinational companies only, even a part of medium or small enterprises started out doing so. The formerly traditional capital importer countries have joined in FDI in other countries and they have become net direct investment exporters. From the early nineties the Hungarian foreign direct investment has also started, it has spectacularly speeded up in 2000, when it nearly doubled compared to the previous year. In this article after summarizing the tendencies of foreign direct investments, it is analyzed in detail, how some of the peripheral EU members have become direct investment exporters, furthermore the direct investment of Central and Eastern European countries and Hungary's positions is analyzed. Finally the foreign investments of Hungarian companies is reviewed, indicating the problems of statistical calculations. The author introduces and gives as many details as possible about the tendencies of outsourcing in the nineties, the number of companies founded, their capital power and geographical division.

The Swedish model and the European integration

GYÖRGY SIMON Jr.

After the Second World War, an attempt was made in Sweden to achieve widespread social security in a market economy dominated by private enterprises. In the course of it, the universal type of welfare state came into being, which ensured significant social benefits for the majority of population. For decades, the Social Democratic government had been operating the welfare system through public regulation of the economy, mostly neglecting market instruments. In the eighties, however, it became clear that the changing economic environment would make necessary a comprehensive reform of the Swedish model. In the nineties, the Swedish government was compelled to take the most important reform measures under the impact of the most severe economic crisis in the country's post-war history. The recession and the acceleration of globalisation required a revision of policy followed during the Gold War, resulting in Sweden's membership in the European Union. Thus, the future of the Swedish model became inseparable from the process of European integration.

The organizational background of the common monetary policy in the Economic and Monetary Union

ZOLTÁN ANGYAL

The introduction and getting into circulation of the Euro banknotes and coins in January 2002 will be a spectacular manifestation of the process determining the future of Europe, of which one of the deciding factors is the forming of the common monetary policy. One of the first steps of this process was to form the organizational background of the Economic and Monetary Union, including the creation of the European System of Central Banks and the European Central Bank. The article gives a systematic description of this institutional system.

2001. évben június 6-ig megjelent Külkereskedelmi Tájékoztatók tartalomjegyzéke

1. szám 2001. január 9. Az Engedélyezési Főosztály közleménye Tájékoztató a kanadai csokoládé beviteli előírásokról A Kormány 228/2000. (XII. 23.) Korm. rendelete az árak, szolgáltatások és anyagi értékek képviselői jogok kivételéről, illetőleg behozataláról szóló 112/1990. (XII. 23.) Korm. rendelet módosításáról	13. szám 2001. április 10. Pályázati felhívás a kereskedelmifejlesztési pályázati rendszer keretében elnyerhető támogatások igénybe vételére Hal- és haltermék import Lengyelországból Közlemény a védett élő és feldolgozott éti csiga (Helix pomatia) 2001. évi kiviteléről és szakmai együttműködési feltételeiről Üzletember találkozó Brno-ban Változások a 2001. évi II. kategóriás kiállításoknál Felhívás részvételre a plovdivi és bucaresti beruházási vásáron A moszkvai kereskedelmi képviselet tájékoztatója Interfood, Drinks & Pack Ural kiállítás Jekaterinburgban Nemzetközi Autósalon Moszkvában Nemzetközi városfejlesztési kiállítás Moszkvában Consumerexpo-Foodexpo kiállítás Kazahsztánban Albániai tenderfelhívás
2. szám 2001. január 16. Az egyes fogyasztási cikkek behozatalának 2001. I. félévi szabályozásáról 51/2000. (XII. 26.) PM rendelet a Vámtarifá Magyarairól szóló 23/1990. (XII. 3.) PM rendelet módosításáról A II. kategóriás kiállítások listájának kiegészítéséről Utasítás az OF területére behozott árak fogyasztási adójának alkalmazási rendjére vonatkozó útmutatás kiegészítéséről (kivonat) Oroszországi kiállítások	14. szám 2001. április 17. Tájékoztató a németországi kontingentált vállalkozási exportban érdekelt cégek részére 2001. évi VII. törvény az áraknak TIR-igazolvánnyal történő nemzetközi fuvarozására vonatkozó vámegyezmény módosításáról Mir Torgovli 2001 nemzetközi kiállítás és fórum Moszkvában Nemzetközi ifjúsági kiállítás Szentpétervárott
3. szám 2001. január 23. Közlemény kvóta kimerüléséről Közlemény az „Ipari Park” cím odaítéléséről 276/2000. (XII. 28.) Korm. rendelet a Magyarországi és az Európai Unió Társulási Tanácsának a „származó termék” fogalmának meghatározásáról és az adminisztratív együttműködés módszeréről szóló, az Európai Unió és Magyarország közötti Európai Megállapodás 4. sz. Jegyzőkönyvének módosításáról szóló 4/2000. számú határozatának kihirdetéséről 46/2000. (XII. 28.) EüM-FVM-KöM-GM együttes rendelet egyes veszélyes anyagok és veszélyes készítmények behozatalával, illetve kivitelével összefüggő bejelentési és előzetes tájékoztatás alapuló jóváhagyási (PIC) eljárásról Doroga 2001 útgazdálkodási kiállítás Moszkvában Nemzetközi rendezvények Ukrajnában	15. szám 2001. április 24. Közlemény 8/2001. (IV. 13.) KÜM-PM együttes rendelet a Kereskedelmi Vámtarifá kiindulásáról szóló 64/1995. (XI. 24.) IKM-PM együttes rendelet módosításáról szóló 7/2000. (XII. 16.) KÜM-PM együttes rendelet módosításáról 9/2001. (IV. 13.) KÜM-PM együttes rendelet a Magyar Köztársasággal szabadkereskedelmi megállapodást kötött országokból származó egyes árukra vonatkozó kedvezményes vámkontingensekről szóló 10/2000. (XII. 18.) KÜM-PM együttes rendelet módosításáról A GM Engedélyezési és Közigazgatási Hivatalának közleménye 59/2001. (IV. 13.) sz. kormányrendelet a Magyar Köztársaság és a Török Köztársaság közötti Szabadkereskedelmi Megállapodás C Jegyzőkönyvének B. Mellékletében szereplő előmárhára és fagyasztott marhahúsról szóló 2000. évi élelmeti kompenzációról szóló vegyesbizottsági határozat kihirdetéséről Felhívás kiállítási részvételre Oroszországi kiállítások
4. szám 2001. január 30. Az importpótlék megszüntetése Szlovákiában Az autópálya használati díjak változása Szlovákiában Módosulás a 2001. évi II. kategóriás kiállítások listáján A magyar-országi és magyar-fehérorosz kereskedelmi-gazdasági kapcsolatok aktuális kérdései – konferencia Budapesten Dorkomexpo 2001 nemzetközi kiállítás Moszkvában	16. szám 2001. május 2. Engedélykötelezettség a kutya- és macskaeledelre Svájcban A gazdasági miniszter 11/2001. (IV. 19.) GM rendelete a Gazdasági Minisztérium vállalkozási célelőirányzatainak szabályozásáról szóló 1/2001. (I. 5.) GM rendelet módosításáról Magyar napok Tel Avivban Állati termékek behozatali tilalmának megszüntetése az Orosz Föderációban Moszkvai kiállítások
5. szám 2001. február 1. A 2001. évi kedvezményes vámkontingensek igénylése	17. szám 2001. május 9. Közlemény a Lengyelországgal folytatott agrárkereskedelemben bekövetkezett változásokról Piacvédelmi intézkedés az Ukrán Köztársaságból származó acéltermékek importjával kapcsolatban 60/2001. (IV. 13.) sz. kormányrendelet a Magyar Köztársaság és a Török Köztársaság közötti Szabadkereskedelmi Megállapodás a „származó termék” fogalmának meghatározásáról és az adminisztratív együttműködés módszereiről szóló D Jegyzőkönyvének módosításáról szóló vegyesbizottsági határozat kihirdetéséről Német-magyar üzletember találkozó
6. szám 2001. február 6. Svájci intézkedések Vámmentes termékek Romániában 2001. évi II. kategóriás romániai kiállítások Kontakt-nap Göteborgban Üzletember találkozó Brno-ban	18. szám 2001. május 15. Felhívás a kontingentált külföldi vállalkozások alkaimes cégek 53/1999. (IX. 24.) GM rendelet szerinti 2001. évi sorbarendezési kérelmeinek benyújtására Romániába vámmentesen bevitelt agrártermékek Árubeutató és Üzletember találkozó Kijevben Kiállítások Minszkben Felhívás részvételre a Brno-i Gépipari Vásáron Bosznia-hercegovinai tenderfelhívások
7. szám 2001. február 20. Közlemény kontingens engedélykérelmek benyújtásáról Az FVM Agrárrendtartási Hivatal és az Agrárintervenció Központ pályázati felhívása lakarmányok exportjára Belarusz tenderfelhívás Nemzetközi kiállítás Cipruson Görögországi kiállítások Kiállítások Kazahsztánban 2001-ben Bő- és cipőipari kiállítás Moszkvában Nemzetközi ipari vásár Murnanszkban	19. szám 2001. május 22. Pályázati felhívások az ITDH külföldi kereskedelmi szolgálati irodáiban betöltendő munkakörökre Új vámtörvény Libanonban Felhívás részvételre az „Oroszországi régiók 2001” kiállításán Nemzetközi tenderfelhívások
8. szám 2001. február 27. Közlemény vámkontingens igénylések benyújtásáról 2001. évi II. kategóriás kiállítások időpontjai A külkereskedelmet érintő fontosabb jogszabályi változások 2001. január 15-től – 2001. február 15-ig OECD irányelvek a multinacionális vállalatok számára Dél-koreai exportlehetőségek Albán tenderfelhívások	20. szám 2001. június 28. Pályázati felhívás külföldi kereskedelmi szolgálati irodák igazgatói munkakörének betöltésére Tájékoztató a 10/2001. (V. 25.) sz. KÜM-PM együttes rendeletben meghirdetett autonóm vámkontingens kérelmek benyújtásának eljárási rendjéről Üzletember találkozó Prágában Tájékoztató a 2001. évi II. kategóriás kiállítások listájának kiegészítéséről Felhívás kiállítási részvételre
9. szám 2001. március 6. 1/2001. (I. 5.) GM rendelet a Gazdasági Minisztérium vállalkozási célelőirányzatainak szabályozásáról Indokolás az 1/2001. (I. 5.) GM rendelethez Fontos ludnivalók pályázatoknak Széchenyi Terv – GM pályázatok A faárk beviteli szabályainak szigorítása Kínában Utasítás a Moszkva és Moszkva megye vámvámválataiba beérkező árak vámkézeléséről Kőolaj és gáz, petrokémia 2001 kiállítás Kazanyban Albániai tenderfelhívások Változás külpiaci szervezetünkben	21. szám 2001. június 6. Kapcsolatépítési lehetőség Kínában Magyarország külkereskedelme az oroszországi régiókkal Novosibirszk megye Oroszország az elektronikus világban – nemzetközi fórum Moszkvában Nemzetközi kiállítások Moszkvában Moszkvai Világban tender „A vállalkozásbarát külkereskedelmi szabályozás és hatósági ügyintézés napjainkban” címen tartandó konferencia
10. szám 2001. március 20. 3/2001. (III. 9.) KÜM-PM együttes rendelet a különleges mezőgazdasági védintézkedés alkalmazásáról szóló 25/1999. (V. 26.) GM-PM együttes rendelet módosításáról 2001. évi I. kategóriás kiállítások	
11. szám 2001. március 27. A GM Engedélyezési és Közigazgatási Hivatalának közleménye A 2001. évi kedvezményes vámkontingensek igénylése Automatér 2001 kiállítás Moszkvában	
12. szám 2001. április 3. Tájékoztató a németországi kontingentált szerződéses vállalkozásban érdekelt magyar gazdálkodó szervezetek részére 29/2001. (III. 29.) FVM-PM-KÜM együttes rendelet a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek egyszerűsített pályázati rendszerű export-támogatásáról Pályázat a magyar találmányok külföldi bejelentésének támogatására Figyelmeltelme a magyar-EU gazdasági kapcsolatokat érintő közösségi dokumentumokra	

Külkereskedelmi Tájékoztató

a Gazdasági Minisztérium kiadványa

Egy vállalkozás sikeres működésének fontos feltétele, hogy az üzleti életben szükséges információkhoz időben jusson hozzá. Ezért munkájához elengedhetetlen, hogy minél korábban tudomást szerezzen

- ✓ a külkereskedelemmel kapcsolatos **jogszabályokról, eljárási kérdésekről,**
- ✓ a Gazdasági Minisztérium **valamennyi ipari és kereskedelmi tárgyú pályázati felhívásáról** (pl. fogyasztási globálkvóta, a Gazdaságfejlesztési Célelőirányzat gazdaságfejlesztési és kereskedelemfejlesztési pályázatait, ipari park pályázatok, stb.),
- ✓ a külföldön működő magyar **külgazdasági képviselők** aktuális közleményeiről,
- ✓ a **kereskedelemttechnikai és kereskedelempolitikai tudnivalókról,**
- ✓ a külföldi kiállításokról és vásárokról,
- ✓ a gazdasági és kereskedelmi témájú **rendezvényekről és továbbképzési lehetőségekről.**

A kiadvány megrendelhető:

KOPINT-DATORG Rt. Ügyfélszolgálati iroda

1396 Budapest, Pf.: 479. Tel.: 210-3040, Fax: 210-3039 E-mail: ugyfel@kopdat.hu

Megrendelőlap

Megrendelem a **Külkereskedelmi Tájékoztató** c. kiadványt példányban.

Megrendelésem visszavonásig ☐ érvényes.

(Kérjük, hogy a megfelelő helyre tegyen x-et!)

Az előfizetés ára 2001. 2. félévre 1 példányra 8.800,- Ft + 12% ÁFA

Megrendelő cég neve:

Megrendelő személy neve:

Megrendelő címe:

Telefon: fax:

Fizetés módja: a megrendelést követően számla ellenében átutalással ☐

a kiadvány első számának kézhezvételekor utánvétellel ☐

*Az előfizetési díj év közbeni változtatásának jogát a kiadó fenntartja.

KOPINT-DATORG Rt. bankszámlaszáma: ING BANK 1370001601527010

Dátum:

PH.

cégszerű aláírás

Jogi melléklet

Az adatbázisokra vonatkozó jogvédelemről szóló közösségi irányelv, sui generis jogvédelemről

DR. MILASSIN LÁSZLÓ

Az adatbázisok vagy más néven adatbankok az információs társadalom működésének elengedhetetlen előfeltételét képezik. A világgazdaságban az adatbankok létesítésében az Egyesült Államok ipara jár az élen. Az adatbankokat létesítő legjelentősebb cégek ma jórészt az USA-ban bejegyzett társaságok. Itt született az első jelentős bírósági ítélet is az adatbázisok jogvédelmének kérdésében.¹

E témakörnek a jelentőségét a legutóbbi évtizedben bekövetkezett informatikai fejlődés alapozza meg. Az információkat tároló adatbankok gazdasági tényezőkké váltak, azaz olyan javakká, amelyek használóiknak, különösen a kommerciális szférában anyagi előnyt jelenthetnek (pl. 1996-ban az adatbankok forgalma világszerte 15%-kal 5,7 milliárd dollárra növekedett, míg 2001-re ez az összeg már 10,1 milliárd dollárra fog emelkedni).² Ugyanakkor az adatbázis összeállítása, létrehozatala, azaz ezen jószág előállítása sokszor jelentős munkaerő és pénz felhasználását, befektetését feltételezi. Másrészt a „homlokverejtékkel” összeállított adatbankok tartalmát viszonylag könnyen le lehet lopni, és az így jogtalanul felhasznált információval ugyancsak jogellenesen anyagi előnyökre lehet szert tenni. E probléma éppen az internet elterjedésével válik égetővé, hiszen idővel az egész társadalomnak lehetővé válik, hogy ezekhez az adatbázisokhoz hozzáférjen, persze az is, hogy azokkal visszaéljen.³

A Szellemi Tulajdon Világszervezet (WIPO) az 1996 márciusában megjelent 96/9 EK. sz. közösségi irányelv megjelenését követően kezdett el foglalkozni egy, az egész világra kiterjedő nemzetközi szabályozás kimunkálásával. Ennek gyakorlati oka az volt, hogy az irányelv 11. Cikk (3) bekezdése kölcsönösség mellett lehetővé teszi az irányelv által biztosított jogvédelem érvényesítését harmadik országok esetében is. Ezért különösen az Európai Uniónak volt érdeke, hogy lépések történjenek egy nemzetközi egyezmény kimunkálására az adatbázisok tárgyában. Még 1996-ban az USA is előterjesztett egy javaslatot, Moorhead képviselő kezdeményezését. A két joganyag ötvözete volt tulajdonképpen a WIPO szakértői által kidolgozott tervezet: Basic Proposal for a Treaty on Intellectual Property in Respect of Database.⁴ Az 1996-ban megtartott WIPO diplomáciai konferenciákon ugyan idő hiányában nem született megegyezés, de a résztvevők

¹ Feist v. Rural Telephone U.S. Supreme Court 1991. 03. 23.

² Blick durch die Wirtschaft 1999. 4. 15. 12. o

³ Oliver Hornung: Die EU-Datenbank-Richtlinie und ihre Umsetzung in das Recht – Nomos Verlagsgesellschaft – Baden-Baden 1998.

⁴ Doc. CRNR/DC/6.

ajánlást fogadtak el arról, hogy tovább vizsgálendő annak lehetősége: miképpen lehetne sui generis jogvédelmet biztosítani az adatbankok számára. 1998. január 9-én újabb javaslatot juttatott el a WIPO-hoz, amely egy nemzetközi egyezménytervezetet tartalmazott.⁵

Az USA 1998 áprilisában különböző regionális értekezéseket kezdeményezett Afrikában, Ázsiában és Latin-Amerikában az adatbankok jogvédelmének jogi rendezése érdekében. Természetesen az EU továbbra is erős támogatásáról biztosította a WIPO égisze alatti nemzetközi szabályozásra irányuló kezdeményezéseket, az afrikai országok viszont attól tették függővé az adatbankok védelmére irányuló erőfeszítések támogatását, ha hasonlóképpen a fejlett országok szerzői jogi védelmet biztosítanak az ún. „folklorértékeknek”.

Legutóbb az Egyesült Államok Kormánya és a Kongresszus a kérdésben olyanképpen foglalt állást, hogy hangsúlyozta érdekeltiségét az adatbázisok nemzetközi jogvédelmének kialakítására, hiszen az USA-ban több törvénytervezet látott már ez ügyben eddig is napvilágot. Különösképpen fontosnak tartják, hogy a kereskedelmi adatbankokat létrehozó cégek védelmet élvezzenek termékeiket illetően az ún. kereskedelmi jellegű jogtalan felhasználásokkal szemben (misappropriation). Minden lehetséges szabályozásnak hatásában előreláthatónak, egyszerűnek, áttekinthetőnek kell lennie. Ezen túlmenően meg kell határozni a szabályok határait, hogy a nem kereskedelmi jellegű adatbankokhoz való hozzájutás a lehető legnagyobb mértékben liberalizált legyen.⁶

AZ ADATBANKOKHOZ FÜZŐDŐ ÉRDEKEK ÁTTEKINTÉSE

Ahhoz, hogy jobban érthető legyen az adatbázisokkal kapcsolatos szabályozás indokoltsága, szükségesnek tartom röviden áttekinteni az e téren kimutatható érdekeket.

1. Az adatbank megalkotójának érdeke

Az adatbázis megalkotójának érdekeit két szempont alapján célszerű megvizsgálni. Egyrészt azokat a sajátosságokat kell szemügyre venni, amelyek adatbank-specifikusak, másrészt elemezni kell egy megfelelő jogi védelem szükségességét.

a) Adatbank-specifikus sajátosságok

Az adatbank létrehozójának alapvető érdeke, hogy gazdasági előnyt célozzon megalkotásával. Ilyenformán az is elementáris érdeke, hogy kizárja az adatbankhoz való hozzáférésből azokat a személyeket, akik nem hajlandók megfizetni az adatbank nyújtotta szolgáltatást. Tehát az adatbank megalkotójának az az érdeke, hogy e kizárást biztosító jogszabály hatályban legyen. E jogszabály megalkotása sokban függ az adatbankban lévő információtól. Ennek egyik sajátossága, hogy mint anyagi értéket képviselő joghoz a hozzáférés jóval nehezebben akadályozható meg, mint a megtestesült anyagi javakhoz. Másrészt az információkhoz egyszerre több fogyasztó is hozzáférhet,

⁵ Submission on the legal protection of non – original databases by an international treaty-WIPO-Doc. SCCR/2/11, 11ff. (Rz. 95 ff.).

⁶ General Principles of U. S. – Administration 1998. 8. 4., Statement of Andrew J. Pincus, General Counsel, U.S. Department of Commerce, 1999. 3. 18., Subcommittee on Courts and Intellectual Property, Committee on the Judiciary, U.S. House of Representatives, concerning H.R. 354.

anélkül hogy ennek megszerzése folyamán egymást akadályoznák. Az adatbank – akár nagy mennyiségű – tartalmának jogosulatlan letöltése technikailag viszonylag egyszerűen megvalósítható, majd erre egy új adatbankot lehet kialakítani, és ezt forgalomba hozni. Ezáltal az eredeti adatbázis szerzőjének piaci helyzete jelentősen romlik.⁷

Egy másik sajátossága az információnak a dolgokkal szemben, hogy elidegenítése nem jelenti azt, hogy birtokosának az információtól meg kell válnia.⁸ Például az információhoz való on-line hozzáférés teszi lehetővé, hogy az adott adatbank tartalmát olcsón, gyorsan és szinte világszerte bárhol le lehessen tölteni. Ez persze együtt jár azzal, hogy az információkkal való visszaélés is egyre könnyebb.

b) A kellő jogvédelem szükségessége

A *kellő jogvédelem* teszi érdekeltté az adatbázisok készítőit, hogy *investáljanak-e* ezen a területen, ill. fáradságos munkát végezzenek annak reményében, hogy ez később haszonnal megtérül. Ugyanakkor az adatbázisok szerzőinek nem lehet olyan jogokat biztosítani, hogy *teljes mértékben tőlük függjön* az, hogy ki és hogyan jut az általuk összeállított információkhoz. Mindenképpen érvényesíteni kell azt a közérdeket, amely igényli az informáltságot, tehát az adatbázis összeállítóinak jogvédelme határok között képzelhető el.

2. További érdekek figyelembevétele

a) Közérdek

Az információk szabad áramlásának biztosítása fontos alapelv az Európai Unióban. Tehát senki nem élhet vissza azzal a joggal, amellyel egy adott információtömeg felett rendelkezik. A monopolhelyzetek kiküszöbölendők, illetve korlátok közé szorítandók. Ezen érdekütközés feloldására szükségesek azok a szabályok, amelyek egyrészt biztosítják a szerző jogait az anyagi értéket képező jogát illetően, de olyan korlátozásokkal, amelyek viszont az információkhoz való szabad hozzájutást biztosítják, természetesen figyelembe véve az adatbázis létrehozójának gazdasági érdekeit.

„Ahhoz, hogy az ismeretek és információk előállítását széles körben ösztönözzük, szükséges, hogy a törvényhozás törekedjen arra, hogy a szerzői jogok védelme, akár a magántulajdoné, magas szinten valósuljon meg. Más vonatkozásban azonban szükséges a jogvédelmet korlátozni, éppen az ebből fakadó, az optimális információhoz való hozzáférésre ható kizárólagosságot biztosító elbánás miatt.” A német Bundestag ekképpen állította fel az elvi kereteit az adatbankokra vonatkozó nemzeti szabályozásnak.⁹

b) Az egymással konkuráló adatbankszerzők érdekonfliktusa

Az egymással versenyhelyzetben lévő „adatbank-előállítók” kerülhetnek olyan helyzetbe, hogy egy új adatbank felállítása során szükségük van a konkurens adatbázis-hoz való csatlakozásra, illetve az ott fellelhető információk felhasználására. Az információs társadalomnak nem érdeke az, hogy olyan *kizárási jogokat* adjon a szerzőnek,

⁷ Oliver Homung: id. mű 24. o.

⁸ Mehrings, NJW 1993, 3102–3103.

⁹ Zwischenbericht, BT – Drucks. 13/8110, Rn.3.1.1

amelyek lehetővé teszik azt, hogy akadályozza akár a konkurens szerző hozzájutását az adott adatbázishoz. Az újabb és újabb adatbankok létrejöttéhez szükséges az, hogy a szerző más adatbankokhoz is csatlakozni tudjon. Ennek megakadályozása joggal való visszaélést eredményez.

c) Az adatbank felhasználójának érdeke

Ez az érdek elsősorban a *közérdekből* fakad. Az adatbank használója méltán várja el az általa teljesített díjfizetés után, hogy az adatbázis információihoz akadályoztatás nélkül hozzájuthasson, azaz ne gátolják ebbéli tevékenységében kikötésekkel, ellenőrzéssel, technikai kizárási lehetőségekkel. Fontos ugyanakkor annak a biztosítása is, hogy az adatbázis használója biztos legyen afelől, hogy valóban az igazi adatbázis szerzőjétől vásárolta meg az adatbankhoz való hozzáférés jogát és nem kell tartania esetleges harmadik személy letiltásától.¹⁰

Mindezek alapján érthető annak szorgalmazása az EU által, hogy teremtsék meg a *jogbiztonság és a jogi tisztánlátás* az adatbázis megteremtése és használata terén.

Az adatbázisokról szóló közösségi szabályozás

Az EU Adatbank-irányelve több mint nyolc évig tartó előkészítő munkálatok után, 1996. március 11-én született meg (96/9 EK 1996. március 11.- L/ 77/20-1996. 3. 27.), hatálya kiterjed az adatbázisok szerzői jogi és versenyjogi védelmére. Egyébként ez a témakör is az Európai Bizottság által közzétett Zöld Könyvben jelenik meg először.¹¹ A tagállamoknak ezt az irányelvet 1998. január 1-jéig kellett végrehajtaniuk, azaz nemzeti joguk részévé tenni. Az irányelv fő célja, hogy az egyes tagállamok idevonatkozó szabályozásait *egységesítse*, ugyanis ezen a téren az egyes tagállamok nemzeti joganyagában nagy eltérések mutatkoztak. Az Európai Parlament és az Európai Unió Tanácsa a Bizottság javaslatára és a Gazdasági Szociális Bizottság véleményének figyelembevételével 60 pontban összegezte¹² azokat az okokat és indokokat, melyek megalapozták az adatbázisok védelméről szóló irányelv szükségességét. Ezek lényegében azt állapították meg, hogy az adatbázisokra vonatkozó harmonizált közösségi szabályozás hiánya, illetve a nemzeti jogok sokszínűsége akadályozza az olyan anyagi értéket képező jogok forgalmát a Közös Belső Piacon, mint az adatbázisok szerzőit megillető kizárólagos jogoké.

A nemzeti jogok rendszerint a gyűjteményes műnek a szerzői jogi védelmet annak alkotóelemei alapján biztosítják. Tehát a gyűjteményes műveket, cikkgyűjteményeket megilleti ebben az esetben mint *önálló műveket* a szerzői jogi jogvédelem. A gyűjteményt akkor illeti meg a szerzői jogi védelem, ha a cikkek, válogatások vagy rendszerbe szedett művek gyűjteményé személyhez kapcsolódó szellemi alkotást képvisel.

Az adatbázisokról szóló irányelv lényegében két pilléren nyugszik: egyrészt szerzői jogi védelmet biztosít az önálló alkotásoknak minősülő adatbankoknak, emellett ugyanakkor az önálló, kreatív alkotásoknak nem minősíthető adatbankok előállítóit is egy újonnan alapított, időben behatárolt *saját képi* (sui generis) jogvédelmében részesíti, amely ennek az adatbanknak tisztességtelen utánzása és/vagy további felhasználása ellen nyújt oltalmat. Az irányelv magában is fontos mérföldkövet jelent az európai

¹⁰ Oliver Hornung: id. mű 28. o.

¹¹ „Zöld Könyv a szerzői jogról és a technológiai kihívásról” – Doc. COM (88) 172; 1988, 205–216. o.

¹² OJ: OJ L77, 27. 3. 96, p. 20.

szerzői jogfejlődés terén, hiszen létrejött annak elismerését jelenti, hogy a jelentős ráfordításokat igénylő adatbankok csak akkor jönnek létre, ha védelmükre megfelelő jogi háttér biztosított. Az adatbankokról szóló irányelv magvát e sui generis jog képezi és ez nem kis túlzással *világraszóló újdonságot* jelent a szerzői jog terén.¹³

Az adatbázisok jogi védelméről szóló irányelv célkitűzése

Az Európai Unió belül kiemelt jelentőséggel bír az információs piac fejlesztése, ahol is az adatbázisok felépítéséhez szüksége beruházásokat, az adatbázisok szerzőinek jogait *megbízható, egységes jogvédelmi rendszerrel* kell megóvni.¹⁴

Az irányelv jogalkotói azt kívánják elérni, hogy azokat az adatbankokra vonatkozó hatályos rendelkezéseket, amelyek közvetlenül hátráltatják a Közös Belső Piacban az információs szolgáltatások elterjedését, kiküszöböljék, és új, harmonizált rendelkezéseket vezessenek be.¹⁵ Az információs szolgáltatásokat kínálók számára az egész Unió területén biztosítani kell, hogy tevékenységüket harmonizált jogi alapokon tudják folytatni.¹⁶

Az irányelv feloldja a nemzeti szabályok sokszínűségéből fakadó különböző jogvédelmi szinteket, és azok helyett egy harmonizált és egyöntetűen fejleszthető szabályozást vezet be, amely két vágányon biztosít jogvédelmet az adatbázisoknak:

– Az irányelv egyrészt kapcsolódik a tagállamok törvényei és bírói gyakorlata által fennálló szerzői jogvédelemhez és harmonizálja e szerzői jogi védelmi szabályokat a válogatással vagy elrendezéssel alkotó módon létrehozott adatbankokra nézve.

– Másrészt az irányelv felállít egy újszerű, saját képi jogvédelmet, amellyel védelmet biztosít a nem alkotó módon, nem kreatívan létrehozott adatbankoknak is.¹⁷ E kettősség mögött az a szándék körvonalazódik, hogy az európai jogalkotás megkísérelte közelíteni a két uralkodó szerzői jogi jogfilozófiát (*droit d'auteur* és Copyright Law) egymáshoz. Konkrétan azokról a kritériumokról van szó, amelyek a mű, alkotás eredetiségére mint a szerzői jogi védelem előfeltételére vonatkoznak. A mű, az alkotás eredetisége az egyes tagállamok nemzeti jogában különféleképpen került meghatározásra. Ugyanakkor az, hogy új technológiák jönnek létre, amelyek nem ismernek nemzeti határokat, hanem globális dimenziókban érvényesülnek, égetően szükségessé teszi a különböző jogrendszerek egymáshoz közelítését. A *droit d'auteur* rendszere megkívánja, hogy az alkotó személye az alkotásban is megnyilvánuljon, azaz fontos az alkotás *individualitása*, míg a copyright szerzői jogi rendszer csupán azt követeli meg, hogy az alkotás a *szerző sajátja* legyen, illetve ne legyen banális és máshonnan származó. Az adatbázisokról szóló irányelv éppen azt a jogfilozófiai célt követi, hogy kettős megközelítésével egyrészt értékelje és részesítse védelemben a kreativitást, az egyéni teljesítményt, másrészt legyen tekintettel a mű megalkotásakor kifejtett munkára és befektetésekre is a jogvédelem biztosításakor. Az irányelvet ezen jogharmonizáló jellege különösen alkalmassá teszi, hogy alapul szolgáljon a már fent említett nemzetközi, illetve világméretű jogalkotási törekvésekhez.¹⁸

¹³ Oliver Hornung: id. mű 19. o.

¹⁴ Az irányelvhez fűzött 9. és 12. számú megfontolás.

¹⁵ Az irányelvhez fűzött 3. sz. megfontolás.

¹⁶ Az irányelvhez fűzött 2. sz. megfontolás.

¹⁷ Ezzel összevetendő az irányelvhez fűzött 48. sz. megfontolása: „Ezen irányelv célja az, hogy biztosítsa az adatbankok kellő és egységes védelmi szintjét, azért hogy az adatbank összeállítója a neki járó ellenszolgáltatáshoz hozzá tudjon jutni”.

¹⁸ Oliver Hornung: id. mű 67. o.

Az adatbázisok jogi védelméről szóló irányelv a fokozatos jogközelítést tűzte ki céljául. Elsődleges célja a szabályozásnak, hogy az adatbankokra vonatkozó nemzeti joganyagokat olyanképpen harmonizálja és közelítse egymáshoz, hogy kiküszöböljék azokat a rendelkezéseket, amelyek negatívan hatnak a Közös Belső Piac fejlődésére, azaz akadályozzák az áruk és szolgáltatások szabad áramlását az Unión belül.¹⁹ Az újonnan hozott szabályanyagoknak kezdettől fogva harmonizálnak kell lenniük. Ennek figyelembevételével az adatbázisok védelméről szóló irányelv kötelező szabályokat tartalmaz a jogvédelem tárgyára, a védelem biztosításának előfeltételeire, a védelem tartalmára és időtartamára nézve. Ugyanakkor az olyan ügycsoportokban fennálló különbségek esetén, amelyek pillanatnyilag nem befolyásolják a Közös Belső Piacon az információk szabad áramlását, nem szükséges a jogközelítést erőltetni. Így pl. a szerző személyiségi jogainak kérdése nem lett az irányelvben szabályozva.²⁰ A sui generis jog dogmatikai besorolása továbbra is a nemzeti törvénykezés feladata, hasonlóképpen a tagállamok hatáskörébe tartozik az on-line adatátvitel besorolása a szerzőt megillető hasznosítási jogok közé. Ezen túlmenően a nemzeti jogalkotás belátására van bízva, hogy milyen kivételeket alkalmaznak, illetve milyen szankciókat vezetnek be.

Az 96/7. EK sz. irányelv alkalmazási köre

Az irányelv alkalmazási körét az 1. és a 2. Cikk szabályozza. A szabályozás kiterjed mind az elektronikus, mind a hagyományos módon összeállított adatbankokra, tehát az adatbankok minden formájára (irányelv 1. cikk (1) bek.) Az irányelvvel kapcsolatos előkészítő munkák során a Bizottság le akarta szűkíteni a jogszabály hatályát az elektronikus adatbázisokra, mondván: ezekkel kapcsolatosan lehet a jogsértéseket legkönnyebben elkövetni. Ezt az álláspontot később erős kritika érte, különösen a Gazdasági és Szociális Bizottság részéről.²¹ Ehhez az alábbi megfontolások vezettek egyrészt célszerűségi, másrészt jogi megfontolások alapján:

a) Elsősorban azért ésszerű a szélesebb alkalmazási kör, mert az adatbázisok több esetben vegyes formában jelennek meg, tehát könyv és pl. CD alakban. Másrészt nem lehet tudni, hogy milyen más technológiák jelennek meg a jövőben, tehát szükségtelen lenne csupán az elektronikus úton létrehozott adatbázisokat szabályozni.

Fontos szempont továbbá, hogy a jogvédelem célja az adatbázis létesítése során eszközölt befektetések, beruházások és ráfordítások megóvása. Viszont a könyv és multimédia formában megjelenő adatbázisoknál a ráfordítások nagyjából hasonlóak.²²

b) A kiterjesztett hatály jogi indokoltsága elsősorban a szerzői jog szempontjából bír jelentőséggel. A GATT uruguayi körtárgyalások eredményeképpen megalkotott TRIPS-egyezmény²³ 10. Cikk (2) bekezdése szerint szerzői jogi védelem illeti meg az adatgyűjteményeket akár gépi vagy más formában hozták létre, és amelyek tartalmának válogatása vagy rendezése szellemi munkát képvisel. Ez az egyezmény mind az EU-tagországoakat, mind magát a Közösséget kötelezi, tehát ha nem így tennének, az a fent említett egyezmény megsértését eredményezné. Érdemes még megemlíteni, hogy az előbbieken felhozott, az adatbázisokról a WIPO tárgyalások keretében született, a

¹⁹ Az irányelvhez csatlakozó 4. sz. megfontolás.

²⁰ Az irányelvhez fűzött 28. sz. megfontolás.

²¹ ABIEG Nr. C 19 1993. 1. 25. 3. o.

²² Oliver Hornung: id. mű 70. o.

²³ Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights Including Trade in Counterfeit Goods – 1996.1.1.

Berni Konvencióhoz csatlakozó jegyzőkönyv szerint az elektronikus és nem elektronikus adatbázisok között szerzői jogi szempontból nem lehet különbséget tenni.²⁴

Az irányelv megfogalmazása, miszerint hatálya kiterjed az adatbázisok bármely formájára („database in any form”), egyértelműen azt jelenti, hogy az adatbázisokhoz való hozzáférés módja ebből a szempontból nem játszik szerepet, tehát mindegy, hogy „on-line vagy off-line” csatlakozunk az információkhoz.²⁵ Mindebből következik, hogy a CD-ROM-on és CD-I-n rögzített adatbázisok²⁶ is az irányelv joghatálya alá tartoznak.²⁷ Éppen a 22. számú megfontolás szövegéből arra lehetne következtetni („may also include”), hogy az irányelvet végrehajtó tagállamoknak van lehetőségük arra, hogy bevonják vagy éppen kizárva hagyják a CD-ROM-ot és/vagy a CD-I-t a jogoltalomba, ill. jogoltalomból. Ebben az összefüggésben azonban éppen arról van szó, hogy az off-line hordozóknak, tehát a CD-ROM-nak és a CD-I-nek először is az irányelv azon kritériumainak kell megfelelniük, amelyek ezeket a védelemre alkalmassá teszik (Schutzfähigkeit). Ez azt jelenti, hogy az off-line adatbázisok vagy megfelelnek azoknak a szerzői jogi követelményeknek, amelyeket a szerzői alkotásokkal szemben támasztanak, vagy igazolhatóak azok a jelentős beruházások, amelyekkel az adatbázist létrehozták.²⁸ Végül meg kell említeni, hogy szintén az irányelv hatálya alá tartoznak az ún. „dinamikus adatbázisok” is, amelyek tartalmát mindig aktualizálják, pl. az ún. „real-time-database”: börzeinformációk, meteorológiai tájékoztatások.

Az adatbank, adatbázis fogalma

A 96/9. EK sz. irányelv 1. Cikk (2) bekezdése adja meg az adatbázis fogalmát:

„Önálló művek, adatok vagy egyéb anyagok rendszerezett vagy módszeresen rendezett módon tárolt és elektronikus vagy más eszközökkel egyenként is hozzáférhető gyűjteménye.” A definíció egyaránt vonatkozik mind az irányelv szerzői jogi részére, mind a sui generis jogvédelemről rendelkező részre. Míg a Berni Unió Egyezmény és a TRIPS „összeállításokról”, ill. „gyűjteményekről” szól,²⁹ addig az irányelv egyértelműen az adatbázis fogalmát adja meg. Bár az adatbázis megfogalmazása kellően semleges ahhoz, hogy valóban az adatbankok jelentős részére alkalmazhatóvá tegye az irányelv rendelkezéseit, mégis nem automatikusan vonatkozik a definíció által átfogott adatbázisokra. Az, hogy valójában mely adatbázisok élvezik az irányelvben biztosított védelmet, ezt az irányelv 3. Cikk (1) bek. és a 7. Cikk (1) bek. alatt megfogalmazott anyagi jogi rendelkezések felté-

²⁴ Egységes Álláspont 8. pont. WIPO Diplomáciai Konferencia, Genf 1996. 12. 2–20. Doc. CRNR/DC/89 1996. 12. 20. 4. o.

²⁵ On-line kapcsolat alatt azt értjük, hogy a kapcsolatot a számítógépek között a telefonvonalon vagy más hálózaton keresztül valósul meg. Az off-line kapcsolat azt jelenti, amikor az információt rendelkezésre bocsátó fél, a „küldő” nincs vezetékkel kapcsolatban a használóval. Ez lehetővé teszi a decentralizált, hálózattól független információszolgáltatást, ellentétben az on-line szolgáltatással.

²⁶ CD-ROM-Compact Disc Read Only Memory – elektronikus tároló egység, melynek tárolókapacitása 750 Megabyte. CD-I-CD interaktív – ez lehetővé teszi, hogy a CD-re írt szöveg mellett kép- és hanganyag is megjelenjen. Sajátossága az interaktivitás, tehát hogy használója az információkat kedve szerint befolyásolhatja, átalakíthatja, azokba beavatkozhat.

²⁷ Az irányelvhez fűzött 22. sz. megfontolás, mely szerint az irányelv hatálya alá tartozhat az olyan elektronikus adatbázis, mint a CD-ROM és CD-I.

²⁸ Oliver Hornung: id. mű 72. o.

²⁹ Berni Unió Egyezmény 2. Cikk (5) bek. és TRIPS 10. Cikk (2) bek.

telezik.³⁰ Az a definícióból egyértelműen kivehető, hogy az adatbázisokról szóló irányelv nem az adatok védelmét biztosítja, hanem kifejezetten csak az adatbázisokét.

Mit jelent a gyűjtemény az adatbázis fogalom meghatározásában?

Az irányelv nem határozza meg, mennyi adatra van szükség, hogy az a fogalom meghatározásban szereplő gyűjteménynek feleljen meg. Az Európai Bizottság ezzel kapcsolatosan kifejezetten utalt arra, hogy *minimum mennyiség meghatározása* nem rögzíthető.³¹ Ezt a Bizottság annak ellenére szögezte le, hogy az eredeti irányelv-tervezet kapcsán az Európai Parlament javasolta ennek meghatározását akképpen, hogy adatok, művek és más információk *jelentős* mennyisége tekinthető adatbanknak. A Bizottság azonban ezt a javaslatot elsősorban azért vetette el, mert tartott attól, hogy ez széles körben értelmezési nehézségeket okoz, és egyébként sem volt összhangban az éppen tervezett TRIPS-rendelkezőkkel. Így a „gyűjtemény” minősítését az irányelv a nemzeti bíróságokra bízta. Az irányelvnek az anyagi jogi jogvédelem előfeltételeit tartalmazó 3. Cikk (1) bekezdése és 7. Cikk (1) bekezdése alapján megállapítható ugyanakkor, hogy rendszerint egyrészt az adatbázis megteremtéséhez jelentős mennyiségű alkotókomponens összegyűjtésére van szükség, másrészt a sui generis jogvédelem olyan adatbázisoknak biztosítható, amelyek kialakítása *jelentős beruházásokat* igényelt az alkotótól. A csupán csekély számú adat-összetételű adatbázis ezeknek a kritériumoknak nyilvánvalóan nem képes eleget tenni.

Mit jelent a mű kitétel?

Itt a Berni Unió Egyezmény 2. Cikk (5) bekezdése, ill. az egyes tagállamok harmonizált, idevonatkozó joganyaga az irányadó. Tehát itt a szerzői jogi értelemben vett művekről van szó. A TRIPS 10. Cikk (2) bekezdése kimondja az adatbázisra vonatkozóan, hogy az összegyűjtött adatok szerzői jogi védelme és az adatbázis mint ilyen védelme egymástól elkülönül.

A gyűjtemény tárgya különösen lehet *szöveg, hanganyag, képek, számok és tények*. Az adatbázis anyagának meghatározása meglehetősen széles körű lehet és a műszaki fejlettség jelenlegi állapotának felel meg. A ma létező adatbázisok köréből nem lehet kizárni az irányelv hatásköréből egyet sem, különösen nem abból a szempontból, hogy az adatbázist alkotó egyes adatelemek szerzői jogilag védettek vagy sem.

E fogalmi körből kizártnak tekinthetők azonban a zenei, irodalmi művek, filmek, audiovizuális alkotások vagy felvételek, ezeket mint ilyeneket *nem illeti meg jogvédelem* az irányelv alapján.³²

Például film esetén fontos ez az elhatárolás, hiszen a filmalkotás végül is felfogható olyanképpen adatbázisnak, hogy önállóan is elkülönülő fotók gyűjteménye. A film természetesen mint önálló műalkotás szerzői jogi védelmet élvez, de ez nem lehetséges a *sui generis* adatbázisokról szóló irányelvi rendelkezések alapján.

³⁰ Irányelv 3. Cikk (1) bek.: Ezen irányelv értelmében az adatbázisok, amelyek – tartalmuk összeválogatása és elrendezése alapján – a szerző saját szellemi alkotásának minősülnek – mint ilyenek szerzői jogi védelemben részesülnek. Ezen túlmenően más feltétellel nincs szükség ahhoz, hogy a jogi védelemre vonatkozó alkalmasságukat megállapítsuk.

7. Cikk (1) bek.: A Tagállamok biztosítják az olyan adatbázis alkotójának a jogvédelmet, amelyből kitűnik, hogy minőségi és/vagy mennyiségi szempontból jelentős beruházásokat eszközöltek, akár a tartalomhoz való hozzáférés, ellenőrzés, akár annak bemutatása érdekében, abból a célból, hogy megelőzzék azt, hogy az adatbázis tartalmának minőségileg és/vagy mennyiségileg megállapított egészéből vagy annak jelentős részéből kivonatokat lehessen készíteni és/vagy újra fel lehessen használni.

³¹ Az eredeti irányelv – javaslatához fűzött hivatalos indoklás 2. rész 1. 1. pontja.

³² Bevezető 17. sz. megfontolás.

Az adatok rendszerezett vagy a módszeres rendezésének megléte döntő abból a szempontból, hogy el lehessen különíteni ezen az alapon egy adathalmazt az adatbázistól, amely az irányelv szerinti jogvédelemben részesítendő. A rendezettség meglétét meghatározott szabályok alapján kell vizsgálnunk. Nem célszerű túlságosan nagy követelményeket támasztani ezzel kapcsolatosan. Lényegében egyedül csak a teljesen véletlenül összekerült adathalmaz zárható ki eleve az irányelv hatálya alól. Az, hogy egy adattömegből az irányelv 1. Cikk (2) bekezdésének megfelelő és így az irányelv alapján jogvédelmet élvező adatbázis jöjjön létre, elegendő egy egyszerű számítógépes programon keresztül azt biztosítani, hogy az adatok rendszerezettek vagy módszeresen elrendezettek legyenek. Egy ilyen program kellő módon tudja strukturálni az adathalmazt adatbázissá, és nem szükséges az, hogy fizikailag is tárolva, rendszerezve legyenek ezek az adatok.³³

Mit jelent az önállóság az adatbázis fogalom meghatározásában?

Sem maga az irányelv, sem az értelmező rendelkezések nem adnak arra nézve eligazítást, hogy mit is jelent voltaképpen az „önálló művek, adatok” meghatározás, amely ugyanakkor vízvázasztó szerepet játszik annak eldöntésében, hogy különbséget tudjunk tenni egy gyűjtemény alkotóelemei vagy azon kompiláció között, amely még azelőtt jött létre, hogy adatbázisnak minősíthető gyűjtemény lenne. Például vegyük egy mozifilm egyes kockáit, amelyek elhatárolhatók egymástól, mint a filmet alkotó részek, egységek. A filmkockák önálló volta hasonlítható a könyvet alkotó fejezetekéhez, de nem a novellagyűjteményt tartalmazó könyvben az egyes novellák szerepéhez. Ugyanis ez utóbbiakban leírt történetek nincsenek szoros összefüggésben egymással, azaz az egyes novellák az események, sajátosságok szempontjából egymástól függetlenek. Feltehetően ez az egymástól való függetlenség, önállóság akkor is megáll, ha a történetek hasonló eseteket vagy emberi karaktereket mutatnak be, kivéve, ha egy történet vagy az egész könyv értékelése és magyarázata erősen függ ugyanabban a könyvben az egyik történetről a másikra vonatkozó hivatkozásoktól. Tehát például a tőzsdei tranzakciók gyűjteménye lehet és egyben nem lehet olyan anyagok gyűjteménye, amelyek egymástól függetlenek, önállóak.

Lehetséges összefüggéseket kimutatni az egyes ügyek természete és tárgya szerint, ugyanakkor az egyes ügyek a kollekción belül egymástól elkülönültek, tehát önállónak tekintendők. Az egyes alkotóegységek függőségének és függetlenségének megítélését célszerű a gyűjteményben meglévő kölcsönös függőségük szempontjából minősíteni, nem pedig az egyes alkotóelemeket külön megvizsgálni anélkül, hogy tekintettel lennénk a gyűjteményre magára.³⁴

Mindezekén túl az önállóság kérdése tovább sem világos. Vajon mi a helyzet az olyan gyűjteményeknél, ahol az alkotóelemek egy része független egymástól, más részük viszont függő helyzetben van a másiktól. Mindenestre ahhoz, hogy egy gyűjtemény adatbázisnak minősíthető legyen, szükséges, hogy az alkotóelemek között valamiféle önállóság, elkülönültség álljon fenn.

³³ Bevezető 21. számú megfontolás második fordulata.

³⁴ Chalton, Simon – The Copyright and Rights in Databases Regulation 1997 – E.I.P.R. issue 5 – 1998.

A modern adatbankok egyik különleges tulajdonsága éppen abban áll, hogy az adatbank használójának bármikor alkalmá legyen azok tartalmához külön-külön is hozzáférni. Már az első irányelvtervezet is tartalmazza az adatbankban tárolt információk megközelíthetőségét, és a hatályos irányelv definíciója aztán kiegészítette ezt a egyenkénti hozzáférés kritériumával.³⁵ Felmerül a kérdés ennek kapcsán, hogy ezzel a feltétellel mit is akarunk kizárni, elhatárolni?³⁶ Ez tulajdonképpen olyan feltétel, amelynek hiánya esetén arra lehet hivatkozni, hogy az ilyen adatbank nem tartozik az irányelv 1. Cikk (2) bek. hatálya alá. Pl. egy hangfelvétel egyes hangjai nem tekinthetők egyenként olyan adatoknak, amelyeket elkülönülve is lehet kezelni, csupán az egész hangfelvétel tekinthető elkülöníthető egyenkénti műnek.³⁷

Itt jegyzendő meg, hogy vannak olyan programok, mint az ún. neuronális hálózatok, amelyek – bár szeparálható adatokból állnak, azonban az adatbank használója nem férhet hozzá ezekhez az adatokhoz – nem minősülnek adatbázisnak és nem terjed ki rájuk az irányelv hatálya.³⁸

Végül a definíció rögzíti annak szükségességét, hogy az adatbankban tárolt információkhoz „elektronikus úton vagy más formában” lehessen hozzáférni. Ebből következik, hogy nem elektronikus úton is hozzá lehet férni az adatokhoz. Itt nemcsak a hagyományos, papíron való tárolásra gondoltak a jogalkotók, hanem pl. elektrooptikus vagy biológiai úton való hozzáférés biztosítására is.³⁹

Amennyiben a gyűjtemény megfelel az adatbázisok védelméről szóló irányelv fogalmi követelményeinek, úgy az élvezi az irányelv által biztosított szerzői jogi védelmet, ill. a sui generis adatbázisokat megillető jog védelme alá esik.

Abban az esetben, ha nem minősíthető a gyűjtemény adatbázisnak, tehát nem esik az adatbázisokról szóló irányelv hatálya alá, ez nem jelenti azt, hogy ne élvezhessen szerzői jogi védelmet, mint pl. az irodalmi mű a nemzeti szerzői jogi szabályozás alapján.

Az adatbázisokban való eligazodást segítő eszközök, programok jogvédelme

Az irányelv adatbázisokról szóló fogalommeghatározása nem rendelkezik az elektronikus adatbankok segítőprogramjainak védelméről. A Bevezető 20. számú megfontolása kiterjeszti az irányelv biztosította jogvédelmet az ún. *thesaurusra és indexáló rendszerre is*. E pont lényegében a korábbi irányelvtervezet definíciójának maradványa, amely kimondta, hogy az adatbank működését és üzemeltetését biztosító thesaurust, indexáló szisztémát és a lekérdezési rendszert is jogvédelemben kell részesíteni az adatbank más alkotóelemeihez hasonlóan. Annak, hogy ezek az elemek a hatályos irányelvbe nem kerültek be, az az oka, hogy a jogalkotók nem szerettek volna olyan látszatot kelteni, hogy az adatbázisnak az említett kisegítő programkomponensek kötelező részei kell hogy legyenek, azaz ezek nélkül az adatbázis nem teljes, tehát *jogvédelme sem adott*. Az irányelv ki lett terjesztve – mint arról már fent említést tettem – a nem elektronikus adatbázisokra is, ahol nem kötelező, hogy a már említett segítő elemek rendelkezésre álljanak. Mindenesetre a fenti megfontolás szövegéből az olvasható ki, hogy az

³⁵ Oliver Hornung: id. mű 75. o.

³⁶ Bevezető 17. számú megfontolás harmadik fordulata.

³⁷ Kaye, 12 EIPR 1995, 583; von Lewinski, Datenbank – Richtlinie, Kap.II az I. Cikk (2) bekezdéshez.

³⁸ Neuronális hálózat: egy olyan számítógép, amelyet úgy programoztak, hogy az információk párhuzamos feldolgozása útján az emberi agy működését imitálja.

³⁹ Oliver Hornung: id. mű 75. o.

irányelvben megkövetelt, a védelemhez szükséges kritériumok valamelyikének *fenn kell állnia a kisegítő komponensek esetében is*. Tehát vagy a szerzői jogi védelem követelményeinek, vagy a sui generis jogvédelem kritériumának kell megfelelniük.

Emellett az adatbank készítőjének érdeke, hogy az ún. lekérdező rendszert is jogvédelem illesse meg, hiszen ez a segítő komponens biztosítja az adatbank gazdasági értékét, piaci felhasználhatóságát. E jogvédelem nélkül az adatbank egyik fontos eleme kerülné ki a jogvédelem alól.⁴⁰

Az irányelv ún. kizáró klauzulája

Annak érdekében, hogy elkerülhető legyen a hatályos szerzői jogi és a szolgáltatások jogvédelmét biztosító jogszabályokkal való ütközés, az irányelv egy kizáró klauzulát tartalmaz.

Számítógépes programok

Az elektronikus adatbankok esetében a gyűjtemény alkotóelemeihez egy számítógépes program segítségével lehet külön hozzáférni. E számítógépes programok és amelyek az adatbázis működtetésére szolgálnak, nem kapnak védelmet az irányelv 1. Cikk (3) bek. értelmében. Ezek a számítógépes programok a 91/250/EK irányelv alapján részesülnek szerzői jogi jogvédelemben.

Ugyanakkor kérdéses, hogyan tudjuk *elkülönítve kezelni* ebből a szempontból a lekérdező rendszert, amely az adatbázisokról szóló irányelv alapján élvez jogvédelmet, az adatbázist létesítő és üzemben tartó számítógépes programtól, amely a fent említettek szerint ki van véve az irányelv hatálya alól? Éppen a modern adatbankoknál figyelhető meg, hogy az adatbázis és az ehhez csatlakozó különböző programok együttesen, egy ún. adatbankrendszer formájában jelennek meg. Maga az irányelv erre nézve nem ad eligazítást, így e kérdés megválaszolását a *biróságokra* hagyja.

Itt elhatároló szempontként jöhet figyelembe az a helyzet, hogy milyen szorosan kapcsolódik a számítógépes program az adott adatbankhoz tartalmilag. Amennyiben például a számítógépes program olyan mértékben csatlakozik az adatbank rendező-szisztémájához, hogy az lényegében az adatbank alkotóelemének tekinthető, (például ha az ún. felhasználói oldal vagy a lekérdezési rendszer külön adatbank-specifikus kereső-kritériumokkal rendelkezik,) akkor megilleti az adatbank-irányelv szerinti jogvédelem. Ha azonban az adatbankot igazgató rendszer olyan, hogy azt különböző adatbankokhoz lehet segítségül hívni, akkor ez nem tekinthető az adatbázist alkotó komponensnek, tehát kiesik az adatbázisokról rendelkező irányelv hatálya alól.⁴¹

Műszerzemények

Az adatbázisok fogalmi meghatározása kiterjed a művek gyűjteményére, adatok vagy más elemek gyűjteményére. Ez utóbbi jelentheti hangok és képek „gyűjteményét” is, amivel kapcsolatosan az a kérdés vetődik fel, hogy vajon egy CD-felvett zenemű, amely nem más, mint hangok összerendezett összessége, szintén az adatbázisokról szóló irányelv hatálya alá esik?

Hasonlóképpen a már fentebb említett film és filmkocka példázatra, itt is az merül fel, hogy egyrészt a zenemű maga részesül szerzői jogi védelemben, de másrészt ez

⁴⁰ Oliver Hornung: id. mű 76.o

⁴¹ Oliver Hornung: id. mű 77. o.

egy adatbank, amelyben a hangok mint önálló egységek, illetve a hangok rendszerbe foglalása (pl. összhangzat, szólamok, dallam stb.) úgy tekinthető, mint egy adatbázis. *Egy ilyen adatbázist létrehozót (a szerzőt) viszont ezen „gazdasági” teljesítményéért illetné meg jogvédelem.* Ezt a jogi helyzetet a közösségi jog alkotói nem kívánták fenntartani. A hangfelvételek készítői ugyanis az előadóművészek, a hangfelvétel-előállítók és a műsorsugárzó szervezetek védelméről szóló 1961. évi Római Egyezmény⁴² 10. Cikke alapján kellő szerzői jogi védelmet élveznek, amely kiterjed arra, hogy kizárólagos jogot biztosít számukra, arra, hogy az általuk létrehozott hangfelvétel közvetlen vagy közvetett sokszorosítását engedélyezzék vagy megtiltsák.

Éppen ennek az értelmezési problémának az elkerülésére fogalmazta meg az irányelv az adatbankról szóló definíciójában az „alkotóelemek” függetlenségét, ill. az „egyenként hozzáférhetőséget”. Ezen túlmenően a Bevezető 17. sz. megfontolás harmadik fordulata világosan kimondja: hangfelvételek vagy audiovizuális, kinematográfiai, irodalmi vagy zenei művek nem esnek az irányelv hatálya alá. Ezekben az alkotásokban az egyes alkotóelemek, bár elkülöníthetők egymástól, mégis csak *együttes, összefüggő*, azaz egymástól függő egészüket adja ki a műalkotást, amely mint ilyen élvez szerzői jogi védelmet.

CD-re rögzített kigyűjtött zeneművek

A Bevezető 19. és 22. számú megfontolás nem tekinti a CD-re rögzített és kigyűjtött (kompilált) zeneműveket olyanoknak, amelyeket az irányelv rendelkezéseinek hatálya átfogna. A bevezető 19. megfontolás szerint az ilyen összeállítások nem esnek az irányelv hatálya alá, mivel ezeknél egyrészt hiányzik:

- a) a szerzői jogi alkotásoknál megkövetelt szellemi teljesítmény, másrészt
- b) nem mutatható ki az a gazdasági, anyagi ráfordítás, amelyet a sui generis jogvédelem igényelne.

Úgy tűnik azonban, ez az érvelés nem teljesen meggyőző erejű. Azt, hogy az adatbázisokról szóló irányelv alapján egy CD-re rögzített zenemű-összeállítást jogvédelem illette-e meg, csakis minden egyes ilyen CD egyedi megvizsgálása alapján lehetne eldönteni, mégpedig az irányelv anyagi jogi rendelkezéseinek megfelelően. Talán szerencsésebb lett volna, ha a Bevezető 19. számú megfontolása arról szólt volna, hogy minden CD-re felvett, kigyűjtött zeneszám akkor kerülhetne az irányelv hatálya alá, ha az irányelvben foglalt minden anyagi jogi követelménynek eleget tenne.⁴³

Végül külön esetként említendő meg a *multimédia-termékekkel kapcsolatos probléma*. Az irányelv definíciója, de értelmező rendelkezései is nyitva hagyják azt a kérdést, hogy a multimédia-termékekre vagy művekre kiterjed-e az irányelv hatálya vagy sem? Itt az elsődleges probléma éppen az, hogy mi is a multimédia-termék definíciója. Ezt az átfogó megnevezést a számítógépes adatátvitel, a telekommunikáció és a média területén létrehozott számos termékre és szolgáltatásokra használják.

A *multimédia* rendszerint három jellemző vonás alapján ismerhető fel:

- a) különböző kommunikációs formák egyidejű megjelenítése, mint pl. képek, hang, szöveg,
- b) az ilyen formában megjelenő információ digitalizálva van, ugyanazon készüléssel, azaz a számítógéppel kerül tárolásra, kezelésre és lehívásra,

⁴² 4/1994.(II.11.) OGY-határozat az egyezményhez való csatlakozásról; az egyezményt kihirdette: 1998. évi XLIV. törvény.

⁴³ Oliver Hornung: id. mű 79. o.; Koumantos, RIDA 171 (1997), 79 (99); Beutler, UFITA (1997), 5 (18f.)

c) interaktivitás: a multimédia alkalmazójának lehetősége van, hogy kommunikáljon magával az információs forrással (pl. elektronikus kereskedelem, bankügyek intézése, de lehetséges az információ megváltoztatása, kiegészítése az interneten).

Mindezeket figyelembe véve, a multimédia útján előálló adatbázisokat, információgyűjteményeket szintén egyenként, az irányelv rendelkezéseinek alapján kell értékelni és ennek megfelelően védelemben részesíteni, ill. kizárni ez alól.⁴⁴ Megjegyzendő, hogy egyes szakértők szerint a multimédia-termékek jelentős része az irányelv jogi hatálya alá esik.⁴⁵

Az adatbázisok jogvédelméről szóló irányelv hatályának korlátozása

E korlátozásokról az irányelv 2. Cikk⁴⁶ tartalmaz felsorolást. E cikk jogtörténete abban állott, hogy azt a Bizottság nem tartotta szükségesnek egyik tervezetében sem az irányelv részévé tenni. Az Európai Tanács nyomására került a 2. Cikk az irányelvbe, mégpedig azzal az indokkal, hogy világosan kell látniuk a jogalkalmazóknak azt, hogy az irányelv milyen viszonyban áll az e témában született más közösségi jogszabályokkal. Ennek megfelelően az adatbázisok jogvédelméről szóló irányelv nem sértheti 91/250/EK, 92/100/EK és a 93/98/EK számú irányelvek rendelkezéseit.

a) *Számítógépes programról szóló irányelv.*⁴⁶ Mint azt már korábban említettem, a számítógépes programokat megillető szerzői jogi jogvédelem kizárólag a számítógépes programokról szóló irányelven alapul.⁴⁷

b) *Irányelv a bérbeadás jogáról és a kölcsönzés jogáról, valamint meghatározott szerzői joggal rokon jogokról és szellemi tulajdon területén.*⁴⁸ Az irányelv 2. Cikk b) pontja, illetve a Bevezető 24. számú megfontolás tartalmaz hivatkozást a szerzői joggal rokon jogokra és leszögezi, hogy az idetartozó szerzői jogi kérdéseket kizárólag ezen irányelv szabályozza. A 92/100/EK számú irányelv a szerzői joggal rokon jogok jogvédelmét biztosítja, tehát az előadóművészek, hangfelvételek készítői, a filmproducerek és a különböző adások (rádió, tv) szerkesztői szerzői jogainak védelmét. Ugyanakkor ezzel az irányelvvel csak a szerzői jogi terület van szabályozva, de nem a sui generis szabályokkal érintett teljesítmények területe, ha szigorúan dogmatikusan vesszük a 92/100/EK. sz. irányelv rendelkezéseit szemügyre. Mivel azonban az adatbázisok jogvédelméről szóló irányelv 13. Cikke szerint maga az irányelv szabályai nem érintik az *adatbázisban foglalt adatokat, műveket*, egy szóval az adatbázis tartalmát, ezért a két irányelv közötti konfliktus ki van zárva. Az adatbázisok jogvédelméről szóló irányelv 2. Cikk c) pontjában a szerzői joggal rokon jogokra való utalás ezért nem teljesen érthető. Ez nem szolgálja a jogszabály jól érthetőségét, ezért ennek a pontnak az elhagyása lett volna kívánatos.⁴⁹

c) *Irányelv a szerzői jog és meghatározott szomszédos jogok védelmi idejének összehangolásáról.*⁵⁰ Ezen irányelv nem tartalmaz rendelkezéseket a sui generis jogvédelemre, ezáltal nem áll fenn a két irányelv közötti kollízió veszélye.

⁴⁴ Oliver Hornung: id. mű 80. o.

⁴⁵ Loewenheim, GRUR 1996, 830 (832).

⁴⁶ 91/250/EK L 122 – 1991. 5. 17.

⁴⁷ A jogi problémákat ld. fenn.

⁴⁸ 92/100/EK-L346 1992. 11. 27.

⁴⁹ Oliver Hornung: id. mű 81. o. szintén Lewinski, Datenbank – Richtlinie, II. fejr. megjegyzések a 2. Cikkhez

⁵⁰ 93/98/EK L 290 1993. 11. 1.

Az Európai Parlament és a Tanács az adatbankok jogi védelméről szóló irányelve is az adatbázis szerzői jogi védelméből indul ki, és szorosan támaszkodik a Berni Unió Egyezmény 5. Cikkére, valamint a TRIPS 10. Cikk (2) bekezdésére.⁵¹

1. A szerzői jogi védelem tárgya (Az adatbázisokról szóló irányelv 3. Cikke)

A 3. cikke⁵² szerint az adatbank, amely tartalmának válogatására és elrendezésére nézve a szerző saját szellemi alkotásának tekinthető, szerzői jogilag védett. Az adatbank fogalma alatt nem csak a számítógépes adatbázisok értendők. Ezek lehetnek például nyomtatott formában vagy ún. „kartotékrendszerbe” foglalt adatgyűjtemények.⁵³

Az adatbázisokról szóló irányelv sorban a harmadik olyan európai irányelv a számítógépes programok jogvédelméről⁵⁴ és a jogvédelmi idők összehangolásáról szóló irányelv után, amely a szerzői jogi védelem előfeltételeként a saját szellemi alkotás meglétét követeli meg. Nem előfeltétele ugyanakkor e jogvédelemnek az eredetiség, egyfajta készültségi vagy egy meghatározott esztétikai szint elérése.⁵⁴ Itt jegyzendő meg viszont, hogy a szerzői jogon alapuló védelem nem állapítható meg csupán arra alapítva, hogy az adatbázis megalkotásához milyen beruházásokat és munkabérráfordításokat eszközöltek.⁵⁵ Egyébként az irányelv előkészítő munkái során a kontinentális – európai szerzői jog képviselői szerettek volna a mű eredetiségére vonatkozó kritériumokat is látni a jogszabályba, amelyek jóval magasabb követelményeket szabtak volna meg, mint azt az angolszász szerzői jog képviselői elfogadhatónak tartottak volna. Végül a két tábor közötti kompromisszum eredménye a hatályos szabályozás. Várható azonban a jövőben, hogy az Európai Bizottság az e téren megvalósítandó jogharmonizációs feladatok végrehajtása során egyre inkább figyelemmel lesz az irányelv szerzői jogi követelményeire, nevezetesen arra, hogy az adatbázisok valóban saját szellemi alkotások legyenek.⁵⁶ Itt emlíendő ki, hogy az irányelv szerzői jogi védelmének tárgya az adatbank struktúrája, azaz miképpen vannak az *adatok* – tehát az adatbázis tartalma – *kiválasztva és elrendezve*.⁵⁷

Az irányelv 3. Cikk (2) bekezdése szerint az adatbázist alkotó egyes elemeken fennálló jogokat az irányelv rendelkezései nem érintik.⁵⁸ Más szóval az adatbank összeállítójának harmadik személyek jogait figyelembe kell venni az adatbázis létrehozásakor. Az irányelv a szerzőre bízta annak eldöntését, hogy alkotásának az *adatbankba való felvételéhez hozzájárul-e, illetve milyen formában engedélyezi annak az adatbankba való feltüntetését.* (Bevezető, 18. sz. megfontolás)

⁵¹ A 10. Cikk (2) bek. kiterjeszti a szerzői jogi védelmet az adat és más anyagok összeállításaira, amelyek tartalmának válogatása és elrendezése szellemi alkotásnak minősíthető, függetlenül attól, hogy ezeket gépi vagy más úton szerkesztették össze.

⁵² Irányelv 3. Cikk 1. bek. Ezen irányelv értelmében adatbázisnak tekintjük azokat az adatgyűjteményeket, amelyek tartalmuk válogatása és elrendezése szerint a szerző saját szellemi alkotásának minősülnek, és mint ilyenek szerzői jogi védelemben részesülnek. Más kritérium alkalmazása nem szükséges az adatbázisok e jogvédelemre való alkalmasságának meghatározására.

⁵³ Bevezető, 22. sz. megfontolás.

⁵⁴ Bevezető 16. számú megfontolás.

⁵⁵ Oliver Hornung: id. mű 82. o.

⁵⁶ Oliver Hornung: id. mű 83. o. továbbá Koumantos, RIDA 171 (1997), 79 (95); von Lewinnski, Datenbank – Richtlinie, III. fej. a 3. Cikk b; Dreier, Geschützte Werke, 17. o. (25)

⁵⁷ A Bevezető 15. számú megfontolásának második fordulata.

⁵⁸ Szintén a Bevezető 26. számú megfontolás.

2. Az adatbank szerzői jogalanyisága – az irányelv 4. Cikke

A 4. Cikk szerint az adatbázis szerzőjének az a természetes személy vagy természetes személyek azon csoportja tekinthető, aki vagy akik az adatbázist létrehozták. Amennyiben erről egy adott tagállam törvényhozása rendelkezik, akkor az a személy is szerzőnek tekinthető, akit vagy akiket a jogszabályok annak minősítenek.

Abban az esetben, ha az adatbank több szerző közös munkája, akkor ezek szerzőtársaként kezelendők.⁵⁹ Az irányelv viszont nem rendelkezik arról, hogy kinek van joga a létrehozott adatbázist értékesíteni, akkor ha annak előállítója e tevékenységét nem saját maga jogán végezte, hanem mint alkalmazott, pl. munkaviszonyban. A 4. Cikk (3) bekezdésének első javaslatában még szerepelt az a rendelkezés, amely szerint, ha az adatbank munkaviszony keretében jön létre, akkor a munkáltató automatikusan megszerzi a tulajdonjogot – tehát a rendelkezési jogot a produktum fölött (ez az ún. *work-made-for-hire*, a *copyright law* angol–amerikai alapintézménye).

Ez a szabály azonban az irányelvről folyó tárgyalások során ki lett hagyva a tervezetből.⁶⁰ Ugyanakkor a Bevezető 29. számú megfontolás leszögezi: a EU-tagállamok meghatározhatják nemzeti jogalkotásuk keretében, „*hogy abban az esetben, ha egy adatbank munkavállaló által lett létrehozva, akár munkaköri feladatkörének teljesítésével vagy a munkáltatója utasítása alapján, akkor a munkáltató kizárólagos joga, hogy az ilyenképpen létrehozott adatbankkal kapcsolatos vagyoni jogokat ő gyakorolja*”, ha a felek szerződés útján másban nem egyeztek meg. Látható e jogszabálymagyarázatból, hogy ennek a kérdésnek a rendezését a közösségi jogalkotás a *tagállamok hatáskörébe* engedi át.⁶¹

3. Engedélyköteles ügyletek – irányelv 5. Cikk

Az adatbázis szerzőjét illeti, hogy megvalósítsa vagy engedélyezze

a) az adatbázis egy részének vagy egészének időleges vagy permanens sokszorosítását bármilyen eszközzel és formában;

b) az adatbázis fordítását, adaptálását, elrendezését vagy bármilyen nemű megváltoztatását;

c) az adatbázis bármely formában történő nyilvános terjesztését vagy másolását;

d) az adatbázis bármilyen nyilvánosság részére történő közlését, visszajátzását vagy előadását;

e) az adatbázis fordításának, adaptálásának, elrendezésének vagy megváltoztatásának bármilyen, a közönség részére történő sokszorosítását, terjesztését, lekölcsét, visszajátzását vagy előadását.

Az irányelv kommentárja, a Bevezető 31. számú megfontolás foglalkozik azzal a lehetőséggel, hogy az adatbázisok nem csak a másolatok terjesztése útján hozhatók forgalomban, tehát többszörözött példányok útján, hanem *on-line* is, ami azt jelenti, hogy az információ megjelenik az elektronikus világhálózaton, majd innen letölthetővé válik. Ez jelenti azt, hogy az adatbázis kereskedelmi forgalmazása, értékesítése hálózati (*on-line*) úton is történhet. A *hálózati úton* értékesített adatbázisok is élvezik az irányelv által biztosított szerzői jogi jogvédelmet. Ugyanakkor az irányelv adós marad annak kimondásával, hogy az irányelv 5. Cikke alapján mely részjogra figyelemmel kell a hálózati forgalmazást szabályozni. Erre az irányelv szándékosan nem tér ki és az egyes

⁵⁹ Irányelv 4. Cikk (2) bek.

⁶⁰ Gaster, *Revue du Marché Unique Européen* 4/1996, 55 (62)

⁶¹ Oliver Hornung : id. mű 84. o.

tagállamok jogalkotására bízta e feladat végrehajtását.⁶² Itt jegyzendő meg, hogy ez a kérdés viszont a sui generis jogvédelemnél részletesen kifejtésre került a közösségi szabályozásban. (lásd alább)

Az adatbank mint gyűjteményes mű vonatkozásában elkövetett jogsértés esetén a hagyományos felfogás szerint nem az a döntő, hogy a gyűjteményből terjedelmére és tartalmára nézve jelentős részt emelnek ki, hanem kizárólag az, hogy a kiemelt részben, mint ilyenben felismerhetők-e azok az elemek, amelyek szerzői jogi védelmet élveznek. Ilyen módon egy lexikon nagyobb, összefüggő részének másolása a gyűjteményt megillető szerzői jog megsértését jelenti, míg ugyanebből a lexikonból egyes, tetszőlegesen kiválasztott információk (pl. egy egyetemi szeminárium referátuma céljára kiválasztott információ) nem sértenek jogot. A szerzői jogi hasznosítási tényállásnál meghatározó körülmény, vajon a kiemelt részre, mint ilyenre a gyűjteményes anyagban szerzői jogi védelmet megvalósító elem kimutatható-e? Ehhez hasonlóan ítélendő meg az a kérdés, vajon az adatbankból kiemelt adat anyagrészek és információk vonatkozásában történt-e jogsértés vagy sem. A már említett 5. Cikk erre nézve kimondja, hogy az adatbank szerzőjének kizárólagos joga, hogy az időleges és tartós sokszorosítás vonatkozásában a szerzői jogokat gyakorolja, az azokkal kapcsolatos engedélyeket megadja – történjen ez a mű egészére vagy egy részére nézve és bármilyen eszközzel és akármilyen formában.

4. A közösségi jogkimerülés elve az adatbázisok értékesítésekor

Az irányelv 5. Cikk c) pontjának második fordulata rendelkezik arról, hogy az adatbázis szerzőjének joga az Európai Unión belül első értékesítés után „kimerül”, tehát nincs joga arra, hogy az adatbázis másolatainak további eladását az EU-n belül ellenőrzése alatt tartsa. Ugyanakkor az irányelvből kitűnik, hogy csak a lemásolt, sokszorosított adatbázisok esetén áll fenn a jogkimerülés, tehát az „adatbázis-hordozó áruk” forgalma esetén. *Nem vonatkozik* viszont a jogkimerülés az *on-line* úton történő adatbázis-forgalmazásra, -lehívásra. Itt ugyanis alapvetően nem áruforgalomról van szó (a Római Szerződés 30. Cikke értelmében), hanem szolgáltatásokról.⁶³

A kimerülési jog a forgalomba hozott művekre vonatkozik, nem pedig az igénybe vett szolgáltatásokra. Ugyanakkor ebből értelemszerűen következik, hogy az *on-line* szolgáltatást jogszerűen használó által saját magának összeállított adatbank (pl. lemezre töltés útján) nem hozható további forgalomba. Az adatbank tulajdonosa tehát ahhoz ugyan hozzájárult, hogy az általa összeállított adatbázis anyagát bárki saját magának kivonatolja, ami természetesen egy külön adatbank lehet, de ennek forgalomba hozatalához ezzel egyáltalán *nem adta áldását*. Mindezek alapján a kimerülés joga itt nem jöhet szóba. (Az irányelvhez fűzött Bevezető 33. megfontolása.)

Abban az esetben, ha az adatbank terjesztésére egy sokszorosított adathordozó (pl. CD-ROM, CD-I) segítségével kerül sor, akkor *kimerül a szerző joga* arra nézve, hogy e termék további értékesítését ellenőrizze. Ez a joga az Európai Unió (Európai Gazdasági Térség) területén – az egyéb szerzői jog által védett művekre alkalmazott közösségi szabályozásnak megfelelően – *kimerültnek* tekintendő. Az ilyen CD-ROM-ok kölcsönzésére és bérbe adására nézve a szerzői jog területén a *bérleti és kölcsönzési jogokra irányadó közösségi irányelv* rendelkezései alkalmazandók.

⁶² Oliver Hornung: id. mű 84. o.

⁶³ Erről bővebben alább a sui generis jognál.

E cikkely lényegében azt a jogi egyensúlyt hivatott biztosítani, ami egyrésztől áll a szerzőnek biztosított kizárólagos jogokból, másrészt meghatározza a kivételeket ez alól, amelyek viszont a szellemi terméket jogszerűen alkalmazó felhasználó részére biztosítanak jogokat.⁶⁴

A 6. Cikk (1) bekezdése lényegében annak a *hasznosítási szerződésnek* az egyik fontos feltételét fogalmazza meg, amely az adatbázis szerzője és a fogyasztó (az a személy, akinek a szerző engedélyezi a használatot) között jön létre.⁶⁵

Az adatbázis használatára jogosult személy nem kötelezhető arra, hogy az adatbank létesítőjének a szerzői engedélyét kérje az 5. Cikkben felsorolt tevékenységekhez, ha ezek a tevékenységek ahhoz szükségesek, hogy a felhasználó az adatbank tartalmához hozzáférjen és azt rendes körülmények között használni tudja. Ilyen módon pl. lehetővé válik a szerző engedélye nélkül, hogy a használó egy CD-ROM megszerzett adatbázis-tartalmát (pl. ENCARTA ENCYCLOPEDIA) számítógépe merev lemezére telepítse. A művelet maga ugyanis már többszörözés, amihez az 5. Cikk szerint már a *szerző engedélye lenne szükséges*. Mindig az adott szerződéses viszony alapján, illetve a szerződés céljának figyelembevételével lehet megállapítani, hogy mi tekinthető *rendes körülmények* közötti használatnak (normal use of contents/normale Benutzung). A 6. Cikk (1) bekezdése kogens szabályt tartalmaz, így az ezzel ellentétes (contra legem) szerződéses kikötés *semmisséget* von maga után. Ha jobban szemügyre vesszük e rendelkezést és az idevonatkozó 34. számú megfontolást, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy itt nem is igazán valamiféle kivételről vagy korlátozásról van szó, hanem *értelmezésről*, azaz, hogy kétség esetén az adatbázis jogos birtokosának meddig terjed a használati jogosítványa.⁶⁶

Az 5. Cikkben meghatározott kizárólagos szerzői jogosítványok konkrét korlátjait a 6. Cikk (2) bekezdése tartalmazza. Hogy ezek a korlátok valóban alkalmazásra kerülnek-e, azt az adott tagállamnak kell eldöntenie. Amennyiben azonban ezek bevezetéséről döntött a tagállam, akkor nem hagyhatja figyelmen kívül az irányelv idevonatkozó rendelkezéseit a nemzeti jogszabály meghozatalakor. Ezek a korlátozások a következők:

- a) Egy nem elektronikus adatbank privát célra történő átmásolása.
- b) Az adatbank használatának egyedüli célja az oktatási vagy tudományos kutatás, olyan mértékben, hogy az ne kövessen kereskedelmi célkitűzéseket.
- c) Az adatbank felhasználásának célja a közbiztonság és közigazgatási vagy bírósági eljárás.

Az irányelv a 6. Cikk (2) bekezdés d) pontjában lehetőséget biztosít a nemzeti jogalkotásnak, hogy az adott tagállamban történelmileg kialakult korlátozó szabályokat is beépíthesse abba a jogszabályba, amelyet az irányelv célkitűzései alapján köteles elkészíteni és nemzeti joga részévé tenni. Megjegyzendő azonban, hogy ezek a tradicionális szabályok csak olyan mértékben alkalmazhatók, és hatályuk csak annyiban terjeszthető ki, amennyiben nem sértik a fenti a–c) pontokban foglalt korlátozások érvényre jutását. Mint azt az irányelv előkészítése során egyesek aggályosnak tartották, ezek a hazai szabályok nem szolgálhatnak alapul nemzeti *protekcionista* törekvések érvényre juttatásához.

Végül a 6. Cikk (3) bekezdése szerint a Berni Unió Egyezménynek megfelelően ez a Cikk nem értelmezhető olyanképpen, hogy az sértse az adatbázis alkotójának jogos

⁶⁴ Lehmann, NJW – Cor 1996, 249. o. (250); Gaster, WBI. 1996. 51. o. (55)

⁶⁵ Oliver Hornung: id. mű 85. o.

⁶⁶ Oliver Hornung: id. mű 86. o.

érdekeit, illetve akadályozza az adatbázis normális használatát. Az adatbázisok jogvédelméről szóló közösségi irányelv 6. Cikk (3) bekezdésének szövege a Berni Unió Egyezmény 9. Cikk (2) bekezdésével áll leginkább összhangban, nem tartalmaz utalást a sokszorosításra vonatkozó korlátozásokra. A 6. Cikk szabályanyaga sokkal inkább az 5. Cikkben megfogalmazott jogok átfogó korlátozására alkalmazható. Az irányelv nem tartalmaz rendelkezéseket új térítési igények bevezetésére, amelyeket az elektronikus adatbázisok magán- vagy egyéb használata esetén lehet támasztani.⁶⁷

Az irányelv sui generis védelmi szabályai – új adatbázis-védelmi jog

Az adatbázisok jogvédelmének kérdését az Európai Bizottság „Szerzői jog és a műszaki kihívás – haladéktalan intézkedést igénylő szerzői jogi kérdések” címmel tárgyalta először az 1988-ban közzétett Zöld Könyvében.⁶⁸ 1990 áprilisában a Bizottság értekezletet tartott az adatbázis ügyében érdekelt minden fél részvételével. A megbeszéléseket követően határozott igény bontakozott ki az ún. copyright, angolszász típusú jogvédelem megteremtésére. Ennek gyakorlati magyarázata abban állott, hogy három tagállamban (Egyesült Királyság, Hollandia és Írország) a nemzeti szabályok az adatbázis eredetiségének szerzői jogi kritériumait⁶⁹ jóval alacsonyabb szinten követelték meg, mint a többi tagállam. A kompromisszumos megoldásként logikusan az az elképzelés vált nyilvánvalóvá, hogy míg e három állam az adatbázis eredetiségének a szintjét növelni kényszerül, addig a többi ország éppen engedne szigorából e téren. Ezen elképzelésnek az volt a hátulütője, hogy a kompromisszum ellenére pl. Hollandiában és az Egyesült Királyságban egy sor rendkívül beruházásigényes adatbázis nem kapott kellő jogvédelmet. Időközben született az Egyesült Államokban és Hollandiában⁷⁰ két olyan bírósági ítélet, amely szerint az adatbázisoknak fel kell mutatni valamilyen mértékű *individualitást és kreativitást* annak érdekében, hogy szerzői jogi védelemben részesüljenek. Tehát tisztán a „homlokverítéssel” (sweat of the brow) létrehozott adatbank nem élvezhet szükségszerűen szerzői jogi jogvédelmet. A kérdéses ügyekben egyébként egy telefonkönyv, ill. egy lexikon volt a per tárgya.

A fentiek alapján tehát a copyright rendszerű országokban egy ún. „védelmi lyuk” tátongott az adatbankok védelme terén, hiszen szerzői jogilag ezek jelentős részét nem lehetett lefedni. Ugyanakkor ezek az adatbankok nagy beruházásigényességük miatt jogvédelmet igényeltek. Ezt hívatott megoldani az adatbázisok védelméről szóló közösségi irányelv azzal, hogy védelmi intézményt alakított ki, illetve sui generis jogvédelem bevezetésével harmonizálta a közösségi tagállamok jogában e téren fennálló különbségeket.

Felmerül a kérdés, hogy a szerzői jog által nyújtott, fent kifejtett elégtelen védelmet nem pótolhatná-e az egyes tagországokban hatályos, a tisztességtelen üzleti magatartásról szóló jogszabályok alkalmazása, amelyek tiltják a szerzemények, alkotások arra nem jogosult személy általi kihasználását, kizsákmányolását, illetve utánzását, hamisítását. Itt is az a probléma merült fel, hogy pl. az Egyesült Királyságban nem ismerik azt a jogi lehetőséget, hogy kiegészítő jelleggel eme tisztességtelen piaci gyakorlatot tiltó szabályokat alkalmazzák. Mindezek az elégtelenségek indokolták az új sui generis jogvédelem létrehozatalának szükségességét.⁷¹

⁶⁷ Oliver Hornung: id. mű 86. o.

⁶⁸ COM (88) 972 végl. 1988. 8. 23. 6. fejezet, 205. o.

⁶⁹ „labour, skill and judgement”

⁷⁰ Feist Publications, Inc. v. Rural Telephone Service Company, Inc., 499 U.S. 340. 111 S.Ct. 1282, (1991), illetve Van Dale v. Romme 1991. 4. 1. Nederlandse Jurisprudentie 1991.

⁷¹ Oliver Hornung: id. mű 90. o.

Az irányelv 13. cikke kifejezetten arról rendelkezik, hogy tehát az irányelv nem érint minden olyan jogi szabályozást, amely különösen a következő kérdésekre vonatkozik: a szerzői jog és szomszédos jogok, ill. más jogok és kötelezettségek, amelyek az adott adatbankba felvett adatokkal, művekkel vagy más információkkal kapcsolatosak. Mindez teljes mértékben megfelel az irányelv 26. sz. megfontolásának, mely szerint az adatbankba felvett, szerzői jogi védelemben részesülő művek vonatkozásában szükséges a szellemi tulajdon jogosultjának az engedélyét beszerezni az adatbankba való felvételhez, vagy ahhoz, hogy az adatbankból azok többszörözésre kerüljenek.

Az irányelv szabályainak kialakításakor nem tévesztették szem elől azt a tényt, hogy az adatbank létrehozójának, működtetőjének pusztán a szerzői jogi védelem nem elégséges, hiszen az adatbankok létrejöttéhez gyakran *nagy összegeket felemésztő beruházásokat igényelnek*. Ezért vált szükségessé egységes védelmi rendszer kialakítása az Európai Unió országaiban, amely az adatbankok létesítésére eszközölt beruházásokhoz hivatott jogvédelmet nyújtani. (Irányelv 12. sz. megfontolás)

Éppen ezért az irányelv 7. cikke *sui generis* jogvédelmet alapít az adatbázis létesítőjének (a befektetési kockázat vállalójának). Ez a jog nincs alárendelve a szerzői jognak. Ezek a speciális védelmet biztosító szabályok éppen ezért nem esnek a Berni Unió Egyezmény hatálya alá. Az a tagország, amely nem építi be jogrendszerébe ezeket a védő szabályokat, annak természetes – és jogi személyei nem élvezik ezt a különleges védelmet csak akkor, ha biztosított a kölcsönös elbánás vagy megfelelő megállapodás jön létre az ilyen tagállam és az EU Tanácsa között. (Irányelv 11. cikk 3. bek.)

1. A *sui generis* jogvédelem *glanyi* oldala

a) Az adatbank előállítója

Az irányelv 7. Cikk (1) bekezdése alapján a *sui generis* jogvédelem az *adatbank előállítóját* illeti meg. E szerint *sui generis* jogvédelem illeti meg az olyan adatbázis készítőjét (kezdeményezőjét és a beruházások kockázatának vállalóját), amely adatbázisnál kimutatható az olyan minőségileg és/vagy mennyiségileg jelentős beruházás, amelynek célja vagy az adatbázis tartalmának megszerzése, annak ellenőrzése vagy az ahhoz való hozzáférés biztosítása. E jogvédelem az adatbázis tartalma vagy e tartalom akár érdemben, akár mennyiségileg lényeges részének kimásolását (extraction) és/vagy újrafelhasználását (re-utilisation) akadályozza meg.⁷² Az adatbázis készítőjének bővebb meghatározását nem tartalmazza az irányelv. Az angol szóhasználat szerint itt „maker of a database” az adatbázis létrehozó személy megnevezése, ami szintén arra utal, hogy egy *sui generis* szabályról van szó.

A szerzői jogi szerzőt az angolul „creator” kifejezéssel jelöli. Az irányelvet értelmező Bevezető 41. számú megfontolás második fordulata tartalmaz megjegyzéseket az adatbank készítőjének személyére nézve. E szerint az adatbázis készítője *az a személy, aki kezdeményezi az adatbázis összeállítását, és viseli az ezzel kapcsolatos beruházások kockázatát*.

A személy megfogalmazás alatt jogi személy is értendő. Egyébként ezzel ellenkező értelmezésre nincs utalás sem az irányelvben, sem annak kommentárjában. Ez is a *sui generis* jellegzetessége a 7. Cikknek.⁷³ Az értelmező rendelkezésnek megfelelően fontos az, hogy az adatbázis készítője tegye meg a kezdeti lépéseket az adatbank létesí-

⁷² Az Európai Közösségek kereskedelmi joga VII. fejezet Dr. Boytha György – KJK 1998. 376. o.

⁷³ Itt lehet ugyanis utalni a szerzői jogi részére az irányelvnek, ahol is a 4. Cikk (1) bekezdése utal arra, hogy a szerző természetes személy lehet.

tésére. Tehát pl. béreljen erre helyiséget, készítsen kalkulációt, eljárási tervek stb. Természetesen nem szükséges, hogy maga végezze el a kivitelezési munkákat, de ezek mindenképpen az ő kezdeményezésére kell, hogy meginduljanak.

Az adatbankok összeállítása jelentős befektetést igényel, és ez együtt jár alkalmazottak munkába állításával. Felmerül a kérdés, hogy az alkalmazottak személyét is megilleti-e az irányelv sui generis jogvédelme. A 41. számú megfontolás szerint ezek a személyek egyértelműen nem élvezik a jogvédelmet, hiszen nem kezdeményezői a vállalkozásnak és nem is viselik közvetlenül annak üzleti kockázatát.

Az alanyi oldal vizsgálatánál merül fel a kérdés, hogy az ún. adatbázis-üzemeltetők (host) is élvezik a sui generis jogvédelmet. Az adatbázis üzemeltetői ugyanis jelentős befektetéseket eszközölhetnek, hogy biztosítsák a fogyasztók számára az adatbank tartalmához való hozzáférést és annak használatát. Napjaink virágzásnak induló gazdasági vállalkozása ez, és egyre nagyobb összegek kerülnek e téren beinvestálásra. Ugyanakkor a „host” nem tesz eleget az irányelv 7. Cikk (1) bekezdés által támasztott azon követelménynek, hogy az adatbankot létesítő vállalkozásnak *kezdeményezője* legyen. Ilyenformán egyértelmű az, hogy az adatbázis üzemeltetője, – ha nem egyben kezdeményezője a vállalkozásnak – *nem esik* az irányelv alanyi hatálya alá.⁷⁴

b) Az adatbázisok védelméről szóló irányelv területi-személyi hatálya

Az irányelv 11. Cikk alapján a sui generis jogvédelem az adatbázist előállító személyt csak azzal a feltétellel illeti meg, ha valamely *EU-tagállam állampolgára* vagy állandó tartózkodási helye ezen tagállamok valamelyikében lelhető fel. Ez hasonlóképpen vonatkozik a vállalatokra és társaságokra, amelyeket valamely tagállam joga szerint alapítottak, és székhelyük, központi igazgatóságuk vagy telephelyük az Európai Unió belül található. Megjegyzendő, hogy a székhely vagy fő működési hely csak akkor teszi lehetővé a sui generis jogon alapuló oltalmat, ha az említett jogi személyek tartós gazdasági tevékenységüket valóban az Európai Unió valamelyik országában fejtik ki.⁷⁵ E szabályozás nyilvánvaló célja, hogy kizárja azokat a vállalkozásokat a sui generis jog védelme alól, amelyek csak azért hoznak létre ún. „fantomcéget”, hogy az irányelvi elbánást élvezzék, de ugyanakkor nem folytatnak olyan tevékenységet az EU Közös Belső Piacán, amely elsősorban ezen országok valamelyikében munkalehetőségeket biztosítana az uniós állampolgároknak. Ugyanakkor az irányelv 11. Cikk (3) bekezdése, valamint a Bevezető 56. számú megfontolás lehetőséget ad arra, hogy az Európai Unió Tanácsa a nem EU-tagállammal nemzetközi megállapodást kössön az irányelv sui generis jogi oltalmának megadásáról. Ebben az esetben természetesen az egyik legfontosabb előfeltétel, hogy a nem tagállam *hasonló* elbánásban részesítse az EU-ból származó személyeket, vállalatokat.

A *reciprocitáson* alapuló elbánással kapcsolatosan számos jogi szakértő kételyét fejezte ki és bírálta az ilyenfajta nemzetközi gyakorlatot. Például a német Katzenberger szerint az irányelv sui generis joga alapvetően *versenyjogi szabály*. Mivel mindegyik EU-tagállam tagja a Párizsi Unió Egyezményének, ezáltal kötelezettek arra, hogy a külföldi személynek nemzeti elbánást biztosítsanak a tisztességtelen üzleti gyakorlattal, azaz a versenyjogi szabályokkal kapcsolatosan. A tagállamok Katzenberger véleménye szerint nem szabadulhatnak ezen kötelezettségük alól arra való hivatkozással, hogy az EU-irányelv sui generis jog. Dreier német jogtudós ezzel kapcsolatosan arra mutat rá, hogy a sui generis jog mindenesetre nem áll összhangban a nemzetközi szerzői és iparjogvédelmi szabályozással, hiszen ezek a *nemzeti elbánást* követik a külföldi szemé-

⁷⁴ Oliver Hornung: id. mű 101. o.

⁷⁵ Lehmann, NJW-Cor 1996, 249 (251), itt elegendő, ha az adott cég valamilyen EU-ba irányuló kereskedelmi tevékenységet folytat.

lyekkel szemben. Másrészt a kölcsönös elbánás esetén az egyes országoknak mindig különféle jogi elbánás biztosításáról, szabályozásáról kell gondoskodniuk, ami oda vezet, hogy az anyagi értéket képviselő jogok terén a nemzetközi joggyakorlat teljesen szétforgácsolódik.⁷⁶ Mindezekben túlmenően az Egyesült Államok azzal a váddal illette az Európai Uniót, hogy a sui generis jog idegenekre vonatkozó szabályainak bevezetésével olyan helyzetet teremtett, amelynek segítségével ki tudja szorítani az európai piacról a külföldi adatbázis-„gyártókat”, illetve akadályozni tudja piaci fellépésüket. Ez különösen sértheti az USA-beli vállalkozók érdekeit, és mint protekcionista intézkedést az USA kormánya felvette az 1974. évi Trade Act 301. Cikkén alapuló ún. „Priority Watch List”-re, azaz „feketelistára”.⁷⁷

c) Az irányelv 11. Cikkének elemzése

E cikk határozza meg, hogy mely alanyi kör a kedvezményezettje a sui generis jogvédelemnek. Ugyan magából a 11. Cikkből nem teljesen egyértelműen bogyozható ki, hogy mi is a célja a jogalkotónak, ezért szükséges itt az 56. számú megfontolásra utalni, amiből kitűnik, hogy itt az ún. nemzeti elbánás helyett az *anyagi reciprocitás elve* került rögzítésre.⁷⁸

A nem az Európai Unióból származó jogosultak – azaz az adatbázist előállító természetes és jogi személyek – két elven alapuló elbánásban részesíthetők: (1) a nemzeti elbánás és (2) a kölcsönösség elvének érvényesülésével előálló elbánásmódban.

(1) Nemzeti elbánás elve

Ez az elv meghatározó jelentőségű az anyagi értéket képviselő jogokat szabályozó nemzetközi multilaterális egyezményekben (Párizsi Unió Egyezmény 2. Cikk (1) bek., Berni Unió Egyezmény 5. Cikk). A nemzeti elbánás elve alapján a fogadó állam ugyanolyan elbánásban részesíti a külsőszágbelit, *mint saját államának polgárait*. Ez a jogi megoldás azért volt az unió egyezmények megalkotásakor kedvelt, mivel jól áttekinthető jogi megoldást teremtett meg, azaz az alkalmazandó jogszabályanyagot félreérthetetlenül, világosan határozta meg. Ugyanakkor kétségtelen hátránya e jogelvnek, hogy nemzeti jogszabályonként eltérő jogvédelmet biztosít, ellentétben egy, az érdekelt országok mindegyike által elfogadott jogvédelmi szint helyett. A nemzeti elbánás igazi hátránya abban jelentkezett, hogy a fejlett jogrendszerű országok magas szintű védelmet biztosítottak állampolgáraiknak, és ezzel együtt az idegen személyeknek is, de ez „nem járt vissza” nekik, ha egy kevésbé fejlett szabályozottsággal rendelkező ország jogalkalmazására került sor. Itt a fejlettebb jogú államból származó ország polgára nem részesült ugyanabban az előnyös elbánásban, amelyet viszont a fejletlenebb joggal rendelkező ország állampolgára, ill. vállalata élvezhetett a fejlettebb szabályozással rendelkező országban. Éppen e visszás helyzet vetette fel a *kölcsönös elbánás* elvének szükségyszerűségét.

(2) A kölcsönös elbánás elvét pontosan nehéz lenne definiálni. Mindenesetre *kétféle módon* valósulhat meg:

- az egyik eset az, amikor az Európai Unió viszonylatában harmadik államból származó személy vagy jogi személy országától ugyanolyan terjedelmű, tartalmú elbánást követelnek meg, mint amellyel egybeesőt az Európai Unió biztosít;

- a másik esetben csupán hasonló „értékű” elbánás kölcsönös biztosítását követelik meg, nem szükséges, hogy az elbánások „fedjék” teljes mértékben egymást.

⁷⁶ Oliver Homung: id. mű 103. o.

⁷⁷ Gaster, CR 1997, 669 (676). Von einem protektionistischen Charakter des Reziprozitätsprinzips.

⁷⁸ Oliver Homung: id. mű 104. o.

Milyen követelményt támaszt a kölcsönös elbánásra nézve az irányelv 11. Cikke?

A 11. Cikk kétfelől – alternatív módon – határolja be az alanyi kört, amelyre a sui generis védelem alkalmazható:

- a) az állampolgársági hovatartozás alapján,
- b) területi fennhatóságra tekintettel.

ad. a) Az adatbank tulajdonosának vagy kezelőjének az EU-tagországok valamelyikének állampolgára vagy állandó tartózkodási helye ezen államok valamelyikében kell legyen ahhoz, hogy a sui generis jogvédelmet élvezhesse.

Az irányelv 11. Cikk (2) bekezdése a vállalatokra vonatkozóan definiálja a jogvédelem feltételeit hasonlóképpen a Római Szerződés 58. Cikkéhez, azaz itt azokra a jogalanyokra terjed ki, amelyek valamely EU-tagországban cégjegyzékben lettek regisztrálva.

ad. b) 11. Cikk (3) bekezdése a területi fennhatóság alapján terjeszti ki a jogvédelmet: „harmadik államban” (tehát nem EU-tagállamban) létrehozott adatbázis esetén is megvalósulhat kölcsönösség alapján a jogvédelem, ha a fent említett állampolgársági vagy cégbejegyzési esetek nem állnak fenn.

Mindezek alapján, pl. ha egy EU tagállamban regisztrált vállalat megszerez egy USA-beli vállalatot és ezzel együtt egy adatbankot, akkor az adatbázisok védelméről szóló irányelv 7. Cikke szerinti jogvédelem nem illeti meg ezt az adatbankot, hiszen az Egyesült Államok szövetségi joga nem biztosít az adatbázisoknak a sui generis joghoz hasonló jogvédelmet jelenleg.⁷⁹

Elgondolkodtató az irányelv 11. Cikk (1) bekezdésének azon megfogalmazása, amely az adatbankok „előállítóiról vagy jogosítottjairól (jogbirtokosairól)” szól (makers or rightholders, ill. Hersteller oder Rechtsinhaber). Példának okáért az adatbázis készítője (maker) alkotását egy harmadik fél, tehát nem EU-tagállam polgáraként hozza létre, majd ezt egyszerűen eladja egy EU-tagország állampolgárának, akinek személye által az adatbázis sui generis jogvédelemben részesül az irányelv értelmében, lévén most már az adatbázis jogos tulajdonosa, jogosultja (rightholder).⁸⁰ Ez az értelmezés ugyanakkor teljesen figyelmen kívül hagyja az állampolgársági és területi követelményeket, amelyeket az irányelv 11. Cikke rögzít. Ilyenformán megállapítható, hogy az irányelv 11. Cikk (1) bekezdésében az „adatbázis szerzője vagy jogosultja” megfogalmazás ellentmondó értelmezésre ad lehetőséget, ezért ennek a nemzeti jogokba való átvétele *nemkívánatos*.

A *viszonosság elvárása* a sui generis védelem esetén az Európai Unió részéről harmadik országok viszonylatában jogilag aligha kérdőjelezhető meg. Az Európai Unióval szemben mégis többen felvetették, hogy a reciprocitáson alapuló sui generis védelem bevezetésével egyfajta protekcionista kereskedelempolitika alapjait vetette meg az adatbázisok felhasználását, forgalmazását illetően.

Ennek a feltételezésnek látszik ellentmondani az a tény, hogy az Európai Bizottság 1996. február 1-jén tárgyalásokat kezdeményezett a WIPO-nál⁸¹ egy ún. „új eszköztár” kidolgozására, ami lényegében egy multilaterális nemzetközi egyezményre szóló javaslatot tartalmaz az adatbázisok sui generis jogoltalmára. Még ugyanezen év májusában az USA nyújtott be egy hasonló tervezetet (Doc. WIPO BCP/CE/VII.2-INR/CE/VI-2), amely csupán részletkérdésekben tért el az EU javaslatától. Mindkét proposíció sui generis védelemben kívánja részesíteni azokat az adatbázisokat, amelyek

⁷⁹ Oliver Hornung: id. mű 106. o.

⁸⁰ Oliver Hornung: id. mű 106. o.

⁸¹ Doc. WIPO BCP/CE/VI/13

nem rendelkeznek olyan eredetiséggel, hogy szerzői jogi védelmet élvezhetnének. A javaslatok az adatbázis összes formájára kiterjednek – tehát nem csak az elektronikus adatbankokra. A két javaslat között eltérés csupán a védelmi időben van: az EU 15 évet, míg az amerikaiak 25 évet vélnek eredményre vezetőnek e tekintetben.

Bár még nem született meg az adatbankok sui generis védelméről szóló nemzetközi egyezmény, de a jelenlegi törekvések azt bizonyítják, hogy a viszonyosság elvének rögzítése az adatbázisok védelméről szóló irányelv 11. Cikk (3) bekezdésében indokolt volt, és beleillik azokba a világszintű nemzetközi jogalkotó törekvésekbe, amelyek jelenleg is folynak a WIPO keretében.⁸²

2. A sui generis jogvédelem tárgyi oldala

a) Mit jelent a lényeges mértékű beruházás?

Az irányelv 7. Cikk (1) bekezdése kötelezi a tagállamokat, hogy az adatbázist előállító részéről eszközölt *jelentős mérvű beruházásokat* részesítsék jogvédelemben ezen adatbázisok jelentős részének jogtalan lemásolása és/vagy további használatba bocsátása megakadályozása végett. Az irányelv *célja: egységes és arányos védelmi szint* kialakítása az adatbázisok létesítésére fordított beruházások megóvására, aminek következtében az adatbázis összeállítója hozzájárulhat az őt megillető fizetséghez.

A beruházások körülírására az irányelvhez fűzött 40. számú megfontolás második fordulata tartalmaz értelmező rendelkezéseket: *beruházás alatt a pénzügyi eszközök mellett időráfordítás-, munkaerő- és energiafelhasználást is értünk*. Látható, hogy ezzel a fordulattal a sui generis védelem kiterjed a „homlokverejtékkel” (sweat of the brow) létrehozott eredményekre, azaz értékeli a pusztán szorgalmas munkával megvalósított alkotásokat, ellentétben a szerzői jog követelményeivel.

A jogszabály jelentős mértékű beruházásokról szól, függetlenül attól, hogy ezeket foglalkozás körében vagy magánkezdeményezés alapján valósították meg. Bár az irányelvhez fűzött 39. számú megfontolás említést tesz „pénzügyi és hivatalból történő beruházásokról” (financial and professional investments), az irányelv 7. Cikk (1) bekezdése csak úgy értelmezhető, hogy a jogvédelem *széles körben öleli fel az adatbázisok jogvédelmét*. Például, ha valaki csak hobbiból hoz össze egy jelentősnek minősíthető adatbankot, és ezt közzéteszi, akkor őt éppúgy megilleti a sui generis védelem, mint azt a személyt, aki ezt *üzletszerűen, foglalkozása körében* teszi.

b) Az adatbázis tartalmának beszerzése, átvizsgálása és összeállítása

Ezek azok a tevékenységek, amelyek az adatbázis létrehozásához szükséges beruházásokat megalapozzák az irányelv 7. Cikk (1) bekezdés értelmében. Az adatok *összeállításával* kapcsolatos ráfordítások már beruházásoknak tekintendők, még akkor is, ha az információhalmaz nem tekintendő az irányelv értelmében adatbázisnak – következésképpen nem élvezzi a sui generis jogvédelmet sem. Az adatbázisok *átvizsgálása* szintén beruházást igénylő tevékenység (real-time-database). Itt arról van szó, hogy a már meglévő adatbázist időről időre felül kell vizsgálni, illetve aktualizálni, – ennek pedig sokszor komoly költségvonzata van. Az adatok *összeállítása*, pl. szisztematikus vagy valamilyen módszeren alapuló rendezése szintén beruházásigényes feladat és az irányelv által értékelendő investíciónak tekintendő.

c) A lényeges beruházás ismertetőjegyei

A lényeges beruházás ismertetőjegyeinek definiálását a jogalkotók szándékosan elkerülték azzal, hogy a jövőben a bírósági ítéletek fogják kimunkálni e jogintézmény tartalmát. Az irányelvet értelmező 7. számú megfontolás e kérdésben csupán arra utal,

⁸² Kappes, ZEuP 1997; 654. (667.) o.

hogy az adatbank létesítésével kapcsolatos beruházások jóval nagyobb összeget emésztene fel, mint ezek jogtalan másolása és terjesztése.⁸³

3.) A sui generis jogvédelem tartalma

a) A jogvédelem pozitív tartalma

Az irányelv 7. Cikk (1) bekezdése lehetővé teszi a jogosultnak, hogy „megakadályozza” a jogsértő cselekményt (to prevent).⁸⁴ Kérdés az, hogy itt egy egyszerű tiltásról van-e szó vagy pedig a hasznosítási jogok védelméről? Úgy tűnik, ez utóbbiról, hiszen az irányelv 7. Cikk (3) bekezdése szerint a sui generis jogvédelemre engedély (licencia) adható, az átruházható, eladható. Ez lényegében egyfajta pozitív jogvédelmet jelent, azaz a sui generis jogvédelem jogi természete abban áll, hogy abból a gazdasági érdekek védelmét szolgáló jogi helyzet vezethető le.⁸⁵

b) Az irányelv 7. Cikk (1) bek. korlátozó szabálya

Az irányelv 7. Cikk (1) bekezdés ún. törvényi korlátozást tartalmaz arra nézve, hogy a sui generis jogvédelem csupán az adatbázis lényeges részére terjed ki, de nem illeti meg a jogvédelem az ún. lényegtelen tartalmi részeket.⁸⁶ E törvényi korlátozás indoka az volt, hogy az adatbázis jogosultjának ne biztosítsanak túlságosan is oly széles körű jogosítványokat, amely az ő gazdasági alkupozícióját a felhasználókkal, a közön-séggel szemben az *indokoltnál erősebbé* teszi. Ugyanis a szabályozás célja egyfelől a beruházó jogainak biztosítása, de nem szabad ugyanakkor szem előtt tévesztetni a fogyasztók azon érdekét, hogy az adatbankokhoz a lehető legegyszerűbb módon jussanak hozzá. Ez össztársadalmi érdek.⁸⁷

c) A lényeges rész és a lényegtelen rész használata közötti elhatárolás

Az adatbázis védelméről szóló irányelv 7. Cikk (1) bekezdése szerint a jogvédelem az adatbank egészének vagy minőségileg vagy mennyiségileg lényeges részének jogosulatlan lemásolása ellen alkalmazandó. A „minőségileg vagy mennyiségileg lényeges rész” megfogalmazás⁸⁸ nem vonja maga után az irányelvben a fogalom meghatározását. Éppen ezért itt is felmerül a pontos definíció hiánya, különös tekintettel arra, hogy e szabályhellyel kapcsolatosan sincs még kikristályosodott bírói gyakorlat, amely pótolni tudná e hiányosságokat. Ilyenformán megállapíthatjuk, hogy az irányelv joganyagának alkotói e kérdés tisztázását az *illetékes bíróságokra bízták*. Az értelmezéshez nyújt segítséget az irányelvhez fűzött 42. számú megfontolás második fordulata, miszerint *fontos annak megállapítása, hogy az adatbank használója jogellenes cselekedetével mennyiségileg vagy minőségileg jelentős kárt idézzen elő az adatbázisra fordított beruházásokat illetően*.

⁸³ Von Lewinski, Datenbank – Richtlinie, III. fej. a 7. Cikk (1) bek. B) ponthoz

⁸⁴ A német szöveg a „zu untersagen” fordítást alkalmazza, ami tilalmat jelent inkább.

⁸⁵ Kappes 277. f; Wiebé, CR 1996, 198 (202); von Lewinski, Datenbank – Richtlinie, III. fej. 7. Cikk (1) bek. d. pont.

⁸⁶ Az eredeti irányelv – javaslat 2. Cikk (5) bekezdése tartalmazta ugyanakkor azt a szabályt, amely szerint a jogvédelem kiterjedt az adatbázisra és annak részeire is.

⁸⁷ Oliver Homung: id. mű 114. o.

⁸⁸ Megkülönböztetendő a lényeges beruházás fogalmától.

Gács János – Hárs Ágnes – Hüttl Antónia:

**Bérkonvergencia EU-csatlakozás előtt és után:
gazdasági összefüggések, tapasztalatok
és lehetséges fejlődési pályák**

A tanulmány első fejezete azt vizsgálja, milyen támpontokat találunk a közgazdaságtan különböző ágaiban a bérkonvergencia értelmezéséhez. A második fejezet módszertani: felvázolja, milyen jelenségek tartoznak a bérek és keresetek fogalma alá, ezeket hogyan méri, és milyen forrásokból juthatunk többé-kevésbé egyértelmű és összehasonlítható adatokhoz. A harmadik fejezet azt tárgyalja, milyen jellegzetességek tapasztalhatók az EU négy viszonylag elmaradottabb, úgynevezett kohéziós (mert kohéziós alapokban részesülő) országában a bérek felzárkózása terén. A következő fejezet azt foglalja össze, hogy milyen sajátos együttmozgás figyelhető meg a bérek között az EU tagországok teljes körében. Az ezt követő fejezet bemutatja, hogy mik a bérnövekedés forrásai a növekedési folyamatban és ezek a források mennyire mutathatók ki az EU tagországok (elsősorban a kohéziós országok) fejlődésének hátterében. A hatodik fejezet a magyar bérek helyét igyekszik kijelölni, különböző dimenziókban, az európai országok bérszínvonalához viszonyítva. A hetedik fejezet kísérletet tesz a magyar bérek jövőbeli fejlődési útjainak, a konvergencia lehetséges scenárióinak felvázolására. S végül a záró fejezet összefoglalja a tanulmány eredményeit, s a bérek felzárkóztatását illetően gazdaságpolitikai következtetéseket fogalmaz meg.

A tanulmány a fogalmi és közgazdasági homály elosztatásában kíván segítséget nyújtani, valamint az EU csatlakozási tárgyalásokhoz igyekszik municiót adni. A szerzők négy fő kérdésre keresték a választ. (1) Értelmes, illetve értelmezhető-e a bérkonvergencia fogalma? (2) Megvalósult-e a bérkonvergencia az EU elmaradottabb gazdaságaiban (a kohéziós országokban) az unióhoz való csatlakozás előtt és azt követően, és ha igen, mik voltak annak a mozgatóerői? (3) Milyen a magyar bérek helyzete az EU bérkonvergencia szempontjából? (4) Milyen előrejelzést vagy jóslatot lehet adni a magyar béreknek az EU átlagához való felzárkózásáról viszonylag gyors csatlakozás, illetve a csatlakozás elmaradása esetén? A válaszok természetesen nem mindig egyértelműek, az elemzések és a következtetések azonban igen tanulságosak és széles körű érdeklődésre tarthatnak számot.

Megjelenés: 2001 júliusában.

Terjedelem: 67 oldal

Ár: 18.000,- Ft + ÁFA

KOPINT-DATORG Rt.
Tudományos Igazgatóság
1389 Budapest Pf: 133.
Telefon: 303-9578
Telefax: 303-9588

MEGRENDELŐLAP

Megrendelem a KOPINT-DATORG Rt. "Bérkonvergencia EU-csatlakozás előtt és után ..." című tanulmányát példányban, 18.000,- Ft + ÁFA egységáron.

Megrendelő neve:

Megrendelő címe:

Megrendelő postafiók címe:

Telefon: Telefax:

Ügyműködő neve, telefonszáma:

Fizetési mód: Átutalással: ☐ (A megrendelőlap visszaküldése után, számlánk alapján.)
ING Bank 1370001601527010

Készpénzzel: ☐ **KOPINT-DATORG Rt. Ügyfélszolgálati iroda**

Dátum: P.H.

cégszerű aláírás

KOPINT-DATORG Rt. Ügyfélszolgálati Iroda

1081 Budapest, Csokonai u. 6. • 1389 Budapest, Pf.: 133. • Tel.: 266-5060, 266-7074 Fax: 266-5782

**Kis Károly eddig
255 alkalommal
exportált sikeresen.**

**Vajon a 256-dik
is sikeres lesz?**

**Kösse meg a kis- és
középvállalkozásoknak
ajánlott **PARTNER**
exporthitel-biztosítást!**

támogatott díj

egyszerűsített
ügymenet

A K O C K Á Z A T E L V A N V E T E

MAGYAR EXPORTHTEL BIZTOSÍTÓ RT.
1065 Budapest, Nagymező u. 46-48.
Telefon: 374 92 00 Telefax: 269 11 98
E-mail: info@mehib.hu
Internet-cím: www.mehib.hu

MEHIB
MAGYAR EXPORTHTEL BIZTOSÍTÓ RT